

Ольга Цибаньова

**ЛАВРИ
і
ТЕРНИ**

ОЛЬГА ЦИБАНЬОВА

ЛАВРИ І ТЕРНИ . . .

*Життєвий і творчий шлях
Михайла Старицького*

БНБОФ
ЗВІРЕНО 20. /е.

Київ
Український державний центр
культурних ініціатив
1996

Ва 568447

ББК 83 34 УКРІ

Ц 56

Ш5(4УКР)5-1Старицький 40 +

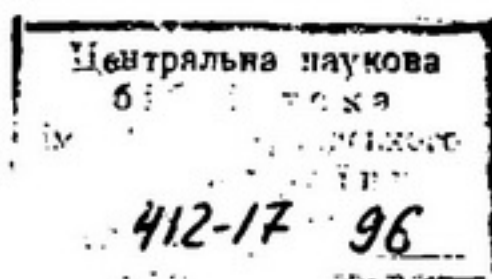
Ш, 333(1Укр)5

С 2

Михайло Петрович Старицький — український драматург, поет, прозаїк, корифей українського театру, соратник Драгоманова у боротьбі за рідну мову, за покращення долі свого народу, заслуговує посісти гідне місце в історії національної культури незалежної України.

Автор книжки, посилаючись на літературну спадщину письменника, на архівні матеріали, на спогади про нього, намагався показати велич і трагізм цієї неординарної особистості.

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК В. В. ПОЛОВЕНКО

ВИНОШУ ЩИРУ ПОДЯКУ МОЇМ УЧНЯМ
ОЛЕКСАНДРУ МИЛОГОРОДСЬКОМУ
ТА ВІКТОРУ ШКАРБАНУ
ЗА ДОПОМОГУ У ВИДАННІ КНИГИ

АВТОР

ПОЛТАВЕЦЬ З БЕРЕГІВ СУЛИ

З далеких, оповитих сивиною часів козащини жили на Україні два роди — Старицькі і Лисенки.

Старицькі, за родинною легендою, в XVII столітті прибули на Полтавщину з стародавнього північного міста Стариці. Не пістоль чи шаблюку вони взяли собі за зброю. Нею було щире слово, проповідь добра та хрест. Відомо, що з 1665 по 1671 рік Лука Семенович Старицький був духовним пастором козацтва у Полтавському полку. Однак нащадки цього протопопа збочили з протоптані дідом і батьком дороги, подалися у козаки. Уже син Луки Захарій за хоробрість у боях і неабиякий розум у 1711 році був обраний побратимами на сотника, а згодом став «знатним полку Полтавського товаришем». Тим же шляхом пішли онук, правнук, праправнук.

Майже одночасно з Старицькими з'явилися на Полтавщині й Лисенки. У сімдесятих роках XVII століття колишній Чернігівський полковник Іван Якович Лисенко стає на чолі Переяславського полку. З тим полком він бере участь в обох кримських походах, воює під Азовом. А його син, Федір Іванович, служив Петрові I. За вірність і відданість, за сміливість і кмітливість у боях російський цар «по висачайшому указу» нагородив його землями на Полтавщині. Правда, цю нагороду — села Кліщинці та Галицьке — герой полтавської битви одержав уже по смерті царя, у 1737 році. У той час ці села і земля навколо називались «зрадницькими», бо належали одному з спільників Мазепи, старшині Лубенського полку Новицькому.

Спочатку і Старицькі, і Лисенки були багатими. Але минали роки, розросталися роди, багатство поступово тануло. І до середини XIX століття це вже були звичайні дрібномаєтні пани. Єдине багатство, яке з роками не здригнуло і не розгубилося власниками, а передавалося і Старицькими, і Лисенками від одного покоління другому, від старших молодшим були хоробрість і войовничість. Мабуть, саме тому молода поросль цих родів по чоловічій лінії і в XVIII, і в XIX століттях у більшості своїй поповнювала російську армію офіцерами.

Наприкінці 30-х років Старицькі і Лисенки поріднилися. Власник невеликого села Лебехівки, штабс-ротмістр Петро Іванович Старицький закохався у дочку Золотоніського повітового маршалка Захарія Йосиповича Лисенка — Настасію, запропонував їй, як тоді казали, руку і серце. Старий Лисенко про кращого зятя й не мріяв. Він сам служив у війську і за Катерини II, і за Павла I, і за Олександра I, брав участь у Вітчизняній вій-

ні 1812 року, вийшов у відставку в чині майора. Усі троє синів його теж були офіцери: Ілля — прапорщик, Сашко — поручик, а Михайло навіть дослужився до генеральського чину. Тепер ще й зять штабс-ротмістр.

Після весілля молоде подружжя зразу ж відбуло на місце служби Петра Івановича, до Курляндського уланського полку¹. А наприкінці 1840 року Настасія Захарівна приїхала до батьків у Кліщинці, де 14 грудня народила свого первістка Михайла, майбутнього письменника, театрального і громадського діяча Михайла Петровича Старицького.

Зараз Кліщинців ми не знайдемо на жодній карті України. Вони стали дном штучного моря. Але яким було це село в 40-і роки минулого століття, коли там жив Старицький, можемо уявити, прочитавши його спогади «Зо мли минулого». Село лежало в долині між Сулою та її притокою Сулищем. Посередні стояв панський будинок, вкритий соломною, дуже схожий на велику сільську хату. А біля нього по один і другий бік — маленькі селянські хати, в яких жили кріпаки. На горі, що височила за селом, — вітряки і вихлястий покручений шлях. Там же панський садок, а вже за садком гора круто зривалась униз, до повноводної Сули. Сула була далеченько від панського дому, а Сулище — поруч, його видно було з вікон. За Сулищем ще одна висока гора. Але там уже не Лисенки. Там був маєток сусіднього пана.

Проти панського двору, що з весни густо заростав споршнем і роменом, церква на три бані і старенька дерев'яна дзвіниця, низенька, на чотирьох слупах. Од дзвіниці починалося кладовище.

Спочатку років три-чотири Михайло жив у родині батьків. А потім мати, у якої вже були менші діти, відвезла його до діда. У мальовничих Кліщинцях, в оточенні люблячих діда й бабусі минуло раннє дитинство майбутнього письменника. Батька свого він зовсім не пам'ятав, бо той помер, коли хлопчикові вповнилось п'ять років. До восьми літ майже не знав і матері, яка після відставки Петра Івановича з чоловіком і трьома меншими дітьми жила у Лебехівці, у родовому маєтку Старицьких. Той маєток був дуже занедбаний. Панський дім, що стояв на околиці села, за роки, коли господар служив у війську, був ніким не доглянутий і перетворився на пустку-руїну. Парк, серед якого стояла та споруда, здичавів, заріс бур'янами. Родина відставного офіцера Старицького змушена була зайняти офіцину, служ-

¹ Про службу батька М. П. Старицького у полку після одруження говорить у спогадах письменника «Зо мли минулого» (Твори у восьми томах, т. VIII, с. 364—365. Вид. «Дніпро», К., 1965). Однак цей факт можна узяти під сумнів, бо у книзі Модзалевського значиться, що Петро Іванович Старицький «ротмістр в отставке» з 12 березня 1837 року.

бове приміщення, що колись було споруджене серед села, в оточенні мужицьких хат. То був невеликий будиночок під солом'яним дахом, з маленькими віконцями в один бік. У п'яти тісних кімнатках завжди було похмуро, темно, тхнуло сирістю. Молодий господар сподівався, що його сім'я житиме тут недовго, поки полагождать панський будинок. Однак скоро про тимчасовість житла забули. Спочатку нікому було займатися тою відбудовою старої оселі, бо Петро Іванович часто нездужав, а потім і на гроші прийшов сутуж — занедбане господарство майже не давало прибутку. І зовсім перестали думати про той дім, коли родину Старицьких спіткало справжнє велике горе — смерть Петра Івановича. Залишилася молода вдова з чотирма дрібними дітьми. Не бачив Михайло, як помирав його батько, як побивалася мати, проводжаючи в останню дорогу спочатку чоловіка, а потім трьох своїх маленьких дітей — двох синів і дочку. Тільки дідова смерть запам'яталася йому, бо після неї довелося залишити і чарівні Кліщинці, і повноводне Сулище з загатами та млинами, і приятелів, сільських хлопчаків, з якими гасав по селу. Михайло з бабусею тоді переїхав жити до матері у Лебехівку. Як йому там жилося, М. П. Старицький згадуватиме пізніше в автобіографічному оповіданні «Пан капітан»¹: «Только трое нас и жило там в полном уединении, моя мать вся в черном, бледная, худая, с крупными черными глазами, повитыми неслетающей печалью, да согнутая маленькая старушка в белом чепце, обрамляющем сморщенное, но бесконечно доброе личико — мать моей матери, да я,— единственный сын и единственный внук, на котором и сосредоточилась вся любовь этих женщин; и берегли же меня эти два дорогие существа... пуще глаза!»².

Але смерть затялась і не відходила від панського житла Старицьких. За якийсь рік не стало й бабусі. І ось тоді, щоб зберегти свого єдиного сина, Настасія Захарівна вирішила втекти з заклятого місця. Вона з Михайлом переїжджає до старшої своєї сестри Єлизавети, яка тоді жила в Кременчуцькому повіті, в селі Захарівка. Тут змученій жінці не було так страшно і самотньо. Сестра стала для неї добрим другом і порадником, до того ж вона дуже любила Михайла, свого хрещеника. Крім Єлизавети, у Кременчуцькому повіті жили й інші родичі — родина двоюрідного брата Віталія Романовича Лисенка. Настасія Захарівна з сином час від часу відвідувала рідню. І хоч ці Лисенки, власники села Гриньки, були досить багатими, бо дружина Віталія Романовича одержала чималу спадщину від свого дядька, їх приймали завжди щиро. Особливо велику радість приносили ті відвідини Михайлові. Він з першої зустрічі потоваришував зі своїм

¹ На автобіографізм оповідання «Пан капітан» вказує М. П. Драгоманов.

² М. Старицький. Твори, т. VIII, с. 192.

троюрідним братом Миколою, який був лише на рік молодший за нього. Ця приязнь постулово переросла в міцну дружбу.

Михайлові йшов тоді 10-й рік. Час було думати про його освіту, готувати хлопця для вступу до гімназії. Читати й писати він навчився рано, у чотири роки, ще коли жив у Кліщинцях з дідом і бабою. За вчителя тоді йому найняли сільського дяка Ісайю. Дідусь спонукав онука до навчання: «Учись, наука велике щастя. Як умітимеш читати, то я тобі всі книжки подарю... А от них стільки добра, скільки за свій вік не знайдеш»¹, — говорив він, змішуючи українські і російські слова.

Книжок у старого Лисенка, як на той час, було справді багато. Серед дрібномаєтного панства Золотоніського повіту він вважався дуже освіченою людиною. У його бібліотеці були твори французьких філософів Жан Жака Руссо та Вольтера. Захар Йосипович читав їх в оригіналі, бо добре знав французьку мову. Вольтера перечитував не один раз, намагаючись збагнути філософію цього просвітителя. Як згадував про діда Михайло Петрович, той «у душі був вольтеріанцем»². Полковник у відставці цікавився також воєнною історією, життям видатних полководців. Часто показував малому онукові книжки з малюнками про Суворова та Фрідріха Великого. Розповідаючи про останнього, дід говорив, що то був незвичайний правитель у своєму німецькому царстві, бо «щодня, щогодини дбав, щоб уоім людям у його царстві було добре, щоб всі билі ситі, одягнені, щоб сильний не обіжав меншого»³.

Згадуючи свої перші кроки на ниві освіти, Старицький писав, що читати по букварю про «бога, божеське, боголепіє і богоугодне» він не любив, бо воно йому швидко обридало, але писав завжди залюбки. Від цього приємного діла могла відірвати хіба що бабуся, яка сама не дуже знала тої грамоти і жаліла онука: — Не муч його, дяче: воно ще мале... — говорила вона вчителю.

Коли переїхали в Лебехівку, навчанням сина зайнялась сама мати. І лише перед вступом до гімназії вона найняла за вчителя для Михайла якогось бурсака. Оскільки Настасія Захарівна не хотіла надовго розлучатися зі своєю єдиною дитиною, то й проблема, де буде навчатися її син, вирішувалася дуже просто — там, звідки недалеко додому. Найближчою ж до Захарівки була полтавська губернська гімназія.

Восени 1851 року Михайла відвезли до Полтави. За рівнем знань, що були виявлені на екзаменах, Старицького зарахували до другого класу. Жив він, як і більшість дітей з родин середньо-

¹ Т. VIII, с. 374.

² Там же, с. 365.

³ Там же, с. 371.

заможного та дрібного дворянства, у благородному пансіоні при гімназії. Той пансіон багаті пани називали «мужицьким хлівом», але гімназиста Старицького він цілком задовольняв. Хлопець ніколи не ремствував на незручності і не волів чогось кращого.

Однак надії Настасії Захарівни про часті зустрічі з сином-гімназистом не здійснилися. Нездоров'я, що було наслідком багатьох нервових потрясінь, примусило її шукати добрих лікарів аж у Києві. У далекому чужому місті їй довелося жити майже півроку — з осені 1851 року до кінця зими 1852. Єдиним промінчиком, єдиною радістю, що зігрівала тоді душу цієї самотньої, завжди засмученої жінки, були зустрічі з небожем, сином Віталія Романовича, Миколою, який навчався у київському приватному аристократичному пансіоні. Щосуботи й щонеділі приходив він до тітки в гості. Для нього ті зустрічі були ніби короткочасними відвідинами Полтавщини, зустріччю з рідними, спілкуванням з другом-братом. А Настасію Захарівну вони ще більше зріднили з сім'єю двоюрідного брата. Саме тому, коли ця засмучена, побита життям ще молода жінка відчула наближення смерті, вона заповіла призначити опікунами свого єдиного дванадцятирічного сина рідну сестру — Єлизавету Захарівну Велецьку і свого двоюрідного брата — Віталія Романовича Лисенка.

Померла мати Старицького у 1852 році. Скоро після неї пішла з життя і опікунша — тітка Ліза. З того часу Михайло стає членом родини Лисенків.

Оскільки гриньківські Лисенки у Кременчуцькому повіті вважалися досить заможними, у домі в них були гувернантки, вчителі музики, бонни. Та не через те добре було осиротілому хлопчикові в цій сім'ї, не від достатків, а від того, що поруч був Микола, якого Михайло щиро любив і вважав найріднішою людиною в світі. Саме через це канікулярний час, який проводили вони разом спочатку у Гриньках, а потім у Жовнині, куди переїхали Лисенки в 1854 році, для обох був завжди радісним і бажаним.

Полтава, звідки приїздив Михайло, безумовно, багато чим поступалася перед університетськими містами — Києвом та Харковом, де навчався Лисенко.

«Не було в ній ні кондитерських, ні кав'ярень чи ресторанів з білліардами, ні навіть гостиниць з машинами або циганськими хорами, куди б збиралась місцева молодь»¹, — згадував у зрілому віці Старицький. Але він і в юнацькі роки, і пізніше розумів, що в Полтаві була одна з кращих гімназій на Україні.

Полтавська гімназія славилась тим, що давала своїм вихованцям більш ґрунтовні знання, ніж деінде. Та набагато важливішим було, мабуть, те, що з цієї гімназії часто виходили люди,

¹ Т. VIII, с. 397.

яким не байдуже було до всього, що діялось навколо: вони вже бачили не тільки дворянські маєтки, свої гнізда, а й мужицькі оселі — чепурні, біленькі зовні і чорні від смутку і злиднів всередині. Вони вже прислухались до дзвону «Колокола», що долинав з Лондона, і всім серцем сприймали палке слово Шевченка. До такого висновку приходив не тільки Старицький. Про це ж говорив у своїх спогадах і Драгоманов, який навчався в полтавській гімназії одночасно з М. П. Старицьким, так думали й інші «полтавці», її випускники.

Славу гімназії принесли вчителі. В 50-ті роки в цьому невеликому губернському місті зібралася ціла когорта талановитих, чесних, сміливих освітян. Серед викладачів гімназії був тоді перший біограф І. П. Котляревського Степан Павлович Стеблін-Камінський. Від нього гімназисти, більшість уперше, почули про «Енеїду» й «Наталку Полтавку», про вплив цих творів на розвиток української літератури, яку тоді називали «малоросійська словесність». Курс історії читав Олександр Іванович Стронін, послідовник О. І. Герцена, пропагандист його передових ідей. Він не тільки знав заборонені в Росії твори цього бунтівника, а й листувався з ним. А в 1858 році під час канікул Олександр Іванович їздив до Лондона, щоб побачитися з видавцем «Колокола» і «Полярної зvezди». Із-за кордону він привіз герценівські видання та іншу нелегальну літературу, яку поширював серед найбільш розумних і надійних гімназистів. Із спогадів Драгоманова відомо також, що Стронін радив кращим своїм учням «учитись і читати на іноземних мовах історичні та політичні твори, бо ... російською мовою уряд зможе, коли захоче, заборонити всю літературу»¹. За порадою цього вчителя гімназисти знайомилися з кращими творами російських та українських письменників, читали журнал «Современник». Виховуючи із гімназистів своїх однодумців, Олександр Іванович інколи запрошував своїх учнів додому, влаштовуючи так звані домашні вечори. На тих вечорах, як згадував Драгоманов, народжувалась у молоді думка «чим-небудь і якнайскоріше заплатити мужикові за те, що вигодувались і вивчилися на його кошти»².

Однодумцями Строніна якоюсь мірою, особливо в питаннях народної освіти, були його колеги по гімназії: учитель історії та географії Василь Федорович Горовий і, як не дивно, викладач закону божого Микола Данилович Думитрашко.

Спільником Олександра Івановича, помічником у пропаганді визвольних ідей серед молоді був також викладач історії Полтавського кадетського корпусу Дмитро Павлович Пильчиков,

¹ М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці, вид. «Наукова думка», К., 1970, т. 1, с. 40.

² «Громада», Женева, 1878, № 2, с. 34.

який «тоді,— як згадував Драгоманов,— більше гарячився з поводу всеросійської справи увільнення кріпаків, ніж з поводу українофільства»¹. До політичної діяльності Пильчиков прилучився ще в студентські роки, коли навчався в Київському університеті. Він був членом Кирило-Мефодіївського товариства — таємної політичної організації у Києві 40-х років, належав, як і Т. Г. Шевченко, до його революційно-демократичного крила. Ідеї молодих літ керували вчинками цієї людини і в 50—60-х роках.

У полтавській гімназії за часів Старицького дбали і про розвиток літературних здібностей гімназистів. Учитель російської словесності Сосновський виявляв обдарованих, талановитих учнів, працював з ними, намагався, як міг, роздмухувати божу іскру. І М. П. Старицький почав складати вірші саме завдяки піклуванню «словесника». На замовлення педагога він писав оди та привітання на відзначення урочистих подій і ювілеїв. А для себе, для душі — ліричні рядки або колоче слово сатири. Олена Пчілка у статті «М. П. Старицький (пам'яті товариша)» згадує, як її рідний брат Михайло Драгоманов і двоюрідний — Микола Шульженко, що разом навчались у полтавській гімназії, привезли звідти до Гадяча жартівливий вірш Старицького. Вони читали його, сміялись, казали, що автор, їхній приятель, справжній поет. Про те, що за Старицьким гімназисти закріпили прізвисько «поет», свідчить і сам він у спогадах «До біографії М. В. Лисенка».

Таких, що писали прозові твори, вірші та різного роду статті, серед гімназистів було, мабуть, чимало. Саме їхніми творами заповнювався рукописний журнал, який виходив там в 50-ті роки. Незмінним редактором його був Михайло Драгоманов.

Про те, який характер мало виховання молоді в полтавській гімназії, і, можливо, про політичні погляди та дії таких викладачів-наставників, як Стронін, не міг не знати інспектор. Цю посаду тоді займав Левко Іванович Боровиковський. І те, що у висновках інспекцій гімназії ніколи не було доносів вищому начальству про неблагонадійність учителів, позитивно характеризує громадську позицію цього чиновника. Але Л. І. Боровиковський був не тільки чиновником у системі міністерства освіти, його знали і в Полтаві, і за її межами ще й як українського письменника — поета-романтика і байкаря. Саме в рік вступу Старицького до гімназії у Києві вийшла книга Боровиковського «Байки і прибаютки», яка принесла йому славу. Викладачам полтавської гімназії та гімназістам було також відомо, що інспектор збирає народні прислів'я та загадки. Знали вони і про те, що він перекладав на українську мову твори Пушкіна

¹ М. Драгоманов. Австро-руські спомини. Львів, 1889, с. 13.

та Міцкевича. Все це, безумовно, мало вплив на формування національної свідомості молоді, яка навчалась у Полтаві.

Сприяли розвиткові прогресивних ідей у гімназистів і суспільні обставини, які склалися в тогочасній Росії. Поразка в Кримській війні 1857 року, про яку Т. Шевченко казав:

Мій боже милий, знову лихо!
Було так любо, було тихо;
Ми заходились розкувать
Своїм невольникам кайдани.
Аж гульк!.. І знову потекла
мужицька кров! Кати вінчані,
Мов пси голодні за маслак
гризуться знову,—

спонукала прогресивну інтелігенцію до активної діяльності на шляху служіння своєму народові.

У провінційній Полтаві, яка на початку століття була на Україні єдиним містом, яке мало свій стаціонарний театр, у якому грав геніальний кріпак-актор М. С. Щепкін, театр, для якого писав свої твори автор першої реалістичної п'єси з українського народного життя І. П. Котляревський, і в 50-х роках живим був інтерес до цього виду мистецтва, не зникли безслідно традиції часів його розквіту. І хоч не було професійної театральної трупі, аматорська існувала постійно. Час від часу вона показувала вистави українських п'єс: «Наталку Полтавку» і «Москаля-чарівника» І. Котляревського, «Сватання на Гончарівці» Г. Квітки-Основ'яненка з водевілями та співами. На ці спектаклі ходили гімназисти. Із спогадів М. Старицького відомо, що почесний попечитель гімназії завжди прислав по 20 квитків для тих, хто жив у пансіоні. Гра акторів-аматорів справляла на глядачів величезне враження. «Мені і тепер здається, що краще цих спектаклів я нічого в житті не бачив»¹,— писав Михайло Петрович на схилі життя.

Однак не тільки під впливом полтавського середовища формувалася світогляд Старицького. Значну роль у цьому відіграло також його спілкування з кліщинським дядьком Олександром Захаровичем Лисенком. Материн брат «дядько Олексаша», як називала його рідня, був фанатично закоханий у запорізьку вольницю. Він добре знав історію України часів козаччини, знав багато запорізьких козацьких дум і пісень, чудово їх виконував. Розмовляв Олександр Захарович виключно українською мовою. Одружений він був з простою селянкою, колишньою кріпачкою свого батька, Михайлового діда. Молодий Старицький, коли ще навчався в гімназії, під час канікул залюбки їздив до дядька в гості у Кліщинці. Брав він туди з собою і брата Миколу Лисен-

¹ Т. VIII, с. 397.

ка, який після київського пансіону навчався в харківській гімназії.

Улітку 1854 року в Кліщинцях у дядька Олександра 14-річний Михайло вперше побачив «Кобзар» Тараса Шевченка, виданий 1840 року в Петербурзі. Про цю невеличку книжечку та й про інші Шевченкові крамольні твори, а також і про долю поета-засланця Старицькому доводилося чути від товаришів у Полтаві. Можливо, через те він з величезним захопленням читав уперше друковане українське слово. Тут же у Кліщинцях була прочитана ним і поема І. П. Котляревського «Енеїда».

Та ще більшу радість мав Михайло, коли того ж року разом з Миколою Лисенком, гостюючи у Миколиного дядька Андрія Романовича, що жив поблизу Кліщинців у с. Галицьке, він читав рукописну збірку поезій Т. Шевченка. То були вірші, які становили цикл «Три літа». «Цілу ніч читали її, захоплюючись і формою, і словом, і сміливістю змісту»¹, — писав пізніше у своїх спогадах Михайло Петрович. Під впливом Тарасової поезії відтоді докорінно змінилося в хлопців ставлення до мови свого народу. Пригадуючи цю подію через багато років, Старицький писав, що саме з тої ночі він перестав соромитись рідного українського слова, мужицької мови, яку засвоїв ще в дитинстві в родині діда.

Новому захопленню гімназиста Старицького якоюсь мірою сприяли ті обставини, ті зміни в його побуті, що сталися в 1855 році. Починаючи з шостого класу, він уже не живе в гімназичному пансіоні. Опікуни найняли йому квартиру в учителя французької мови Гонота. Відпав повсякденний контроль з боку наглядачів, не карали тепер за будь-яку провину. Хлопець міг ходити куди завгодно, робити те, що йому хотілося. Він починає вивчати історію України, багато читає про минуле рідного краю. Сам вперше пробує писати вірші українською мовою.

Гімназичний курс Старицький закінчив у 1858 році. Він їде до Харкова, щоб продовжувати освіту в університеті, вступає на природничий відділ фізико-математичного факультету. Вибір університету диктувався єдиним прагненням — бути поруч з братом Миколою, бо Лисенко тоді навчався у восьмому класі харківської гімназії.

Про період навчання Михайла Петровича у найстарішому на Україні Харківському, а згодом і Київському університетах довгий час літературознавці, які досліджували біографію письменника, повторювали тільки те, що у своїх спогадах про далекі часи студентської молодості говорив сам Старицький. По-справжньому вивчив цей період життя Михайла Петровича лише В. Олійник². Він розшукав архівні матеріали, пов'язані з істо-

¹ Т. VIII, с. 393.

² «Архіви України», 1970, № 1, с. 34—40.

рією обох університетів тих часів. Йому вдалося уточнити деякі дані, збагатити життєпис письменника раніше невідомими фактами.

Коли вісімнадцятирічний Михайло переїхав до Харкова, то батьки Лисенка, які на цей час уже значно збідніли, найняли хлопцям досить недорогу приватну квартиру. грошей на прожиття теж давали небагато. Як згадує Старицький, бюджет був настільки обмеженим, що інколи протягом тижнів хлопці не мали за що купити тютюну. Однак вони не ремствували, мирились. Жили утрюх не сумуючи. Третім мешканцем цієї квартири був Федір Сухомлин, молодий парубок з кріпаків, якого замість уже підстаркуватого Миколиного «дядька» Сезьона Гавриловича прислали з Жовнина слугувати «паничам».

Від повсякденного спілкування з Миколою Старицький відчував себе щасливим. У цей час він більше цікавиться справами брата, ніж своїми. Микола тоді багато часу витрачав на навчання в гімназії, бо тяг на Золоту медаль. Крім того, він посилено працював, оволодіваючи майстерністю гри на фортепіано. Розуміючи, як братові потрібні допомога, моральна підтримка, Михайло всі побутові турботи взяв на себе, занедбавши навчання в університеті. Навесні 1859 року він не склав екзаменаційної сесії і не був переведений на другий курс. Однак університету не покинув і новий навчальний рік знову починає на першому курсі того ж таки природничого відділу фізико-математичного факультету тільки уже разом з Миколою Лисенком. Природничі науки, які становили основу навчальної програми, на жаль, не викликали захоплення у студента Старицького, про що свідчить його заява, подана до університетської ради навесні 1860 року з проханням перевести його на математичний відділ.

Дуже мало відомостей дійшло до нас про харківський період життя майбутнього письменника. Відомо тільки, що протягом двох років він майже не цікавився громадським життям, студентським рухом. Навіть дитячі захоплення і симпатії, пов'язані з національними проблемами, які виникли в нього під час навчання в Полтаві, тут, у Харкові, чомусь розвіялись. Єдине, що залишилося,— це інтерес до театру. На відміну від Полтави, Харків мав тоді свою професійну трупу, яка грала в приміщенні Дюківського театру і час від часу вводила у загальний російський репертуар п'єси місцевого драматурга, на той час уже покійного Г. Ф. Квітки-Основ'яненка. Для театралів Харкова Г. Квітка-Основ'яненко був тим, чим І. Котляревський для полтавців. Старицький у своїх спогадах пише, що вистави «Сватання на Гончарівці» та «Шельменко-денщик» зі знаменитим артистом Н. у заглавній ролі він і Лисенко відвідували завжди¹. Читали вони

¹ Т. VIII, с. 404.

тоді і твори українських письменників Марка Вовчка та П. Куліша, які з'являлися на полицях книгарні. Однак сприймали їх уже не так, як раніш. «Ми, звичайно, прочитали їх з колишнім захопленням. Але й тільки того...»¹ — згадує Старицький про «Народні оповідання» Марка Вовчка і «Записки о Южной Руси» П. Куліша в матеріалах «До біографії М. В. Лисенка».

Тим часом то був період піднесення студентського руху в Росії і зокрема в Харкові. У 1858 році, в рік вступу Старицького до Харківського університету, у цьому навчальному закладі було викрито «Таємне студентське товариство», яке існувало тут протягом двох років. Керівників і патхненників цієї політичної організації — Петра Єфименка, Павла Завадського, Митрофана Муравського та Якова Бекмана — було виключено з університету. Навряд, щоб Старицький не чув про цю подію, тим більше, що Бекман — земляк, випускник полтавської гімназії. Однак згадки про це ні в творах, ні в спогадах, ні в листах письменника не знаходимо. Не випадково, що Михайло Петрович згодом назве харківський період свого життя періодом «розумової плутанини».

Закінчилась ця «розумова плутанина» у 1860 році, коли Старицький і Лисенко перевелися до Київського університету. Зараз важко встановити, що спонукало їх на такий крок. Ніяких заяв, де б вказувалося на причину переведення, вони не писали. Відомо тільки, що восени, коли починався навчальний рік, обидва не поїхали до Харкова, не внесли грошей за навчання, за що були відраховані зі складу студентів другого курсу. У Києві ж починали навчальний рік вільними слухачами. Лише 16 грудня 1860 року рішенням Ради університету були зараховані студентами другого курсу фізико-математичного факультету.

Однак зробити припущення щодо причини переїзду до Києва можна. Справа в тому, що нанерододні реформи на початку 60-х років серед маєтного панства виникли розгубленість і страх. Боючись селянських бунтів, воно тікало у міста, аби бути подалі від своїх кріпаків. Не обминула ця пошесть і старого Лисенка, Михайлового опікуна. Та коли заможним панам було однаково куди їхати, то Віталію Романовичу, достатки якого на цей час були менш ніж середні, слід було шукати таке місто, життя в якому потребувало б мінімум коштів. Він обирає Київ, бо звідти простіше й дешевше було їздити додому, у Жовнин — саме в 1860 році вперше почали ходити рейсові пароплави між Києвом і Кременчуком.

У Києві Віталію Романовичу ще задовго до початку занять в університеті найняв для хлопців недорого квартиру на Тарасівській вулиці. Зразу ж приїхали і Михайло з Миколою. Старицький, який побачив це старовинне місто вперше, почав шукати

¹ Т. VIII, с. 404.

його визначні пам'ятки. Але цікавого, як йому здавалося, було мало. Київ не вразив його ні величчю, ні багатолюдністю. Навпаки, видавався якимсь сірим, провінційним. Особливо непривабливою, на його погляд, була околиця, де містилося найняте старим Лисенком житло. Певний настрій створювало, мабуть, і те, що навколо були чужі, незнайомі люди.

Та незабаром все змінилося. Коли почали приїздити з своїх домівок студенти, місто наче прокинулося від сну, ожило. Старицький зустрів тоді чимало знайомих, випускників полтавської гімназії. Особливо зрадів Михайлові Драгоманову, його двоюрідному братові Миколі Шульженку та їхньому приятелеві, землякові з Гадяча Миколі Ковалевському. Був тут і Євген Білогрудов, що перевівся в тому ж році з Казанського університету. Земляки з радістю прийняли новоприбулих «харків'ян» до свого гурту. І Старицький, і Лисенко скоро відчували, що життя київського студентства якесь незвичне, буремне. Вони побачили, що тут ведеться прихована боротьба, вирують пристрасті. Хлопці навіть не зразу збагнули суть суперечок, дискусій, які точилися в студентському середовищі.

Згодом, озираючись на свою далеку молодість початку 60-х років, Старицький запише в спогадах: «Цей час, багатий подіями, сильними характерами, керівниками, сповненими високого розуму і великого серця, ще чекає занесення на сторінки історії»¹. Та, на жаль, ця епоха і на сьогодні досліджена тільки частково.

І Старицькому, і Лисенку тоді зрозумілим було лише одне: студентська молодь гостро реагує на політичне життя Росії, чим завдає значного клопоту і турбот поліції та жандармерії. Студенти читають «Современник», гаряче обговорюють статті Чернишевського і Добролюбова. Вони десь дістають нелегальну літературу, зокрема твори Герцена і Огарьова, заборонені вірші Т. Шевченка. Точилися розмови про нещодавній політичний процес — про розгром у самому університеті «Харківсько-київського таємного студентського товариства». Михайлові і Миколі розповідали, що в лютому 1860 року за участь у цьому товаристві чотирьох студентів — Якова Бекмана, Петра Єфименка, Митрофана Муравського та Олександра Тищинського — було заарештовано й засуджено на різні строки заслання. Ця новина не могла не зацікавити Старицького і Лисенка, бо перші троє заарештованих раніше навчалися в Харківському університеті. І хоч таємна політична організація була розгромлена, ідеї її серед університетської молоді ще довго жили, бо в стінах цього навчального закладу залишилися люди, які так само, як їхні заарештовані товариші, мріяли про зміну суспільного ладу в Росії і шукали шляхів до здійснення цих мрій. Як свідчать документи

¹ Т. VIII, с. 411.

Київського міського жандармського управління, у березні 1861 року в студента Масаковського поліція виявила твори Герцена «С того берега», «Тюрьма и ссылка», «14 декабря 1825 года» та примірники «Полярной звезды» і «Колокола». Через рік, у березні 1862 року, у студента Орлова відібрано 8 примірників «Колокола» та копію листа Герцена до Олександра II. Наприкінці 1862 року начальник Київської повітової поліції доповідав вищому начальству про масове поширення «Колокола» серед населення міста. Він писав: «Майже в кожній родині його («Колокол» — О. Ц.) можна знайти»¹.

Та ні арешти, ні репресії не спроможні були зупинити студентського руху, хоч у ньому і не було якоїсь єдиної програми чи єдиної спільної мети. Це, мабуть, пояснювалося тим, що навчалися тоді в Київському університеті представники трьох національностей: поляки, росіяни, українці. Вони групувалися в свої організації за національним принципом. І кожна з них мала свої завдання, свої проблеми.

Поляки, наприклад, що були переважно з аристократичних родин Правобережної України, відстоювали свою зверхність над росіянами і особливо українцями. Об'єднуючись у так звані «гміни», вони на своїх зібраннях більше говорили про переваги католицької релігії над православною, про свою мову, яка повинна бути офіційною в університеті, бо серед студентів поляки становлять більшість. Можливо, націоналістичні розмови тоді були ширмою, за якою приховувалася справжня діяльність «гмін», бо саме в той час готувалося повстання поляків проти російського уряду.

Студенти-росіяни у своїх гуртках обговорювали в основному проблеми загального політичного характеру. А українці, у спілку до яких приставали і росіяни, і євреї, і поляки, які виходили з «гмін», були більш демократами і називали себе «хохломанами». Вони вважали, що на Україні ставити питання політичного характеру, як це роблять студенти-росіяни, ще не час, що треба насамперед розбудити свідомість українського мужика, просвітити його, підготувати до політичної боротьби, яка в майбутньому неминуча. «Єдина справа певних друзів народу під цю пору, — писали «хохломани» згодом про свою програму, — це допомогти розвиткові народному, не висуваючи чи то політичного, чи то соціального тлумачення, і терпляче чекати часу, коли сам народ зможе розмовляти з нами про речі, які зараз неприступні для його розумового розвитку, а через те для нього і загадкові, темні, непотрібні. А щоб дійти до цієї мети, людям треба, насамперед, завчасно вивчити побут, моральні підвалини, умови життя народного, його світогляд, сподівання»².

¹ «Архіви України», 1970, № 1.

² «Україна», 1928 р., кн. 1.

Пізніше характеристику цієї епохи дав І. Франко. Він писав: «На Україні, під впливом загального пожвавлення, викликаного епохою реформ, росла, між тим, національна свідомість; зливаючись з європейськими прогресивними ідеями, вона породжувала серед молоді прагнення зблизитись з простим народом і працювати на його користь»¹.

Програма українських студентських угруповань, що згодом склались у «Громаду», на той час багато в чому нагадувала народницьку і не мала націоналістичного характеру.

Старицький, який з перших днів навчання в Київському університеті з головою поринув у вир громадського життя, згадуючи той час, зазначав: «Наше кредо — свобода розвитку всіх національностей без насилля і пригноблення інших, демократизм, зрівняння прав асоціації слабких для боротьби з сильними, розвиток гуманітарних основ автономії і свободи»².

Та бували випадки, коли в українських організаціях кінця 50-х — початку 60-х років дехто з членів відхилявся від провідної лінії. Були такі, наприклад, що мріяли про встановлення на Україні старої козацької республіки, про організацію повстання типу Коліївщини. Однак їх було небагато. Більшість, до якої належав і земляк Старицького Михайло Драгоманов, захоплювалася літературними, національно-художніми інтересами та, головним чином, питанням освіти народу. Ще до переїзду Старицького до Києва члени української організації, що хотіли вивести народ з темряви, почали створювати для молодих неграмотних киян — робітників та наймитів — недільні школи. У 1859 році виникла така школа на Подолі, а слідом — і в Новостройці, в районі університету. З'являлися тоді такі школи і по селах. Відомо, що у 1860 році один із студентів-поляків, який прийшов до українського гурту, покинувши польську «гміну», відмовився від дворянських привілеїв і у своєму селі в панському будинку організував недільну сільську школу. Це був Тадей Рильський.

Попечитель Київського навчального округу М. І. Пирогов схвалював справу, за яку взялися студенти, бо був переконаний, що кожен громадянин повинен мати право на освіту. Не заперечував він і проти того, що в Новостройській недільній школі вчили грамоти по-українському. Популярність недільних шкіл у Києві швидко зростала. До цієї справи прилучились, крім студентів, і вчителі гімназій, колишні студенти університету, і навіть юристи. Наприклад, у Подільській школі викладав Павло Платонович Чубинський, який у 1861 році прибув до Києва після закінчення юридичного факультету Петербурзького університету.

Для нормальної роботи недільних шкіл потрібні були спеці-

¹ Енциклопедичний словник, т. 81, с. 314.

² Т. VIII, с. 408.

альні підручники. Ентузіасти народної освіти негайно взялися за їх написання. За короткий час з'явилося кілька букварів, читанок, щотниць (підручників з арифметики), підручників природознавства, історії, географії. Студенти видавали також дешеву серію книжечок для народного читання. Це були невеличкі за обсягом твори або уривки з творів переважно українських письменників. Частина студентів та молодих учителів взялася за складання українського словника — «збірослова». Ідея написання цієї книжки захопила тоді не тільки українців-киян, а й молодь Харкова, Чернігова, Одеси.

Дехто з «хлопоманів» у своїх планах просвіти рідного народу виходив за межі української літератури. Вони пропонували не хтувати культурним надбанням інших народів, брати з їхніх скарбниць найкраще, робити переклади на українську мову й поширювати у вигляді книжечок для народного читання. «Хлопомани» цих відступників від національних позицій називали «космополітами». Серед «космополітів», яких було небагато, найвизначнішою постаттю вважався земляк Старицького Михайло Петрович Драгоманов.

Про те, чому саме на початку 60-х років «космополіти» пропонували українській молоді вийти за національні рамки, Драгоманов пізніше спробує пояснити у своїй статті «Нариси найновішої літератури малоросійського нарiччя», написаній у 1874 році. Він писав: «Пориви великоруської молоді носили більш політичний, економічно-організаційний характер, її стремління виріжнювалися утилітаризмом, коли полуднево-руська молодь 1859—1863 років була зайнята переважно педагогічними питаннями, більш дорожила індивідуалізмом»¹. Причину такої різноплановості в діях росіян і українців Драгоманов пояснює різним рівнем розвитку прогресивної національної літератури одного і другого народів. Він доводить, що в українській літературі того періоду не було творів, які хоча б якоюсь мірою прирівнювалися своєю вартістю до романів «Батьки і діти» І. Тургенева та «Що робити?» М. Чернишевського, що на той час, звичайно, з об'єктивних причин ніхто з українських письменників не ставив таких гострих, болючих проблем, які були поставлені у названих творах. Пояснював він такий стан рідної літератури умовами суспільного життя України як провінції Росії «включно до законів про пресу».

У молодіжному студентському русі початку 60-х років М. П. Старицький іде за Драгомановим. Правда, він не бере участі в роботі недільних шкіл, число яких у Києві до 1862 року збільшувалось, не займається він і видавничою діяльністю, яку очолював студент історико-філологічного факультету О. І. Стоя-

¹ М. Драгоманов. Твори, т. 1, 1914, с. 257.

нов, на прізвисько Стога, однак інтерес до всього українського, до рідної мови в ці роки в нього знову загострюється. Тільки тепер уже не під впливом козацької романтики дядька Олексаши, а під впливом соціальних і політичних проблем, які виникли в передреформений період, названий в історії «роками першого демократичного піднесення», роками «революційної ситуації».

«Ми з Лисенком просиджували іноді ночі, міркуючи про національне завдання, про минуле нашої батьківщини, про долю-мачуху нашого селянина»¹ — писав він у своїх спогадах.

І хоч ні Старицький, ні Лисенко не були членами Громади, яка саме в цей час започаткувала своє існування, як дійова організація, причетними до національного руху вони себе вважали. З одного боку, у них з'явилося бажання подивитися зблизька на той народ, у якого, як говорили члени Громади, вони у великому несплатному боргу. Задля того і Старицький, і Лисенко в канікулярний час у Жовниці почали спілкуватися з сільською молоддю, прислухатися до мови селян, записувати вісні, що їх співали хлопці та дівчата, збираючись вечорами, карбувати в пам'яті почуті перекази та легенди про минуле. З другого боку — обидва вони допомагали Громаді збирати кошти, потрібні для роботи недільних шкіл, прилучились до організації платних концертів силами студентів університета, готували самодіяльні спектаклі.

Студентський драматичний гурток виник в університеті майже одночасно з організацією недільних шкіл, у 1859 році. Йому відводилася певна роль у прогресивному русі молоді: він мусив пропагувати зі сцени українське слово і збирати кошти для видання книжок — підручників для недільних шкіл. Пізніше, коли в червні 1862 року наказом уряду недільні школи було ліквідовано, коли після відставки М. І. Пирогова найбільш активних просвітителів було заарештовано і засуджено на різні строки заслання (репресії мали місце не тільки в Києві, а й у Полтаві, Чернігові та інших містах), самодіяльний драматичний гурток університету існував і далі. Правда, вистави показували вже не так часто, як раніш, бо з кінця 1861 року керівництво університету заборонило використовувати для цієї справи університетську залу, і спектаклі чи концерти тепер йшли тільки на сцені міського театру. Сцена ж та часто була зайнята професійними російськими трупами, які гастролювали в Києві. І все ж у першій половині 1862 року студентами-аматорами з участю М. Старицького було показано 9 п'єс. Крім драм і комедій, глядачі могли побачити раніше підготовлені дивертисменти — «Чумацький табір», «Вулиця», «Гульбище», а також послухати концерти зі спі-

¹ Т. VIII, с. 407.

вами. В репертуарі співаків і хору, яким керував тоді М. Лисенко, в основному були українські народні пісні.

Оскільки підручники вже не були потрібні, то зібрані кошти йшли головним чином на видрукування дешевих книжечок для народного читання. Їх поширювали серед селян. Ця діяльність була зведена нанівець після появи Валуєвського указу у 1863 році. Однак Громаді гроші були потрібні ще для одної справи, про яку не годилося говорити вголос. Коли у 1862 році почалися арешти найбільш активних діячів молодіжного національного руху, виникла потреба в коштах для матеріальної допомоги засланням. У листі одного з керівників Громади О. І. Стоянова до охтирського вчителя В. С. Гнилосирова, що в свій час був організатором недільних шкіл у Харкові, а в 1861 році приїздив до Києва як посланець харківського студентства, читаємо: «Ми, хохли, тут спектакль грали і грошей трохи зібрали. Багато бідолах на північних долинах-горах томляться — кожному, скільки моги є, бажає наш гурт допомогти. Тільки небагато, бо й книжки видавати треба»¹. Лист датований лютим 1863 року.

І все ж не можна сказати, що Старицький і Лисенко в перші роки навчання в Київському університеті були активними учасниками студентського руху. Такий же висновок зробив і Г. П. Житецький, автор статті «Київська громада 60-х років». Він пише, що обидва троюрідні брати — Старицький і Лисенко — «осторонь ішли від гуртового життя». Та засуджувати їх за це навряд чи варто. Справа в тому, що обидва вони в цей час наполегливо, настирно шукали свого шляху служіння народові. І не їхня вина, що знайшли вони той шлях не зразу. Однак нема підстав сумніватись, що саме в ті перші роки київського періоду і Старицький, і Лисенко усвідомили головне: кожна справжня людина не може жити тільки для себе і в кожного повинна бути висока мета, здійсненню якої варто присвятити все своє життя. Тоді ж знайшли вони і свого духовного вождя. Це був Тарас Шевченко. Громадська діяльність автора «Заповіту», його поетична творчість і навіть життєвий шлях, на якому було багато горя, страждань, але жодного випадку зради своїх ідеалів, полонили молодого Старицького. Тарасів вогонь світив йому довгі роки, зіпріваючи неопокійну душу, вказуючи дорогу в боротьбі за добро, за правду, за щастя свого народу.

6 травня 1861 року разом з Лисенком та іншими київськими студентами Старицький йде зустрічати труну з тілом народного поета, яку везли з Петербурга до останнього пристанища, на Чернечу гору, туди, звідки видно «і лани широкополі, і Дніпро, і кручі». З душевним трепетом торкався він тої труни, коли на мосту через Дніпро студенти випрягли коней і самі потягли воза

¹ «Україна», 1924, № 1, с. 15.

з безцінним вантажем на правий берег. Підставляв він своє плече і тоді, коли несли труну до церкви Різдва на Подолі. З священним трепетом слухав він гарячі запальні промови В. Антоновича, О. Стоянова і особливо свого земляка М. Драгоманова, які виголошувались на зупинках по дорозі до церкви, бо київський генерал-губернатор ще напередодні заборонив усякі виступи над труною небіжчика в церкві.

Через двадцять років, оживляючи в пам'яті цей день, М. П. Старицький напише:

І клялись ми ховати в серці твій заповіт,
Возлюбить щирим серцем голоту,
Сподівалися ми, що словес твоїх світ
Просвітить незабаром темноту...

Прах Шевченка знаходився в Києві лише добу. Наступного дня, 7-го травня, молодь, серед якої був і Старицький з друзями, понесла труну на пристань, де стояв пароплав «Кременчук». На тому пароплаві українському Кобзареві судилося здійснити свою останню подорож по Дніпру-Славути від Києва до Канева.

У біографіях і Старицького, і Лисенка часто можна зустріти твердження, що вони разом з друзями Шевченка — Стешенком і Кулішем — разом з рідними поета супроводжували труну до Чернечої гори. Але тепер уже відомо, що цей факт не відповідає дійсності. Його спростував син Лисенка Остап Миколайович у листі до літературознавця В. Олійника 20-го березня 1968 року. «Як розповідав мені мій батько, Микола Віталійович, — писав Остап Миколайович, — ...він разом з Михайлом Петровичем (Старицьким — О. Ц.) в числі інших несли труну до пароплава. До Канева вони не їхали»¹.

Зразу ж після похорону Шевченка з якоїсь «поважної причини», як значиться в протоколі університетської ради, навіть не склавши екзаменів, Михайло Петрович терміново залишив Київ і поїхав додому. У споминах самого Старицького є свідчення, що те сталося через маєткові справи та спадщину, яка тоді дісталася йому від родичів по батьківській лінії. З тої причини начебто він восени 1861 року не зміг повернутися до університету. Однак університетські документи, що зберігаються в Київському державному архіві і на які посилається В. Олійник, свідчать інше. Восени 1861 року Старицький разом з Лисенком після канікул повернулися до Києва і вчилися на третьому курсі фізико-математичного факультету. Навесні 1862 року він успішно склав сесію і був переведений на IV курс. І лише у вересні 1862 року рішенням Ради університету за несплату грошей за навчання був відрахований зі складу студентів².

¹ «Архіви України», 1970, № 1, с. 36.

² «Архіви України», 1970, № 1, с. 37.

Причин, які примусили Старицького покинути університет, було кілька. Перш за все, це господарські справи. Нарізання селянам, колишнім кріпакам, панської землі після реформи вимагало присутності власника тієї землі у своєму маєтку. Тоді ж повернулися з Києва у свій Жовнин і старі Лисенки. Але існувала й друга не менш важлива причина — хвороба. Під час оформлення спадщини, що дісталася Михайлові Петровичу від родичів, яких він до того не знав, Старицький застудився і тяжко захворів на ревматизм. Ця недуга з наступними ускладненнями не залишала його протягом усього життя. У матеріалах до біографії М. В. Лисенка він писав: «Я в листопаді застудився... і пролежав усю зиму і частину весни то у нових родичів Старицьких, то в Жовнині в своїй сім'ї»¹. А третьою причиною, чи не найважливішою, було одруження М. П. Старицького з молодшою сестрою М. В. Лисенка шістнадцятирічною Софією Віталіївною, яка у 1863 році закінчила пансіон для шляхетних дівчат у Києві і повернулася у Жовнин до батьків. Повінчавшись 12 листопада 1863 року в Михайлівській церкві села Кагамлик Кременчуцького повіту, Михайло Петрович поселився з молодою дружиною в своєму маєтку в селі Лебехівці, зайнявся господарством. Однак думками часто лине до Києва, з нетерпінням чекає листів від Лисенка, що жив у Києві й навчався в університеті, щиро радіє кожній зустрічі з Миколою. Можливо, саме в ці роки, коли було багато часу для роздумів і зміцнів у Старицького вогонь любові до рідного краю, який зігрівав його або палив і якому він не дав згаснути до останніх днів життя. Завдяки тому вогневі письменник мав моральне право написати у березні 1887 року в заповіті дітям такі слова: «...хай не погасне в їх серцях любов до своєї вітчизни та її народу, котра зігрівала мене все життя»².

Живучи в Лебехівці, Михайло Петрович самотужки поповнює свої знання: він багато читає, стежить за політичним та культурним життям Росії, шукає собі діла, яке б приносило користь рідному краю, своєму народові. Про те, що він не розгубив юнацьких ідеалів, свідчить поетичний здобуток тих років. Саме тоді Старицький починає свої думи-мрії вкладати у римовані рядки віршів-пісень, як те робили його улюблені російські поети Пушкін, Лермонтов і насамперед Некрасов. Михайло Петрович написав тоді чимало оригінальних поезій, які, на жаль, до нас не дійшли, загубились у круговерті життя. На ті роки припадає й початок його поетичних перекладів. Надихали Михайла на літературну роботу в основному спогади про буремні роки студентського життя. Він згадував і тривожне літо 1862 року, коли з Пе-

¹ Т. VIII, с. 417.

² Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР. Ф. 15, № 492.

тербурга прийшов наказ «тимчасово» припинити діяльність недільних шкіл, і ту атмосферу дружби, яка тоді враз виникла між представниками різних молодіжних угруповань. Усі вони кинулися рятувати своє дітище, шукати шляхів, як би зберегти хоч трохи тих здобутків, що мали за три роки діяльності. Пригадував і той день, коли чорним смутком оповила товариство новина про початок арештів. Довго не могли тоді отямитись молоді діячі. Пошепки передавали один одному звістку про арешт вчителя Подільської недільної школи юриста за фахом Павла Чубинського. В тривозі чекали суду над ним і були страшенно здивовані, що судили Чубинського не за просвітницьку діяльність, а «за поширення антиурядових ідей серед селян». За вироком суду Чуба (так називали друзі Чубинського) заслано було на поселення до Архангельської губернії. Не міг Старицький забути і того, як змінилося після того життя в університеті, як зачастила туди поліція, як активізувалася діяльність шпиків і донощиків. Оживали в пам'яті і пізніші події, найвизначнішою з яких був арешт гімназиста Володимира Синегуба, троє братів якого навчалися в університеті і співробітничали в українській студентській організації. Дитячий максималізм гімназиста, який на допиті виносив осуд братам-студентам та їхнім товаришам за політичну діяльність, яка начебто не дає бажаних наслідків, а точніше за політичну бездіяльність, чим тоді дуже нашкодив студентам: багатьох викликали на допити. І хоч як намагалися друзі-однодумці довести жандармам, що їхня організація займалася лише вивченням рідного краю, його етнографії, культури, мови, слідчі їм не вірили. Та і як могли вірити, коли в доносах шпиків називали київських студентів «шайкою рьяных сепаратистов». Такого доноса одержав у лютому 1863 року шеф жандармів міста Києва. Такий же послано було тоді і до Петербурга. Столиця не забарилася з відповіддю. Князь Долгоруков надіслав термінового листа Київському генерал-губернаторові Васильчикову, вимагаючи негайно припинити існування будь-яких студентських організацій.

Наказ шефа жандармів було виконано. Діяльність організацій припинена. Одного з фундаторів студентського товариства Костя Петровича Михальчука покарано — навесні 1863 року за два місяці до закінчення університетського курсу він був відрахований з числа студентів і в адміністративному порядку висланий з Києва.

Долинали на Полтавщину і такі чутки, що збуджували надії на краще. Радів Михайло Петрович, коли дізнався, що не всі члени громади після розгрому організації склали зброю, опустили руки, що знайшлися сміливці, серед яких був і його земляк Михайло Драгоманов, які в тих умовах політичної задухи вирішили не переривати видавничу діяльність. Враховуючи, що за-

борона уряду поширювалась на видання підручників для народних шкіл та книжечок для народного читання, так званих «метеликів», вони взялися готувати до друку наукову літературу, за порадою колишнього члена Кирило-Мефодіївського братства М. І. Костомарова почали працювати над статтями. На жаль, до видання справа не дійшла: з'явився на світ ганебний Валуєвський циркуляр, який увійшов в історію України як валуєвський указ 1863 року. Ним заборонялося друкувати українською мовою книжки духовні, популярно-наукові та педагогічні. Поява цього документу була пов'язана з польським повстанням 1863 року. Налякані цим повстанням російські реакціонери і державні центральні побачили небезпеку і в просвітницькій діяльності української молоді. Вони сприймали київських студентів як «потенційних повстанців», вважали однодумцями бунтівників-поляків. Такі думки неодноразово з'являлися в статтях, що їх вміщувала на своїх сторінках газета «Московские ведомости». Ті статті привертати увагу переляканого польським повстанням уряду, який вирішив задавити крамолу в зародку.

У цей тривожний час М. П. Старицький шукає мудрого порадики, який би міг підказати, як поводити себе в такій ситуації, що робити, куди прикласти сили в лиху годину чорної реакції. Він звертається до свого земляка М. П. Драгоманова, навколо якого починають гуртуватися полтавці (випускники полтавської гімназії), які жили в Києві. Авторитет цього молодого вченого-історика ще більш став помітним після його гострої відповіді наклепникам. Це було в 1863 році, коли в газеті «Киевский телеграф» з'явилась стаття-донос, у якій колишніх членів Громади (їх називали ще українофілами) звинувачували в причетності до польського повстання. Таке політичне звинувачення могло б викликати хвилю нових репресій. Розуміючи це, Драгоманов разом з ще одним полтавцем, учителем приватних пансіонів Судовщиковим, який був на десять років старший і, безумовно, більш досвідчений, написали лист-спростування. На той час то був дуже омівливий вчинок. Прогресивна молодь правильно оцінила той вчинок і ще тісніше почала гуртуватися навколо молодого історика. В той час склалися дружні щирі стосунки з Драгомановим і в Старицького.

Приїжджаючи до Києва, Михайло Петрович відвідував приятеля, читав йому свої вірші, переклади, радився щодо творчих планів. Як згадує Олена Пчілка, саме на квартирі брата на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці навесні 1865 року вона вперше побачила М. П. Старицького. Йї, тоді ще дівчинку-підлітка, вразила зовнішність братового гостя, статурного, гарного на вроду, одягнутого в український народний одяг — розкішно гаптовану сорочку і жупан. Сподобалось їй і як він читав вірші —

переклади на українську мову творів Лермонтова, Міцкевича і Байрона.

У 1864 році до гурту полтавців, більшість яких на той час уже закінчили університет, прибився і друг Лисенка, колишній студент юридичного факультету Борис Станіславович Познанський. Він теж починав освіту в полтавській гімназії одночасно з Старицьким і Драгомановим. Правда, після смерті батька дядько забрав його до себе в Білу Церкву. Але полтавська наука, мабуть, досить глибоко запала в душу цьому молодому полякові. Він жив незвичним для більшості своїх ровесників життям. Покинувши у 1861 році університет, Познанський знайшов собі посаду прикажчика в маєтку поміщиці Габель в с. Дударях на Канівщині. Якимсь чином йому вдалося переконати поміщицю, щоб та віддала всю свою землю в аренду селянам на вигідних для них умовах. Крім того, навчив учорашніх кріпаків хазяйнувати громадою. Та й сам працював з ними на землі, весь час намагаючись чимось допомагати. Дворянин Познанський наблизив себе до народу ще й тим, що одружився з селянською дівчиною. Цей дворянин-прикажчик роз'яснював затурканим селянкам «Положення про волю», яка мало що дала народові; читав хліборобам книжки, записував від них пісні. Такі стосунки «прикажчика» з селянами викликали підозру у «стражів порядку». Справник Котляров писав з Канева Київському генерал-губернатору доноси на Познанського, називав його «неблагонадійною особою», бо він спілкувався не лише з селянами, а й з своїми університетськими друзями, що час від часу гостювали в нього в Дударях, а також з молододу інтелігенцією, яка жила в повіті. Невідомо, чи знав Котляров, що Познанський в той час працював ще й над книжкою про одяг малоросів.

Слідом за Познанським приєднався до гурту полтавців і його приятель, учитель першої київської військової гімназії Володимир Боніфатійович Антонович, теж поляк.

Гуртківці шукали собі діла. М. П. Драгоманов запропонував зайнятися виданням збірок народних пісень, казок, дум. Заборони на цей вид літератури у валуєвському циркулярі не було. Чудові зразки народної творчості, а також переклади на українську мову високоідейних талановитих творів російської та зарубіжної літератури могли відіграти важливу виховну роль. Коли вже не можна впливати на людей за допомогою живого слова з кафедри, як це робилося в недільних школах, то хай впливає на них книжна мудрість, палке слово поета чи прозаїка. Так думав Драгоманов. Але думку цю декому з його прибічників доводилося відстоювати в дискусіях з тими небагатьма членами гуртка, які ставилися вороже до всього неукраїнського. В цих дискусіях Старицький завжди був одноступцем Драгоманова.

Для полегшення перекладацької роботи, якою захопився

М. П. Старицький, Судовщиків на одному із зібрань запропонував скласти словник української мови. Такий словник був потрібен ще й для того, щоб довести російським слов'янофілам і зокрема Володимирові Ломанському та Івану Аксакову, що українська мова та література можуть зрівнятися з російською чи якоюсь європейською, а не залишатися мовою «для домашнього вжитку», як ті твердили у своїх статтях, вміщених на сторінках газети «День».

Ідея створення українського словника опочатку викликала серед гуртківців дискусію щодо методики складання. Пропозицію Старицького почати роботу з звичайного перекладу нещодавно виданого у Петербурзі словника російської мови Райфа сприйняли майже всі. Розуміли, що такий метод може значно прискорити справу. Але скоро виявилось, що в словнику Райфа є чимало слів, які не мають відповідників в українській мові. Це, в основному, назви абстрактних понять і терміни, якими народ не користувався. Старицький запропонував самим придумувати нові слова, «кувати» їх. (Вислів «кувати слова» з того часу взяли собі на озброєння сучасники Михайла Петровича, літературні критики. Його нерідко можна було зустріти на сторінках тогочасної преси). Оponentом першого «ковалю» виступив Антонович. Він радив за джерело збагачення лексичного складу української мови взяти латину, заповнити прогалини латинськими словами. Суперечка між Старицьким і Антоновичем закінчилася тим, що взагалі ідея перекладу російського словника була відкинута. Судовщиків запропонував словарникам — так називали тих гуртківців, що захопилися ідеєю складання словника — зовсім інший шлях в їхній роботі. Він говорив: «Зробіть перш за все інвентар тої мови, яка єсть у народу, та по авторам, близьким до народу. То, може, виявиться, що не треба буде ні «кувати» деяких слів, ні переписувати з латини»¹. Він мав рацію. Усі погодились. Почалася «інвентаризація» мови. Лисенко виписував слова з українських народних пісень, збірку яких він тоді укладав. Рудченко працював над чумацькими піснями та народними казками. Драгоманов і Антонович виписували слова з історичних джерел. Тільки Старицький, якому словник був чи не найбільш потрібен, працюючи над перекладами з російської, польської, німецької, французької мов у себе в Лебехівці, «кував» собі слова самотужки.

У спогадах про М. П. Старицького Катерини Антонович (другої дружини В. Б. Антоновича) є свідчення про те, що в документах Старої громади, які у 1928 році дочка Антоновича Ірина передала до історичного архіву, зберігалась карикатура на Михайла Петровича, намальована кимось із членів Громади. На тій ка-

¹ М. Драгоманов, Австро-руські спомини (1867—1877). Львів, 1889, с. 32.

рикатурі поета зображено у вигляді Коваля Вакули, який б'є молотом по кувадлу. Від тих ударів в усі боки розлітаються скалки, а коваль співає:

«Як хвилями Борвій по морю бурхає,
Хай так моє слово з кувадла злітає»¹.

На жаль, відшукати малюнок у фондах архіву не вдалося.

У час, коли Старицький жив у селі, а Лисенко навчався на останньому курсі, серед студентської молоді знову посилився інтерес до театру, не без участі Лисенка активізувалась художня самодіяльність. У лютому 1864 року силами аматорів влаштовано вечір, присвячений третій річниці з дня смерті Тараса Шевченка. На тому вечорі було показано п'єсу І. Котляревського «Наталка Полтавка», водевіль Василя Гоголя «Простак» та два дивертисменти — «Чумацький табір» і «Вечорниці». Лисенко готував сольні номери, дуети, хорові співи. Концертний репертуар, як і при Старицькому, окладався, в основному, з українських народних пісень.

Михайло Петрович заздрих братові і був безмежно щасливий, коли йому знову випало прилучитися до театральної справи. На все життя запам'яталися обставини, у яких він почав писати свою першу п'єсу, поетичне лібретто до опери «Гаркуша». Було це під час різдвяних канікул 1863—1864 навчального року. У Лебехівку в гості до Старицького приїхав Лисенко. Тоді й затіяли вони «немалу штуку — написати українську оперу, — згадує Михайло Петрович. — Зразу ж від слова до діла: я, що не мав поняття про розробку оперних сюжетів, взявся написати лібретто на основі стороженківської комедії «Гаркуша», а Микола, який не чув і такої, як я, опери, але знав лише по перекладах для фортеп'яно кілька італійських опер, взявся написати музику»². «Робота кипіла, і протягом святкових днів була написана майже третина першої дії. Звичайно, в хорах і деяких аріях звучала запозичена італійщина, але були номери, скомпоновані Лисенком цілком у дусі народному»³.

Однак то була розвага, то була пауза між періодами тяжких роздумів і нелегкої праці поета-перекладача, що трудився не заради слави, про яку ніколи не мріяв, а заради великої мети служіння своєму темному знедоленому народові, мети, до якої прагнули і його побратими, його однодумці на чолі з Драгомановим.

А тим часом лави полтавців з різних причин почали рідшати. Частина вчорашніх студентів, серед яких був і Лисенко, після закінчення університету виїхала з Києва. Частина у різні кінці

¹ Рукописний відділ Інституту літератури ім. Т. Шевченка АН УРСР, ф. 15, № 150.

² Т. VIII, с. 414.

³ Там же.

України, а дехто — за її межі. Були й такі, що відійшли від громадського життя. Лисенко після захисту дисертації навесні 1865 року виїхав до Сквирі, він одержав там посаду чиновника. Найближчою людиною серед ідейних однодумців для Старицького у Києві залишився лише Драгоманов. Приїжджаючи з Полтавщини, Михайло Петрович, як і раніше, бував у нього вдома, читав йому свої переклади, звітувався про роботу над словником. Вони разом міркували про можливість опублікування написаного Старицьким. Чи не вперше тоді була висловлена думка про свою газету. У листі до Драгоманова в 1872 році Михайло Петрович Старицький пригадує ці розмови: «Потреба в своєму органі з кожним роком більш і більш зростає... Років десять уже як ми з тобою говорили все про цей журнал, а між тим гора і досі миші не родила»¹.

Жив тоді Драгоманов з молодою дружиною, Людмилою Михайлівною, на Мало-Жандармській вулиці (зараз вулиця Саксаганського) у досить скромній квартирі. Працював він багато, але Старицькому, коли той приїздив до Києва, був завжди радий, приймав щиро.

Обидва вони були настільки приємні один одному, що, коли восени 1865 року Старицький з дружиною і маленькою дочкою Марією переїхав з Лебехівки до Києва, відновивши навчання в університеті, він поселився в тому самому будинку Войцеховського на Мало-Жандармській вулиці, де наймав квартиру Драгоманов. Там вони прожили майже три роки мало не однією сім'єю, бо їхні житла розділялися опільним коридором. Як згадує Олена Пчілка, тоді у них були спільними і радощі, і печалі, спільні друзі.

Та особливо змістовною і плідною була ця дружба; коли у флігелі дому Войцеховського найняли квартири Микола Лисенко, який повернувся із Сквирі, щоб у Києві підготуватися для вступу до Лейпцігської консерваторії, та Іван Рудченко, старший брат Панаса Мирного. Усі члени цього гурту були дуже завантажені справами. Старицький, наприклад, навчаючись на останньому курсі юридичного факультету (після трирічної перерви він перейшов на інший факультет), працює над перекладами і разом з Лисенком з благодійною метою влаштовує в міському театрі аматорські концерти та живі картини на гоголівські теми. Лисенко готується до поїздки в Німеччину і одночасно завершує роботу над укладанням першої своєї збірки українських народних пісень. Рудченко пише роботу «О чумаках и чумачестве», а також опрацьовує матеріал до збірок «Чумацкие песни» та «Украинские народные сказки». (Останні пізніше Іван Франко

¹ Т. VIII, с. 434.

помилково приписуватиме Панасові Мирному). Драгоманов у цей час працює вчителем у гімназії та приватних пансіонах, готується до складання магістерського іспиту, вивчає епос українського та інших народів, а також пише статті на захист педагогічних принципів М. І. Пирогова, звільненого з посади попечителя у 1862 році. Захищаючи головну ідею педагогічної платформи М. І. Пирогова «шляхом поширення загальнолюдської освіти зменшити прірву, що розділяє касты»¹ — Драгоманов став опонентом свого начальника, нового попечителя навчального округу Ширинського-Шихматова, який за короткий час встиг звести нанівець усі чудові починання попередника. Через місцеву газету «Киевлянин» та столичну «Санкт-Петербургские ведомости», на сторінках яких Драгоманов друкував свої статті на педагогічну тематику, він прагнув показати читачам справжній стан народної освіти в Південно-Західному краї. Автор плекав надію, що ті статті читатиме і новий київський генерал-губернатор Безака, єдина тверезо мисляча людина, яка мала силу щось змінити, позитивно вплинути на розв'язання проблеми поширення освіти серед народу в Київській губернії.

У цей час Старицький разом з іншими мешканцями будинку Войцеховського не припиняє роботи над українським словником, додаткові матеріали до якого (дванадцять пудів списаного паперу) прислали члени харківської громади. Як згадував пізніше Драгоманов, «той матеріал не стільки прислужився, скільки забрав праці і грошей на впорядкування»². Цінним там був лише архів Пантелеймона Олександровича Куліша.

Однак ці до краю завантажені справами люди вміли й відпочивати. У квартирі Драгоманових часто вечорами було чути музику. На піаніно, що було єдиним музичним інструментом у цьому будинку, грали всі, але найчастіше за всіх Лисенко. Лунали тут гуртові пісні, і не раз — у виконанні Старицького його улюблений російський романс «Не отходи от меня». А оскільки всім полтавцям притаманне було почуття гумору, то розмови час від часу переривалися вибухами веселого молодого дзвінкого сміху. Друзі вміли поєднувати роботу й відпочинок: біля драгоманівського піаніно готувалися концертні номери, тут же була написана й сатирично-жартівлива опера на злободенний сюжет «Андріашіада». Герої опери кияни, реакційні діячі на ниві освіти. Головний з них — директор першої чоловічої гімназії Олексій Хомич Андріяшев, який, крім директорства, займався ще видавництвом русифікаторського альманаху-календаря «Киевский народный календарь» та шовіністичної газети «Друг народа». Поруч з Андріяшевим показано його прибічників — учите-

¹ М. Драгоманов. Твори. Т. I. К., 1970, с. 215.

² М. Драгоманов. Твори. Т. II. К., 1970, с. 161.

лів-підлабузників та покровителя, попечителя навчальною округою Ширинського-Шихматова. Усі вони були ідейними противниками гурту полтавців. У «Календарі» за 1867 рік Андріяшев, наприклад, писав: «Недавно мы узнали, что некоторые наши земляки из кожи лезут, желая доказать, что нас нужно учить на том языке, на котором говорят неграмотные люди». А в газеті «Друг народа» за 3 березня 1867 року було вміщено справжній пасквіль-донос на українофілів. «5 лет тому назад,— писав автор доносу,— в Кieve заявляют о себе две партии: польская, желавшая сделать Польшу на берегах нашего родного Днепра, и хохломанская, стремящаяся создать отдельную Малороссию с особым языком и едва ли не под покровительством все той же Польши... Начинают распространять книги на выдуманном малорусском языке. Польская партия после неразумного восстания внимание обратила на хлопманов и стремилась сделать их своим орудием... Все люди благомыслящие вышли из партии хлопманов, остался ничтожный кружок шутов, которые скорее возбуждают сострадание, чем опасение...».

Мешканці будинку Войцеховського у своїй опері висміяли Андріяшева за його бездарні видання, а вчителів першої чоловічої гімназії Радкевича і Горонескуля, що справді перескочили від українофілів у табір їхніх ворогів і стали слухняними прислужниками начальству, за користолюбство й холуйство. Не пожаліли вони й попечителя округи князя Ширинського-Шихматова, за якого у сфері освіти процвітало прислужництво, лустомовство, кар'єризм.

Про Андріяшева, який улесливістю й підлазкуванням під смаки начальства домагається нагород, а замість того одержує «по шеям», автори написали арію-скаргу.

Гимназист точно лист предо мною дрожит,
А Совет столько лет с уваженьем молчит.

Але він ще плекає надію привернути увагу начальства до своєї особи негідними вчинками. В арії є такі слова:

Я поправлюсь еще и врагам отомщу,
Вновь на будущий год календарик пущу!
На врагов помещу в нем отличный донос —
Пусть тогда говорят, что я «арeos».

Правда, і цього зробити він незугарний, бо жінка йому каже:

«И донос напишешь худо:
Хоть юрист, а все болван!»

Коли ж справді плани з виданням «Календаря» провалилися і всі прийшли до думки:

«Календарь судьба сгубила,
Пуст и грустен наш карман» —

жінка Андріяшева знову робить той самий висновок:

А не я ли говорила: «хоть магистр, а все болван».

Віршований текст опери писав Михайло Петрович Старицький. Трохи допомагав йому в цьому ділі Драгоманов. Музику komponував Лисенко. Саме в музиці композиторові вдалося домогтись комізму і домігся він того, вміло використовуючи запозичені мелодії. Наприклад, для дуету Андріяшева і Радкевича взято музику партії Альфреда і Віолетти з опери «Травіата». З цієї ж опери Верді на мелодії хору циганок співають підпилі вчителі гімназії. Запозичив Лисенко також і музичні партії з опер «Ернані», «Трубадур», жартівливі мелодії арій Людмили з російської опери «Руслан і Людмила» Глінки, а також музику модного тоді романсу «На заре ты ее не буди». Оскільки після гастролей італійської оперної трупи в Києві в 1865—1866 роках музика Верді серед театралів і в першу чергу молоді була досить популярною, «Андріашіада» мала колосальний успіх. Її арії наспівувались не лише серед студентської молоді та гімназистів, а і в салонах аристократичних Липок.

Однак бувало, що й смуток чорною хмарою нависав над будинком Войцеховського. Не легко було друзям пережити арешт Бориса Познанського. Влітку 1864 року у нього в Дударях був трус. Серед паперів, одібраних жандармами, знайшли переписаний уривок із статті Герцена. Стражі порядку розуміли, що за це арештувати неблагонадійного ляха-українця не можна. Шукали іншого приводу і, на жаль, скоро знайшли. Навесні 1865 року у Юзефи Пшедпельської з Канева було одібрано текст пісні, яка поширювалась серед неблагонадійних. Текст пісні справді був бунтівничий.

В полі доля стояла,
Барвінками моргала:
«З гаю, хлопці, до мене —
Добрий розум у мене,
Добрий розум в голові,
Гострі ножі у траві,
Гострі ножі точені,
В крові панів мочені...
Ой мочені, купані
У городі Умані,
Виточені, аж горять,
На панів та на царя,
Беріть, хлопці, у руки —
Дайте муки за муки!»

Пшедпельська не знала, хто автор слів цієї пісні. Тому на допиті вона не назвала прізвище Свідницького, одного з перших членів Громади початку 60-их років, але зізналась, що продиктував їй цю пісню Борис Познанський. Зізнання Пшедпельської стало причиною арешту Бориса Станіславовича у серпні

1865 року. В адміністративному порядку його було вислано за межі України без права повернення.

Ще важче було промаді полтавців змиритися з втратою наймудрішого, найдосвідченішого і старшого від усіх членів товариства за віком Євгена Олександровича Судовщикова. Арешт Судовщикова був для всіх наче грім з ясного неба. Передбачливий, обережний, він не давав приводу для звинувачень в антиурядовій діяльності. Навіть лист-спростування в газету, написаний ним разом з Драгомановим у 1864 році, мав таку форму, що ні цензурі, ні поліції ні до чого було причипитися. І раптом арешт. Звинувачили Судовщикова в політичній неблагонадійності за доносом московського студента, домашнього вчителя дітей місцевого магната Галагана. Студент випадково був присутній при розмові Судовщикова з своїм приятелем. Мова йшла про невдалий замах Каракозова на Олександра II. Євген Олександрович пожалкував, що постріл Каракозова був не точним. Почувши цю крамолу, галаганівський учитель негайно передав слова Судовщикова таємному раднику Юзефовичу, який мав славу донощика ще з 40-х років, коли приклав руку до розгрому Кирило-Мефодіївського братства. Не втримався він від підлості й цього разу. За вироком суду талановитого лінгвіста, автора першої української граматики, прекрасного педагога було заслано до міста Макарова Костромської губернії, де він, не пробувши й двох років, помер.

Після арешту Судовщикова товариство полтавців поступово почало розпадатись. У вересні 1867 року поїхав за кордон Лисенко. Слідом за ним, покинувши через скрутні матеріальні умови навчання в університеті, виїхав до Житомира Іван Рудченко. Та й у Старицького справи значно ускладнились. Хвороба серця прогресувала. А це породжувало чорні думи про неминучу близьку смерть, про долю молодої дружини і маленької доньки, які самі часто нездужали. Ті думи тривожили душу, вибивали з нормального життєвого ритму. Мабуть, з цих причин навесні 1867 року Михайло, не склавши випускних екзаменів, поїхав у село. Йому було не до навчання. Не повернувся він до університету й восени, хоч дозвіл ради на повторне складання мав. 9 жовтня 1867 року Лисенко писав йому з Німеччини: «Михайле! Борони тебе боже не скінчити університету! Я боюся дуже за твою волю, крий боже, коли її не вистачить»¹. Однак воля тут була ні до чого. Хвороба, у наявність якої багато з тих, хто був поруч, навіть рідні, не вірили, виявилась сильнішою за волю.

Про те, що Старицький хворів, Лисенко, безумовно, знав. У листі до рідних від 7 жовтня того ж року Микола Віталійович

¹ М. В. Лисенко. Листи. «Мистецтво», К., 1964, с. 33.

писав: «Чи Михайло лічиться, чи знову занедбав своє здоров'я»¹. Та, крім недуги, не сприяли навчанню й матеріальні нестатки. Усі ті землі, що він їх одержав у спадщину, прибутків майже не давали. Та й господарювати на них він не вмів. Жити доводилося в борг, на позичені гроші. Оцінюючи становище, у якому опинилася родина Старицького, Лисенко в одному з листів писав: «Чим бо ж Софійка (дружина Михайла Петровича — О. Ц.) боліє? Господи, та ще й безпрошев'я до того, — як вони, сердешні, поводяться у житті своєму?»². Про це ж свідчить і лист самого Михайла Петровича до батьків дружини, написаний у хвилини відчаю в січні 1869 року. «Хворів хворобою немилосердно. Це не іпохондрія: обманювати і себе і інших пізно. Здається, близький останній акт драми. У мене більш усього обливається серце за бідну Сою. Вона ще не знає небезпеки»³.

Щоб якось поліпшити фінансові справи родини, Старицький шукав собі заробітку. Тепер відомі архівні документи, які свідчать, що з грудня 1867 по грудень 1868 року Михайло Петрович працював на посаді «тимчасового помічника завідуючого» у Київському центральному архіві давніх актів книг при імператорському університеті святого Володимира, одержуючи 650 карбованців на рік. Такий малий заробіток навряд чи міг щось змінити у фінансовому бюджеті родини. Саме тому Михайло Петрович, уже маючи роботу в університетському архіві, підшукує чогось кращого. З листа Лисенка до батьків, написаного 18 лютого 1868 року, відомо, що якесь діло Старицькому знаходилось, але воно було дуже непевним.

«Миша щось кидається, як білка в клітку, — писав Микола Віталійович батькам, — отже, щоб не выгадав этим себе худого, оставшись ни павой, ни вороной. Если бы судилась ему такая должность, то другое дело, а навманья кидатись и гадать о неверном, бросать именьице — худой конец. Еще вопрос, согласятся ли ему дать такое место, яко неокончившему курса университетского, хоть и бесспорно человеку умному и бескорыстному. Зачем же он вас вызывает в Киев? Вероятно, с целью похлопотать об этом месте...»⁴.

З якоїсь невідомої нам причини місце, якого домагався Старицький, не дісталось йому. Та й ту роботу, що мав, скоро довелося залишити. 17 лютого 1869 року Михайло Петрович подає заяву про звільнення його у зв'язку з нездоров'ям.

¹ М. В. Лисенко. Листи. «Мистецтво», К., 1964, с. 30.

² Там же, с. 70.

³ Рукописний відділ Інституту літератури ім. Шевченка АН УРСР, фонд Б. Грінченка.

⁴ М. В. Лисенко. Листи, «Мистецтво», К., 1964, с. 56.

Не сприяв піднесенню настрою і той факт, що переклади, яких Старицький на цей час мав уже чимало, лежали нерухомо в шухлядах бюро або в редакційних теках. Після заяви міністра внутрішніх справ Валуєва про відсутність української мови «як такої», після появи підписаного ним циркуляра 1863 року обережні видавці і цензори вважали за краще не друкувати нічого, написаного цією мовою. Це спонукало українських письменників шукати зв'язків з закордоном, зокрема зі Львовом, де заборони на українське слово не було. У Львові тоді видавалося кілька часописів, на сторінках яких у другій половині 60-х років почали з'являтися твори літераторів з Східної України. У 1865 році знайшов той шлях і Михайло Петрович. Яким побитом те сталося, досі лишається загадкою. В журналі «Нива» № 17 за 1865 рік Старицький надрукував кілька перекладів з Лермонтова — «Вітрило», «І тяжко і важко...», «Оповиті тьмою», «Козача котова пісня», «Як жито хвилями хитається» і «Сон». Підписані вони були псевдонімом Гетьманець. Це був перший вихід письменника Старицького на суд читача. Та, на жаль, «Нива» проіснувала тільки рік. Але за цей час на шпальтах цього журналу, крім вищезгаданих, з'явилося ще шість перекладів поета з Гейне та переклади двох байок Крилова — «Гуси» та «Наймит і хазяїн».

Встановити контакти з західноукраїнськими видавництвами і, насамперед, з молодіжними політичними організаціями Львова прагнув тоді і Драгоманов. Він вів переговори з керівниками тих суспільних груп. На його запит в 1867 році приїздив до Києва представник галицьких українців Демит. Можливо, через цього гостя Старицький передав до редакції журналу «Правда» рукописи своїх оригінальних поезій та перекладів, і, зокрема, переклад поеми Байрона «Мазепа». Таке припущення можна зробити, бо відомо, що через Демита були передані до Львова етнографічні видання, що до цього часу виходили у Києві, та переклад «Записок Охотника» Тургенева, зроблений Іваном Рудченком.

На жаль, у 1867 році «Правда» вмістила на своїх сторінках лише один твір Старицького, переклад з Пушкіна «Козак». Рукопис поеми «Мазепа», як пізніше стало відомо, у редакції «Правди» взагалі загубили.

Починаючи з 1868 року на зміцнення стосунків між Києвом і Галичиною мав вплив М. В. Лисенко. Навчаючись у Лейпцігу, він стає посередником між своїми київськими друзями і галицькими видавцями. Саме через нього редакція «Правди» робить замовлення на потрібні журналові матеріали, просить киян «по мере сил и возможностей снабжать ее (редакцию «Правди» — О. Ц.) статьями, стихотворениями, музыкой, — лишь бы в народном духе»¹. Через Лисенка звертаються до Старицького, щоб

¹ М. В. Лисенко. Листи, «Мистецтво», Київ, 1964, с. 52-53.

він надіслав ще один екземпляр рукопису перекладу «Мазепи».

Михайло Петрович гаряче відгукнувся на пропозицію редакції, переправив до Львова не тільки переклад з Байрона, а й чимало інших своїх творів, і дуже переживав, що більшість з них не було надруковано. За весь 1868 рік на шпальтах журналу з'явилося лише два його переклади та п'ять оригінальних поезій.

Лисенко неодноразово цікавився долею останніх, запитував у редактора «Правди» А. К. Вахнянина про причину, з якої твори Старицького (Гетьманця) не друкуються. Щоб якимось зрушити цю справу з мертвої точки, шукав собі опільників серед знайомих галичан. Зберігся лист Миколи Віталійовича до письменника і громадсько-політичного діяча О. Г. Барвінського, у якому він скаржився на негідну політику «Правди» щодо Старицького. «Далебі, не знаєш, що й думати,— пише Лисенко.— Людям шлють свої праці, а вони по року держать, не друкуючи, хоч би й переклади сербські Гетьманця. Хоча б на сміх редакція видрукувала хоч одну поему... Це хоч кого приміє образити і одіб'є охоту засилати»¹.

Через Лисенка робилися також замовлення членів драгоманівського товариства, у тому числі й Старицького, на книжки, яких у Києві не можна було дістати, та на українські часописи, що виходили у Львові.

Звертаючись до І. Микити, який був причетний до галицьких видавництв, Лисенко у листі від 2 січня 1869 року запитує: «Чи вже заслані оті книжки, каталоги й інші матеріали, що об їх прохано вас листовно од д. Драгоманова, Гетьманця і Щербака (книжний магазин у Києві), бо вони мене уже кілька разів запитували, що за знак, що і досі львівчани не шлють усього того і звістки жодної не подають»².

У цьому листі, де згадувалось також і про переклади Старицького з сербської мови, Лисенко просить виписати з львівських або празької книгарень такі книги: «1. Карл Гавлічек-Боровський, останнє видання, щоб, по змозі, повне. 2. Шафарик — останнє, повне видання. 3. Ербен — казки чеського народу. 4. Вячеслав Ганка — останнє видання. 5. Колляр — останнє видання. 6. Які-небудь оповідання про звичаї або з історії чеського люду... Од сербських книгарів: 1. Вук Стефанович Караджич — сербські казки, останнє видання. 2. Подорожні листи про Сербію з усіх країв Сербії. 3. Життя сербського селянина, спорудження Милечовича. 4. Гласник, журнал вченого товариства у Белграді»³.

Нема сумніву, що частина замовлених книжок потрібна була Старицькому, який саме в цей час захопився перекладанням на українську мову поетичної творчості західних слов'ян.

¹ М. В. Лисенко. Листи, «Мистецтво», К., 1964, с. 103.

² Там же, с. 83.

³ Там же, с. 84.

Усе це свідчить, що навіть у тих скрутних умовах, у яких опинився письменник наприкінці 60-х років, він не припиняв літературної діяльності. Він не тільки багато працює сам, але й залучає до роботи інших, шукає «здібних помічників». Серед них опинилась сестра Драгоманова Ольга, у майбутньому відома українська письменниця Олена Пчілка, яка після закінчення пансіону жила у брата. Саме Старицький тоді примусив її взятися за переклад казок Андерсена і радів, коли в неї виходило добре.

А умови життя все ускладнювалися. Сутуж на гроші в родині був таким, що ледве вистачало на харчування. Коли у вересні 1868 року народилася друга дочка Людмила, то не було за що її охрестити. У лютому 1869 року Лисенко писав батькам: «Шутка сказать, от сентября до нового года дитину нехрещену держать»¹. Росла родина, росли витрати і, звичайно, росли борги, бо прибутків не було ніяких. Тим часом хвороба прогресувала — довелося поховати всі надії, всі плани на службову кар'єру. Щоб вийти з цієї скрути, Михайло Петрович вирішує продати маєток, батьківську спадщину. Торг відбувся у січні 1869 року. Лебехівка перейшла у власність сусіда О'Коннора. Частина одержаних грошей пішла на виплату боргів, а за останні Старицький купив невеличкий маєток на Поділлі, де, за вимогою лікарів, жив з родиною з весни до осені, а інколи і взимку.

Особисті невдачі та біди Старицького супроводжувались спадом громадського життя. Гурт Драгоманова майже розпався. У кожного члена цієї громади полтавців з'явилися свої власні справи, далекі від загальних. Припинилася видавнича діяльність — за 1868—1869 роки у Києві не вийшло жодної книжки українською мовою, не надруковано жодної статті. Припинилася робота над словником. Після репресій, викликаних активними діями революціонерів у Росії, у товаристві громадян поселився страх — боялися шпигунів, боялися сміливих розмов, боялися крамольних думок, боялися всього, що могло кваліфікуватися як вільнодумство. Наприклад, професор університету О. Ф. Костяківський, що передплачував львівський журнал «Правда», отримавши одного разу часопис в розпечатаному вигляді, посилав до Львова відмову від передплати, боявся, що можуть бути неприємності.

Тільки Лисенко у Німеччині ще жив старим запалом полтавців-громадян. Крім того, що через нього підтримувався зв'язок між київською інтелігенцією і львівськими журналами, він у той час займався виданням у лейпцігській друкарні збірки українських народних пісень, укладеної ним ще до поїздки за кордон. До цієї справи Микола Віталійович залучав і своїх київських

¹ М. В. Лисенко. Листи. «Мистецтво», К., 1964, с. 89.

друзів, зокрема Старицького. У грудні 1867 року, наприклад, Лисенко просить Михайла Петровича знайти художника, який намалював би картину з народного життя для оздоблення обкладинки «Збірки пісень». А після того, як ця книжка вийшла і її тираж з великими труднощами був переправлений до Києва, Старицький звалив на свої плечі всі клопоти по розпродажу книжок у Києві та інших містах, про організацію рецензій на «Збірку пісень» у місцевій та столичній пресі. Одержані гроші він переслав Лисенкові у Німеччину. Ця робота забирала у недужого Михайла Петровича чимало часу, і добре, що йому у цій справі трохи допомагав Драгоманов.

То були вже останні ледве помітні сплески хвилі політичного життя у Києві. Колись бурхлива річка на кінець 60-х років перетворилася у стояче болото.

ЧЛЕН КИЇВСЬКОЇ ГРОМАДИ

*«Поэтом можешь ты не быть,
но гражданином быть обязан...»*

М. Некрасов

Криза в діяльності київської громади тривала недовго. У 1869 році знову завирувало життя, наче річка у весняну повінь. Почався новий злет суспільної діяльності української інтелігенції, а з ним і новий період у житті і творчості Михайла Петровича Старицького.

Причин, які викликали ці зміни, було кілька. Головна — це повернення до Києва енергійних людей, які часто не з власної охоти змушені були жити далеко від міста, у якому формувалася їхній світогляд, у якому робилися перші кроки на тернистому шляху служіння народові. З півночі, з заслання, повернулися на Україну Чубинський, Кониський і Єфименко, з Німеччини — Лисенко, з Златопільської прогімназії перевівся до Київської подільської гімназії Русов, з Курська до Київської військової — друг Драгоманова Ковалевський, з Поділля, де вчителював після закінчення університету, — Житецький. Тоді ж, залишивши Козелець, перебрався до Києва і став співробітником газети «Киевлянин» Свідницький. З Умані переїхав до Києва Комаров.

Як і п'ять років тому, знову відбувалися зібрання, щирі бесіди, інколи дискусії — почалася робота. До старших досвідчених громадян потяглась університетська та гімназична молодь, приєднались і деякі професори та учителі гімназій.

Другою, не менш важливою, причиною, що сприяла відновленню громадського руху серед київських українофілів, було пожвавлення діяльності народників на Україні в кінці 60-х — на початку 70-х років.

Не можна не брати до уваги і третю причину — піднесення революційного руху в Європі. Саме тоді сталася революція у Франції — у 1871 році вперше створено уряд робітничого класу — Паризьку комуни. Трохи пізніше спалахнула національно-визвольна боротьба на Балканах. Пожвавила свою діяльність політична еміграція у Цюріху та інших європейських містах, де навчалися члени розгромленої громади. Стали гострішими зіткнення політичних платформ марксистів, соціалістів, анархістів.

Та й на Україні сталися зміни: з'явилися перші ознаки робітничого руху в Росії. Не дарма генерал-губернатор Новоросійського краю Коцебу 30 вересня 1870 року у звіті начальству про політичний стан свого краю писав: «Необхідно пильно слідкувати за кожним рухом в середовищі нашого робітничого класу».

У ці роки міцнішають зв'язки українофілів з закордоном, змінюється сам характер тих зв'язків. Якщо раніше все зводилося головним чином до літературних взаємин, то тепер на перший план висувається ідеологічна робота, питання боротьби, проблеми політики. Чимало членів київської громади на початку 70-х років виїздило до Європи, звідки вони привозили додому нові, більш прогресивні ідеї. І хоч у 1869 році та на початку 70-х років усі члени громади в основному займались просвітницькою, науковою, літературною діяльністю, деколи це вже не влаштовувало — вони мріяли про більш радикальні дії, про політичну боротьбу. Зброєю ж у тій боротьбі, на їхню думку, повинно було бути друковане рідне слово.

Нові обставини в суспільному житті Росії начебто сприяли послабленню дії валуєвського циркуляру на Україні. Члени київської громади чекали його відміни, однак разом з тим настирливо шукали і часто знаходили засоби, щоб обійти той циркуляр. Вони встановлювали зв'язки з редакціями прогресивних російських газет та журналів, на сторінках яких друкували свої твори, вдавались до протекціонізму та заступництва з боку впливових державних осіб, зав'язували неофіційні стосунки з цензорами. Врешті-решт це давало свої наслідки.

Першою ластівкою, що сповістила про безсилля валуєвського циркуляру, стала збірка «Народних южнорусских сказок», зібраних І. Яковенком (І. Я. Рудченком), надрукована у Києві в друкарні Федорова 1869 року. За нею у 1870 році з'явився другий том цих казок. І хоч офіційної відміни грізного документу не було, члени громади розуміли, що кайдани уже розпалися, рідне слово звільнилось. Настав час брати цю зброю до рук.

З натхненням почав працювати над перекладом на українську мову казок Андерсена Михайло Петрович Старицький. У листі до Драгоманова восени 1872 року він писав: «За минулу зиму закінчив я переклад казок Андерсена. На перше видання буде їх 32 (вибрав найбільш підходящі)»¹. Інші члени громади, зокрема Драгоманов і Антонович, вибирали з усіх друкованих і рукописних збірок народних пісень історичні і давали їм широкі коментарі. Чубинський на замовлення Російського географічного товариства почав етнографічні дослідження Південно-Західного краю, тобто України. Через члена громади Зібера встановлено зв'язок з лікарем Руданським, який жив у Криму. Автор надрукованих в «Основі» ліричних пісень та вірша «Гей, бики...», як виявилось, займався перекладом на українську мову «Ілліади» Гомера. Старицький рецензував цю роботу, рекомендував надрукувати її у Львові в часописі «Правда». А коли у 1873 році Руданський помер, Михайло Петрович опрацьовував його архів.

¹ Т. VIII, с. 433.

Він закінчив роботу лікаря-перекладача над поемою Лермонтова «Демон». Обидва переклади — «Ілліада» і «Демон» — у 1875 році з'явилися на шпальтах львівського журналу «Правда».

Покладанням на музику Шевченкових поезій захопився Лисенко. Сподіваючись на більш численного споживача своєї продукції, він планував видавати їх невеличкими дешевими збірочками — по десять пісень у кожній.

Продуктивніше, ніж раніше, працювали члени громади і над українсько-російським словником.

Нове слово почало звучати і з університетської кафедри: молодий професор-економіст Микола Іванович Зібер читав студентам реферати про економічну теорію Маркса, а Михайло Петрович Драгоманов, який у вересні 1870 року захистив дисертацію і дістав дозвіл викладати в університеті, читав свій курс загальної і давньої історії «в соціалістичному дусі», про що доносили агенти жандармському управлінню.

Знову було поставлено на порядок денний слов'янське питання. Ще в 60-х роках, покладаючи в основу своєї програми програму Кирило-Мефодіївського братства, яке, крім боротьби за скасування кріпацтва, висувало проблему національної рівноправності та об'єднання всіх слов'янських народів у федеративну республіку, громада виявила інтерес до діяльності слов'янофілів у Росії, зокрема до «Слов'янського благодійного комітету», керованого Аксаковим. Цікавились українофіли (так називали членів громади) і тим, як цю федералістичну ідею розглядають революційні демократи О. Герцен та М. Огарьов, як ставляться до неї члени організації «Земля і воля», яку нову позицію у розв'язанні цієї проблеми зайняли колишні члени Кирило-Мефодіївського братства і зокрема Костомаров (а він тоді був не проти федерації слов'ян навіть під скіпетром російського государя) і тим, як поставлена «федерально-демократична справа в усій Восточній Європі»¹. Досить принципово оцінювалась українофілами робота Слов'янського з'їзду, що відбувся у Москві у 1867 році. Про цей з'їзд Драгоманов тоді ж надрукував статтю в газеті «Санкт-Петербурзькі вестники», а в наступному 1868 році ним була написана велика робота «Словянско-литературное образование». Працюючи над цією статтею, Драгоманов вивчав слов'янський фольклор. І сталося так, що інтерес до нього виявив і Старицький. Тому Драгоманов і порадив Михайлові Петровичу зробити переклади сербських народних дум та пісень на українську мову.

Якось так сталося, що одночасно з пропозицією Драгоманова з такою ж пропозицією через Лисенка, який жив у Німеччині,

¹ Іванова Р. П. Михайло Драгоманов у суспільно-політичному русі Росії та України. К., 1971, с. 35.

звернулася до Старицького і редакція львівського журналу «Правда». У листі до рідних 5 червня 1868 року Лисенко сповіщав: «Михайлу писав днів зо два назад і посилав йому лист до мене, писаний зі Львова, де просять, щоб він переклав на малоросійську мову поезії сербських поетів, бо серби цим дуже цікавляться»¹. Старицький зразу ж узявся до роботи. Дістав потрібні книжки, вивчив мову. Перші переклади сербських пісень були зроблені ним, мабуть, у 1869 році, бо тоді ж він надіслав кілька рукописів у Дрезден Лисенку, щоб той переправив їх до Львова. Один з його перекладів, пісня «Будування Скадра», був опублікований в журналі «Правда» 1870 року, саме перед закриттям того часопису. Пізніше, коли «Правда» знову почала виходити, вона інколи вміщала на своїх сторінках переклади сербських народних пісень, зроблені Старицьким. На Україні ж читач міг познайомитись з частиною тих творів лише наприкінці 1876 року, коли перекладач видав їх окремою книжкою. Вихід її збігся з вступом у дію Емського указу, яким починався новий антракт у розвитку української літератури. Старицький тоді підготував до друку дві книжки перекладів «Сербських народних дум». Обидві подав до цензури. Однак візу на друкування одержала тільки одна, другої цензор уже не пустив. «Цензор падлюка — не міг заднім числом пропустити, а вернув назад»², — скаржився Старицький у листі до Драгоманова.

✓ Одночасно з роботою над перекладом сербських народних пісень, зібраних Вуком Стефановичем Караджичем, Старицький займався перекладами поезій з чеської мови, болгарської, італійської. У польській літературі привертали його увагу твори Адама Міцкевича та Владислава Сирокомлі (справжнє ім'я Людвиг Кондратович). Останній був тоді дуже популярним у Росії і як поет, вірші якого перекладали письменники революційно-демократичного напрямку — Михайло Михайлов та Василь Курочкін, — і як перекладач, який познайомив польського читача з віршами О. Пушкіна, К. Рилєєва, М. Лермонтова, М. Некрасова, а також Т. Шевченка.

✓ Якщо говорити про російську літературу, то Михайло Петрович у цей час наполегливо працював над перекладом поезій Некрасова. Про те, наскільки плідною була та робота, видно з листа одного з найдійовіших українофілів — Ю. Цвітковського. Лист той був написаний до Драгоманова після його еміграції за кордон у грудні 1876 року. «Але крім нових творів (оригінальних — О. Ц.), що він привіз, у Старицького набралось чимало й інших робіт. У нього тепер міг би скластися цілий випуск, досить великий, віршів Некрасова, другий — віршів Лермонтова і третя збір-

¹ Лисенко М. В. Листи. К., 1964, с. 73.

² Т. VIII, с. 437.

ка різних поетів (Сирокомлі, Міцкевича, Пушкіна, Гейне, Байрона та ін.). Ці три збірки, надруковані зараз, мали б велике значення для нас, як доказ для людей, що висловлюють всілякі сумніви відносно мови, що українська мова абсолютно здатна для передачі найбільш класичних творів кращих поетів європейських»¹ — сповіщав Цвітковський.

Яким же було громадське обличчя поета-перекладача Михайла Петровича Старицького? Якими були його ідейні переконання в першій половині 70-х років, у період формування його як митця? Звичайно, категорично судити про світогляд письменника, посилаючись лише на його твори, навряд чи можна. Цього замало. Крім того, не треба забувати, що значна частина поетичної спадщини Старицького (тоді він займався в основному поезією та перекладами), яка дійшла до нас, свого часу побувала в руках цензури і була понівечена нею. Відомо також, що чимало рукописів недрукованих творів загубилася у вирі життя. І особливо шкода, що зникли ті сокровенні ліричні поезії, про які Цвітковський писав, як про злободенні, що «дуже відповідають часові», і що про видання їх у Росії нема чого й думати, а треба видавати або в Галіції, або у Відні і «передати їх у розпорядження Січі та Академічного гуртка»². Отож пролити світло на ті ідеали, які сформувались і утвердились у Старицького і яким він служив протягом усього свого життя, може лише глибокий аналіз діяльності київської громади в період її найбільшого злету активності (1869—1876 рр.), бо Старицький був серед найдійовіших членів цієї організації.

З початку свого нового відродження громада активізувала театральне життя в Києві, до якого Старицький мав безпосереднє відношення. Знову почали з'являтися афіші про драматичні вистави у виконанні аматорів. Тільки тепер центр цієї діяльності перемістився з університетської зали чи сцени міського театру на квартиру сестер Ліндфорс — Марії Федорівни та Софії Федорівни. Ці дві молоді дівчини вже були відомі в місті як реформатори на ниві освіти — вони організували перший навчальний дитячий заклад — садок-школу, до якої набирали малюків віком від п'яти до десяти років і навчали їх на основі «найновішої педагогіки». І хоч міські чиновники, представники Міністерства народної освіти та співробітники київського навчального округу засуджували їхню діяльність, Старицький з самого почат-

¹ Архів Драгоманова, Варшава, 1938, с. 206.

² Там же.

«Січ» — об'єднання українських студентів у Відні, до якого належали однодумці Драгоманова — Остап Терлецький, Володимир Навроцький, Мелітон Бучинський та інші. Це було товариство прогресивно мислячих діячів. Академічний кружок — студентське москвофільське товариство у Львові, на діяльність якого мав значний вплив Драгоманов. До цього гуртка належали Іван Франко та Михайло Павлик.

ку був прибічником організаторів садка-школи. Він одним з перших вирішив віддати до нового навчального закладу своїх дочок — Марію та Людмилу. Та головною причиною дружби, що виникла між Старицьким і сестрами Ліндфорс, було спільне захоплення діяльністю в аматорському драматичному гуртку. Гуртківці з самого початку поставили собі за мету показувати лише українські п'єси. Першою була вистава водевілю Дмитренка «Кум мірошник, або сатана в бочці». Цей спектакль відбувся 20 лютого 1872 року.

Коли в 1876 році Марія Федорівна померла, Старицький написав сповнені гіркотою рядки:

Не стало друга в нас, не стало!
Зламалась сила ще одна
Хороша, шира — а їх мало!
О доле, доле навісна!

Однак шлях громади до розквіту не був рівним. З осені 1870 року рух вперед припинився, у багатьох ще недавно активних членів організації зникли запальність, ентузіазм. Викликано це було відсутністю керівника — Драгоманов на два роки поїхав у наукове відрядження за кордон. Без лідера громада почала поступово розпадатися, люди байдужіти. Уже нікого не захоплювала робота над збіркою історичних пісень, над словником. Перестала бути помітною та опільність інтересів, що існувала між старшим поколінням і молоддю. Добре схарактеризував обставини, що склалися тоді в товаристві, Старицький у листі до Драгоманова від 2 жовтня 1872 року. Він писав: «Втішного небагато: хоч ми і міцні, але полк наш... поступово рідшає... молоде покоління — люди іншої фракції: вони нас цураються, та й зайняті більш самими собою... а головне — нема між ними пророка! Ми ось корпимо над виданням дум та так і не доведемо їх до кінця: нема рук та й задались хитромудрими замірами! Але думи, незважаючи на своє величезне значення, — всетаки мертвятина і на них молоде покоління не підчешиш, йому треба живого слова, живих інтересів»¹.

Живого слова справді не було. Наче помііли недавні голосисті помічники Драгоманова, захопилися кожен своїм ділом — хто кар'єрою, службою, хто — наукою.

Не турбували ці проблеми лише Старицького, бо він був єдиний серед активу громади, який ніде не служив. І не через те, що не хотів або не мав у тому потреби, а тому, що йому не дозволяло кволе здоров'я. У цей час за порадою лікарів Михайло Петрович надовго залишає Київ, щоб жити «на вільному повітрі» в подільському селі. Там він віддається літературній діяльності, готує

¹ Т. VIII, с. 434.

до видання збірку перекладених ним казок Андерсена, пише біографію цього датського казкаря і чекає повернення «владики», тобто Драгоманова, який внесе рух у «болотне життя».

В цей час Старицький знову повертається до ідеї, яка захоплювала його ще в середині 60-х років, — ідеї створення власного друкованого органу. «Це може дати тільки журнал або газета, — читаємо у листі до Драгоманова. — Потреба в своєму органі з кожним роком більш і більш росте, і скоро з'являться і на цьому полі які-небудь Шульгіни або Андріяшеви, які запропонують свого печення страву, а ми будемо чухати голови і чекати слушного часу, а врешті-решт звернемо все на нашу долю щербату»¹. Спільником у цій справі був у Михайла Петровича Русов. Вони вдвох склали програму майбутньої газети, почали шукати кошти на її видання. На думку Старицького, і, мабуть, Русова теж, газета та мала підтримувати дружні зв'язки з московськими слов'янофілами, «переслідуючи широкі ідеї єднання і примирення слов'ян». Цю позицію в слов'янофільському питанні тоді ж Старицький висловив у вірші «Поклик до братів слов'ян», який був надрукований у Львові в журналі «Правда» № 1 за 1872 рік, підписаний псевдонімом Гетьманець.

У тому ж номері «Правди», де надруковано «Поклик до братів слов'ян», було вміщено його переклади сербських народних пісень «Єдиний милий і той далеко» та «Сокіл дівчину будить», а також переклад казки Андерсена «Дівчатко з сірниками». Другу надіслану до редакції казку «Циганська толка» журнал опублікував в № 2, а переклад оповідання Вагнера «Швачка» — в № 4.

Ще до повернення Драгоманова з-за кордону найактивніші члени громади, серед яких одне з перших місць належало Чубинському, вирішили шукати нові форми діяльності організації. Чубові прийшла ідея створити в Києві відділ Російського географічного товариства, завдання якого він виконував. Такі відділи в Росії існували: Сибірський, Кавказький, Оренбурзький, Північно-Західний. Чому б не мати Південно-Західного? Прикриваючись назвою цієї наукової організації, можна було б робити корисні справи: друкувати книжки, організовувати експедиції, скликати археологічні з'їзди, вивчати народ і вчити народ, тобто здійснювати програму громади. Прихильникам цієї ідеї було відомо, що такими відділами керують начальники країв. У Києві генерал-губернатором був тоді князь Дондуков-Корсаков. Члени громади почали шукати людей, які могли б умовити губернатора підтримати нову ідею. Згодились це зробити, абсолютно не знаючи задуму громади, кілька осіб: Г. П. Галаган, відомий у місті як засновник нового приватного навчального закладу — Колегії Павла

¹ Т. VIII, с. 434.

Галагана, — редактор газети «Киевлянин» В. Я. Шульгін, професор університету М. Х. Бонге, управитель Київської контрольної палати В. В. Борисов та статський радник М. В. Юзефович. Останній займав посаду помічника попечителя Київської шкільної округи. Члени громади знали його ще й як донощика, на совісті якого був розгром Кирило-Мефодіївського братства у 1847 році. Можливо, саме тому вирішили вони, що для здійснення задуманої справи Юзефович годиться більш, ніж інші. Ці п'ятеро киян переконали генерал-губернатора в тому, що відділ принесе славу краю. Дондуков-Корсаков погодився клопотатися про його відкриття. Восени 1872 року до Петербурга було надіслано лист за підписом генерал-губернатора. Питання було вирішене без зволікань — 10 листопада 1872 року в Петербурзі дано дозвіл про створення у Києві Південно-Західного відділу Російського географічного товариства «під найближчим керівництвом начальника краю». До його складу увійшли всі без винятку члени громади, хоч не всі вони здатні були займатися наукою, якої вимагало «положення про товариство».

Але, крім українофілів, до Південно-Західного відділу увійшло чимало їхніх ворогів. Усього ця організація об'єднала близько двохсот осіб різних за віком, за ідейними переконаннями, за соціальним та маєтковим станом. Кого тільки не було у цьому строкатому конгломераті! Тут були і багаті землевласники з різних губерній України, і хазяї цукроварень, директори банків, і вчені, і чиновники різних рангів. Це товариство мало чималі кошти, значну частину яких становили пожертвування. Для українофілів наявність фінансів давала можливість розв'язати видавничу проблему: тепер було за що друкувати книжки. Крім того, стало значно легше вивчати рідний край, життя народу. А це теж входило в плани громади.

Уже перше засідання бюро відділу, яке відбулося 13 лютого 1873 року під головуванням Дондукова-Корсакова показало, що українофіли домоглися, чого бажали. Вони очолили відділ — присутніх було 15 осіб, серед яких 9 членів громади. І хоч головою бюро обрали Галагана, але заступником його став Борисов, діловодом — Чубинський, помічником діловода — Русов. Останні троє — теж члени громади. Оскільки ж Галаган був по суті почесним головою, бо справами не займався, то керівництво фактично опинилося в руках українофілів.

Протягом 1873 року відбулося 15 ділових засідань. На першому була обрана комісія по складанню програми Південно-Західного відділу. В основу тієї програми було взято принципи, викладені у промові, виголошеній Чубинським. Вони зводились до того, що вивчення будь-якого питання «повинно проводитись на об'єктивному ґрунті, властивому всякій науковій праці», що тенденційність і публіцистика не відповідають положенню і завданням

відділу...»¹ «Ми мусимо не дописувати, не проектувати,— справа наша полягає в тому, щоб викладати і вияснити»².

Засідання бюро відбувалися або в будинку Галагана, або в приміщенні Київської контрольної палати, бо власного приміщення відділ не мав. Старицький намагався не пропускати жодного з тих засідань. Особливо цікавили його ті, на яких мова йшла про упорядкування та підготовку до друку численних матеріалів, які були зібрані експедиціями, або коли рецензувалися рукописи та вже надруковані на кошти відділу книжки.

Наукового характеру засіданням Південно-Західного відділу надавали реферати, що їх готували і зачитували члени відділу. Часто-густо між ученими при обговоренні тої чи іншої наукової або соціальної проблеми тут виникали гарячі дискусії. В таких випадках Михайло Петрович був лише слухачем, але слухачем не байдужим.

За 1873 рік на засіданнях було заслухано десять рефератів, про що словіщалося в газеті «Киевлянин». Серед них найбільшу цікавість викликали повідомлення професора А. В. Колосовського «Деякі дані для кліматології Києва», професора А. С. Роговича про спробу укласти словник народних назв рослин Південно-Західного краю у XVIII столітті, Ф. К. Волкова «Про сільські ярмарки та кустарну промисловість», О. О. Русова «Остап Вересай — один з останніх кобзарів малоруських», М. В. Лисенка «Характеристика музичних особливостей малоруських дум та пісень, що їх виконує О. Вересай».

Усі реферати згодом склали I-й том «Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства». Виданий він був у 1874 році, саме тоді, коли вийшли у світ надруковані таким побитом, тобто на кошти відділу, і твори М. Старицького: збірка перекладів на українську мову байок І. Крилова, оперета в 4-х діях «Різдвяна ніч» (тема в Гоголя), текст і вірші до якої писав М. Старицький, а музику — М. Лисенко, переклад повісті «Сорочинський ярмарок» із «Вечорів на хуторі біля Диканьки» М. Гоголя. Цього ж року окремими книжечками — «метеликами» — вийшли також переклади казок Андерсена. Їх було тринадцять. Обсяг кожного «метелика» становив не більше чверті друкованого аркуша, тираж — 400 екземплярів (Збірка цих казок разом з коротким життєписом Андерсена видана раніше, у 1873 році, підписана вона була новим псевдонімом перекладача — М. Стариченко). У 1875 році надруковано переклад поеми М. Лермонтова «Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова», теж у формі «метелика». М. Старицький як член громади і як член Пів-

¹ «Україна», 1927, № 5, с. 31.

² Там же, с. 32.

денно-Західного відділу займався переважно видавничою діяльністю.

За три роки існування відділу не без його участі з'явилося чимало книжок, написаних членами громади. Це «Календар Південно-Західного краю», укладений В. Борисовим та П. Чубинським, «Чумацькі народні пісні», зібрані І. Рудченком, «Прислів'я та приказки Галицької та Угорської Русі», записані В. Вислоцьким, I-й том «Історичних пісень малоруського народу», прокоментованих В. Антоновичем та М. Драгомановим.

Пісні, казки, прислів'я... Чому саме така увага приділялась жанрам народної творчості? Чи не забагато друкувалося пісень, і народних, і створених поетами? Пізніше, у 1881 році, М. Драгоманов у своїй роботі «Нові пісні про громадські справи» спробує пояснити таку зацікавленість українофілів цим жанром.

«...Пісня для неписьменного чоловіка, — пише він, — все одно, що книга для письменного, та часом ще важніша, бо власне через те, що пісню неписьменний держить в пам'яті, а не на папері, треба було, щоб вона дуже його вразила, щоб він її пам'ятав — та ще й не один чоловік, а цілі тисячі... З тих пісень можна бачити й те, як приступити до українських людей тим, хто хоче боротися з неволею на їхній землі...»¹.

Крім того, українофіли розуміли, що в народній творчості, і в першу чергу в піснях, зафіксовано політичні ідеї народу, його світогляд, що вони, ті пісні, мобілізують дух, внутрішню силу для боротьби. Пісня була зброєю в далекі часи козаччини в руках лірників та кобзарів. І цю зброю громада вважала за необхідне зберегти.

Є відомості, що саме в той час, коли члени громади займалися збиранням, підготовкою до друку і виданням «Історичних пісень малоруського народу», один із народників, що близько стояв до українців-соціалістів, Яків Стефанович спробував пустити цю зброю в дію — він узявся поширювати ідеї «землевольців» серед народу через кобзарів. У 1874—1875 роках Стефанович сам складав пісні про тяжке життя селян, про владу панів над народом у післяреформений час, про дідівську славу. У тих піснях були також заклики до боротьби².

Отже виходить, що видавнича діяльність громади сприймалася її членами як один із засобів впливу на народні маси, щоб підняти їх на боротьбу за своє визволення. «Проби показали, — розтлумачував цю думку Драгоманов у вище згаданій статті, — що так — простою зміною уряду не можна скасувати стару неволю і неправду в громадах (об'єднаннях рівноправних осіб, рос. «община» — О. Ц.). Для цього треба, щоб коли не всі люди,

¹ М. Драгоманов. Нові пісні про громадські справи, Женева, 1881, с. 3.

² «Україна», 1926, № 4, с. 62—63.

то більша їх частина розуміла сама, що треба так, а не інакше жити. Так значить і виходить, що ніхто не може увільнити громаду від неволі і неправди, як не вони самі»¹.

Південно-Західний відділ у своїй видавничій діяльності не обмежувався лише українськими книжками. Друкувалися також роботи, написані російською мовою. Наприклад, наукові твори О. О. Потебні «Заметки о малорусском наречии», «О купальских огнях», «О доме и сродных с ним существах».

За гроші відділу М. Драгоманов, коли був за кордоном, купив рукописні етнографічні матеріали Г. Купчанка «Прислів'я та пісні буковинського народу». Обсяг цього матеріалу, що пізніше був надрукований у II-му томі «Записок Південно-Західного відділу Російського географічного товариства» становив 15 друкованих аркушів.

О. Терлецький, побувавши у Києві на археологічному з'їзді, з захопленням розповідав у листі до свого приятеля Мелітона Бучинського від 17 вересня 1874 року про те, що там побачив. «Яка в Києві невсипуща праця,— я своїм очам не хотів вірити. Що сего року надруковано, а що друкується, а кілька готового до друку! Який свіжий здоровий дух віє від тої громади і через усе її діланне йде якийсь здоровий, реалістичний керунок, без фраз, без галасу»².

Крім видавничої діяльності, з перших місяців свого існування Південно-Західний відділ взявся за організацію власної бібліотеки та заснування етнографічного музею. Лише за чотири місяці 1874 року (з лютого по травень) було зібрано 405 томів книжок і 888 цінних музейних експонатів. Спонукало до цієї діяльності ще й те, що того року на Віденській етнографічній виставці особливу увагу як художників, так і промисловців привернула колекція української народної орнаментики (на килимах, одязі, посуді). Як сповіщала газета «Киевский телеграф» в № 12 за 1875 рік, та колекція «виставлена, на превеликий наш сором, не якою-небудь російською установою, а пештським національним музеєм і зібрана серед 500 000 закарпатських малоросів... Усі обіцяють малоросійській народній орнаментіці блискучу роль у промисловості».

Українофіли хотіли також зібрати за допомогою Південно-Західного відділу витвори місцевої народної промисловості та домашнього виробництва. Навіть порушено було питання про пошуки постійного відкритого приміщення для такого музею. Пізніше на одному із засідань бюро були виділені кошти в розмірі 400 карбованців на аренду потрібних для бібліотеки і музею будинків. Наявність великої кількості пожертвуваних та куплених

¹ М. Драгоманов. Нові пісні про громадські справи, Женева, 1881, с. 3.

² «Україна», 1927, № 5, с. 47.

для бібліотеки книжок дала можливість українофілам організувати допомогу літературою галицьким студентам у Відні, членам «Січі», очолюваної О. Терлецьким. Крім українських книжок, до Відня посилали також твори «великоруських реалістичних письменників — Тургенева, Некрасова, Щедрина та ін.». Чимало томів повіз з собою Терлецький, коли повертався з Києва після закриття археологічного з'їзду. У листі до Бучинського він радить йому звернутися по книжки до східно-українських братів і дає адресу громадської книгарні: «Книготоргівля М. Левченка і Л. Ільницького, Київ, Велика Володимирська, будинок П. В. Тамари біля театру»¹.

Офіційним інформатором усього, що було пов'язано з легальною діяльністю відділу, стала газета «Киевлянин», оскільки редактор її Шульгін був одним із фундаторів Південно-Західного відділу. Звичайно, цей часопис на чолі з редактором-великодержавником не міг стати органом громади, про який мріяв Старицький у 1872 році. Шульгін для Михайла Петровича на все життя залишався ідейним ворогом. Однак знайти на той час краще розв'язання проблеми друкування матеріалів відділу українофіли не могли.

Надзвичайно важливою справою в діяльності відділу, а значить і громади, був перепис населення міста Києва. За одну ніч 2 березня 1874 року вперше в історії цього міста біля сотні чоловік обійшли всі помешкання, записавши тих, хто в них живе. Таких виявилось 127 551 особа. Комісію по перепису очолив П. Чубинський. Робота її не обмежилась лише обліком киян — згодом зроблено було статистичні дослідження одержаних показників, складено різні таблиці, написано пояснення до них. Увесь матеріал по перепису становив грубезний том, який був виданий у 1875 році.

Членами відділу вивчалися і проблеми народної освіти («Деякі дані про народну освіту в Південно-Західному краї» М. А. Константиновича), і проблеми побуту («Кілька даних про життя та харч південноросів» М. М. Левченка), і проблеми господарства («Реманент селянського господарства» П. П. Чубинського), і проблеми історії української культури. Коли 10 листопада 1873 року помер перший ректор київського університету Михайло Олександрович Максимович, то на засіданні відділу, приюченому пам'яті видатного українського вченого, було вирішено видати всі твори Максимовича і заснувати премію його імені за кращі праці українських вчених. (Тритомне видання творів Максимовича вийшло уже після закриття відділу, у 1877 році).

Старицький не був причетний до наукових досліджень, якими

¹ «Україна», 1927, № 5, с. 47.

займались деякі члени громади, але ідейне спрямування всієї поетичної спадщини письменника свідчить, що жодне суспільне питання не випадало з його поля зору.

Завдяки Південно-Західному відділу розширювалися контакти громади. Встановлювались ділові стосунки з різними установами, комітетами, комісіями на Україні, в Росії і навіть за кордоном. Закріпились зв'язки з слов'янськими товариствами, так званими «матицями», — чеською, сербською, словацькою, словенською, галицькою, лужицькою, з Південно-слов'янською академією у Запрєбі, що цілком відповідало програмі громади. За ініціативою українофілів, що перебували в керівництві відділом, 1874 року у Києві відбувся III-й археологічний з'їзд, на який, крім українських вчених, приїхали російські науковці і навіть наукові світила з Європи — чехи, поляки, серби, французи. Це була визначна подія не лише для Києва, України, а й для всієї Росії. Спеціально до з'їзду було видано ряд книжок — «Історичні пісні малоруського народу», «Збірник матеріалів для історичної топографії Києва та його околиць», скомпонований членами археологічної комісії Антоновичем і Терновським, а також «Археологічна карта берегів Дніпра од Вишгорода до Канева».

На з'їзді було прочитано 9 рефератів вченими-українцями, 15 — росіянами, 5 — гостями з-за кордону. Доповіді, за незначним винятком, мали суто науковий характер, найпалкіша дискусія виникла з питань, поставлених у рефераті Міллера «Порівняння великоруських билин та малоросійських дум». Житецький висловився проти порівняльного методу, Драгоманов його підтримав. А далі вже дискусія перейшла у площину історико-літературної спеціальності. Ніхто нікого не принижував, ніхто нікого не ображав.

Головував на з'їзді російський вчений, відомий археолог, який вивчав південь України і робив розкопки на території Володимирської та Московської губерній, князь Уваров.

Але після з'їзду в матеріалах, надрукованих на сторінках газети «Києвлянин», усе було перебріхано. Драгоманова названо «провінційним ретором», який, мовляв, не тільки принижував цінність російських билин, а взагалі не хотів визнавати їх як фольклорний жанр. Висловлено було також політичне звинувачення на адресу членів громади, їх названо сепаратистами, які прикриваються ім'ям Максимовича. У статті говорилося також, що українофіли — зброя і спільники поляків, що вони хочуть викоринити російську мову з шкіл і взагалі повернути гетьманщину. «Києвлянин» надрукував також статтю редактора галицької газети «Слово» В. Площанського, який вказав ще на один «гріх» українофілів — на їхній зв'язок з соціалістами за кордоном, а Зібера і Драгоманова назвав провідниками українського

соціалізму. Звичайно, в статті Площанського було багато правди, але мала вона форму неприкритого доносу.

Звинувачення «Киевлянином» організаторів з'їзду в націоналізмі було настільки безпідставне, що обурило не лише Старицького, який був присутній на з'їзді від початку до кінця (він там уперше особисто познайомився з Костомаровим та Кулішем), а й усіх гостей. Та атмосфера доброзичливості, яка панувала на з'їзді, та повага, з якою українські вчені ставилися до поглядів, позицій та наукових висновків колег інших національностей, свідчили, що сповнені любові до свого народу та його історії українофіли по духу були інтернаціоналісти. Після того, як організатори з'їзду показали гостям археологічну виставку, ознайомили із своїм старовинним Києвом, повезли в село Гатне, де велися розкопки, дали можливість оглянути давні городища по Дніпру аж до Тахтемирова, після концерту кобзаря Остапа Вересая для гостей було дано товариський обід-проводи. На тому обіді Драгоманов виголосив тост, який ще раз підтвердив платформу громади в національному питанні. Він підніс келих «за просвіщених слов'янських гостей і за процвітання науки о слов'янстві в Росії взагалі і почасти у Києві,— і за гостей слов'янських і романських, і за братську спільність науки російської, слов'янської і западної»¹.

Гості з-за кордону були вдячні за чітку організацію роботи з'їзду. Високо оцінені ними були і наукові праці українофілів. Говорячи про збірку «Історичні пісні малоруського народу», французький вчений Рамбо відзначив: «Особливою заслугою української інтелігенції є те, що вона дуже чутливо ставиться до народного життя і літератури, і що її вчені не перебувають складанням популярних книг народною мовою»². Українським вченим було запропоновано взяти участь у міжнародному географічному конгресі та міжнародній виставці в Парижі, проведення якої планувалося на серпень 1875 року. Як відомо, вони скористалися цим запрошенням. І не даремно. Золоту медаль 2-го класу було присуджено киянам. Нею нагороджені збірки праць українофілів — членів Південно-Західного відділу географічного товариства. Пізніше в Росії ці праці були відзначені Уварівською премією Академії наук.

Захищаючись від нападок «Киевлянина», українофіли надрукували в «Киевском телеграфе» три полемічні статті: «Репетилон и «Киевлянин», «Фальшивая тревога в «Киевлянине» і «Русские украинофилы и польская печать в 60-х годах». Пізніше всі вони були видані окремою брошурою під назвою «Выдумки «Киевлянина» и польских газет о малорусском патриотизме». Хто писав

¹ «Правда», № 19, 1874, с. 807.

² «Киевский телеграф», № 90, 30.VII.1874 р.

ті статті, можна тільки здогадуватись. Автор не схотів себе розкривати. Але Старицький, що був причетний до видання цієї брошури, як і до видань всіх «метеликів», безумовно, знав його.

Щоб остаточно розмежуватись із своїми ворогами, 5 грудня 1874 року на загальних зборах відділу було прийнято постанову: «Друкування повідомлень відділу в газеті «Киевлянин» припинити, дозволити своєму бюро вибрати для повідомлень інший часопис». З кінця 1874 року ним став «Київський телеграф».

Нарешті здійснилася давня мрія Старицького та його друзів — громада несподівано здобула свій друкований орган.

Під час гострої полеміки з «Киевлянином» і навіть тоді, коли вже було здобуто овою трибуну, свою газету, керівники громади намагалися знайти пояснення різкому і майже несподіваному випадку Шульгіна проти українофілів. Чому він виступив проти Драгоманова і його однодумців, серед яких був і Старицький, саме в 1874 році? Навряд чи могла бути справжньою причиною для таких нападок робота з'їзду. Існувало щось вагоміше. Мабуть, редактор «Киевлянина» знав про членів громади щось таке, що не дозволяло йому бути в одній організації з ними саме в цей час. А час був тривожний. Влітку 1874 року почалися арешти у Києві, Полтаві, Чернігові. Царський уряд посилив репресії проти народників, у тому числі й українських, які активізували свою антиурядову діяльність. Більшість заарештованих проходили по процесу 193-х. Про арешти у Києві писав і О. Терлецький: «Свіжі арешти, тайною покриті, викликали тут значні враження. Ув'язнено не поляків, але українців, дехто впевняє, що й росіяни також з кругів молодезі»¹.

І хоч серед арештованих не було українофілів, але частина в'язнів спілкувалася з членами громади і навіть сприймала програму цієї організації. Програма ж та була не просто смілива, а революційна. Вперше українофіли виступили з нею у 1873 році коли почали полеміку з автором брошури «Політика русинів» галичанином Загірним (він же Качало). Тоді було написано відкритого листа до львівського журналу «Правда», у якому громада протиставляла свою платформу тій, яку захищав галицький політик. Лист українофілів закінчувався словами: «Вважаємо обов'язком, щоб відсторонити усякі непорозуміння, виголосити, що 1) той, хто зветься руським (українцем — О. Ц.) і говорить про однастайність усіх руських племен, але піде голосувати у державній думі протиправу прав усіх і кожного слов'янського народу, той не знайде собі симпатії в освіченій громаді в Росії. Так само, як і 2) той, хто піде проти свободи совісті і освіти за ультрамонтанство і 3) хто, хоть би й признавав федералізм країв і рівноправність народностей, але при тому не держиться в питаннях

¹ «Україна», 1927, № 5, с. 41.

політичних і соціальних основ свободи і народоправства, а у питаннях культурних свободи розуму, той хай не покликується на народ і народовців на Україні»¹.

Отже виходило, що першочерговим завданням громада вважала боротьбу за свободу розуму, свободу совісті і освіти в питаннях культурних і за політичні свободи, народовладдя та рівноправність — у питаннях соціальних.

Відкритий лист був написаний Драгомановим, але підписали його всі одностумці автора. Першим зробив це М. Старицький. За ним — М. Ковалевський, М. Лисенко, О. Русов, П. Чубинський, О. Михалевич, сам Драгоманов, а далі ще 24 члени громади.

Шульгін, мабуть, знав про той лист і тому ні в якому разі не хотів бути з такою компанією в час репресій. Він боявся цих сміливих людей і був певний, що, крім наукової та просвітної роботи, ними проводиться ще якась нелегальна, таємна, тому і оголосив їм нещадну боротьбу. Нападаючи на своїх противників, редактор «Киевлянина» зразу ж кваліфікував їх як політичних злочинців. У своєму доносі уряду він писав: «Південно-Західний відділ захоплено таємним гуртком так званих українофілів, і влада разом із службовцями і вельмишановними панами легалізує підпільне товариство та його роботу, що наукова і просвітна праця краєлюбів — членів відділу — ведеться не за державним завданням, не дотримуючись державної ідеології, в якій опікувалося взагалі все громадянство, не за методами і планами, накресленими державною владою»².

Треба віддати належне колишньому професорові: він одним з перших побачив те, чого інші не бачили. Шульгін зрозумів, що громада — таємна політична організація, а її діяльність у Південно-Західному відділі — ширма, за якою приховується щось більш важливе, а з його погляду, більш небезпечне для монархії.

Чим же ще займалися українофіли, крім просвітницької роботи та діяльності у відділі?

Знайомство з матеріалами про революційний рух на Україні у 1874—1875 роках дає можливість встановити, що під впливом революційних ідей на Заході і народницького руху на Україні київські українофіли в цей час починають іти на зближення з народом. У листі відомого ідеолога народництва А. Желябова до М. Драгоманова згадується про їхні зустрічі у 1873 та 1876 роках: одна була в Києві, друга — в Одесі. Здавалося б, що могло бути спільного в керівника народників-нігілістів і ідеолога українофілів? А тим часом воно було. З листа відомо, що і Желябов, і Драгоманов були ознайомлені з програмою

¹ «Правда», № 19, 1873.

² «Україна», 1927, № 5, с. 34—35.

журналу «Вперед» — органу революційної організації «Земля і воля» за кордоном,— і що обидва визнавали ту програму правильною, бо вона вимагала підготовки селянських повстань і встановлення соціалістичного ладу. Маючи певний досвід роботи, народники в той час у своїй діяльності «висували на перший план агітацію словом і ділом на ґрунті народних вимог», а українська громада, що теж почала діяти активніше, вірна своєму основному принципу народолюбства, замислила цілий ряд заходів «на користь рідної України»¹. Желябов розумів, що і в народників, і в українофілів не тільки спільна мета боротьби, а і схожі методи. І ті і ті основними засобами боротьби за соціалізм тоді вважали агітацію серед селян, революційну пропаганду, видання й поширення нелегальної літератури. Київська громада в цей час займалася видавничою діяльністю (легальною і нелегальною) та підготовкою пропагандистів. Про це дізнаємося з листів одного з перших українських марксистів, члена громади Сергія Андрійовича Подолинського, адресованих секретареві редакції журналу «Вперед» Смирнову.

У листі, написаному в травні 1874 року, Подолинський сповіщає про інтерес, який виявляють до журналу «Вперед» кияни. «Відгуки від чоловік 10—15, і між ними не тільки жодного поганого, але навіть жодного байдужого. Особливим успіхом користуються «Знання і революція» та «Літопис робітничого руху» (про Німеччину — О. Ц.), не говорячи вже про різних відтінків радикалів, котрі в цьому випадку майже одностайні, мені довелося чути також і відгуки деяких українофілів. Вони також ставляться дуже співчутливо, хоч; звичайно, роблять деякі зауваження, але більш практичного характеру. Так, наприклад, я чув від одного, що даремно розхвалили штундистів, бо це спричинить до їх переслідування урядом»².

В інших листах є твердження, що українофіли не тільки читали програмну народницьку літературу, а й поширювали її серед народу через своїх пропагандистів і що одночасно з «метеликами» — легальними книжечками, спеціально написаними для народного читання,— видавали нелегально або напівлегально твори соціалістичного змісту. Про безцензурні видання «метеликів» дає відомості архів поліції в списках літератури, вилученої при арештах у революціонерів-народників. Авторство багатьох з них, на жаль, і досі не встановлено, бо друкувалися вони переважно за кордоном і анонімно. Наприклад, коли арештували колишнього члена Київської, а пізніше одеської громади Андрієвського, у нього відібрали такі «метелики»: «Дума про Наума Безумовича», «Дума про Маледикта Плосколоба», «Безпосеред-

¹ «Былое», № 3, 1906.

² «Український історичний журнал», 1966, № 7.

ні вибори до ради державної», «Справоздання просвіти». Ці брошури написані українською мовою. Були в Андрієвського і два російських «метелики» — «Политика русинов» і «Об украинофилах».

У Справі про поширення прокламацій у Києві серед книжок, відібраних у пропагандистів, теж були українські «метелики»: «Про кари, до яких присуджують мирові судді», «Про хвороби і як їм допомогти», «Про багатство і бідність», «Життя і здоров'я людини на Україні», «Вільна спілка — вільний союз», «Соціалісти-українці в Австрії».

Відомо, що народники 70-х років розповсюджували, крім російських брошур «Сказка о четырех братьях», «О Стеньке Разине», «Что й то братцы», «Дедушка Егор» і такі українські: «Золота грамота», «Правдиве слово хлібороба до своїх земляків» (Волховського), «Гайдамачина» (Мордовця), «Парова машина» (Подолінського), «Правда» (переклад з російської «Хитрой механики»), «Про те, як земля наша стала ненаша», «Листи з хутора», «Як земля поділена і як би треба її держати».

На превеликий жаль, ніде не названі прізвища тих, хто робив переклади російської нелегальної літератури на українську мову. Можливо, серед них був і Старицький. Ці «метелики» видавалися у Відні. Займався цим О. Терлецький. Як згадувалося вище, Старицький мав пряме відношення до видавничої справи, яку українофіли називали «манухією». Йому доводилося пробивати кожен рукопис через цензурні перепони, шукати підтримку у впливових осіб, а коли виникала потреба, то й задобрювати хабарями тих, від кого залежав вихід книжки у світ.

Крім невеликих за обсягом або уривків з великих творів відомих українських письменників, крім перекладів на українську мову з російської та зарубіжної літератур, «метеликами» випускалися написані доступно для народу твори про природу, про історію України та ін. Наприклад, у 1873 році громада видала «метелик» «Дещо про світ божий». Прізвища автора на книжечці нема. Воно стало відомим лише в 1913 році, коли було опубліковано спогади Русова. Там вказувалося, що автором того «метелика» був учень Драгоманова Новицький. Приблизно в той же час вийшли з друку «Розмови про небо і землю», «Розмови про земні сили» (переробки з російських видань М. Комарова), «М'ясоїди, або хижі звірі» (по Брему) Ястребця, «Киевская сказка про деда Неурожайка и бабу Недоимку» Менчиця, «Заклинання» Єфименка, «Про кару» І. Галки, «Унія і Могила», «Перші київські князі», «Татари і Литва», «Ліки своєнародні», «Дітські пісні», окремі твори Т. Шевченка, П. Куліша, Г. Квітки-Основ'яненка. Всі вони були дуже дешеві — від 3-х до 10 копійок. Лише «Розмови» продавалися по 18, а «Заклинання» — по 30 копійок.

Повідомлення про вихід більшості цих «метеликів» у газетах не публікувалися. Але тих, кому про це треба було знати, оповіщав власник громадської книгарні, у якій вони зберігалися.

Спілкування громади з українськими народниками не обмежувалося написанням, переховуванням і розповсюдженням серед народу цензурної та безцензурної літератури. Коли народники почали створювати гуртки типу «Київської комуні», члени якої, здобувши певну професію ремісника, поспішали «зануритись у невідоме народне море», то до цієї справи прилучились і українофіли. Є відомості, що член громади О. І. Лодачевський-Петруняка, який займав посаду інспектора Олександрівського ремісничого училища в Києві, за домовленістю з київськими народниками в селі Дегтярі на Полтавщині відкрив слюсарну майстерню і якийсь час завідував нею. За завданням київських революційних гуртків (Драгневича і Чепуріна) у тій майстерні працював Іван Івачевич, який у наступному 1874 році організував таку ж майстерню і при ній школу пропагандистів у Києві.

Підготовкою пропагандистів займалися й українофіли. Тримали вони цю діяльність у великій таємниці. Ще в 60-х роках громада організувала в Києві так звану семилітню школу, до якої набирали селянських хлопчиків, щоб дати їм освіту в обсязі гімназичного курсу і сформуванню світогляд демократів, борців. Серед тих хлопчиків були двоє родичів Тараса Шевченка, небіж члена громади Панченка, Захар від Тадея Рильського з села Романівка. Школа ця була нелегальна. Школярі вчилися у тому ж будинку, де й жили. Вчили їх члени громади — Рильський, Антонович, Познанський, Стоянов та ін. Коли ж про цю школу дійшли чутки до поліції і вона почала наводити довідки, то вчителям довелося розібрати учнів до себе додому, видаючи себе за репетиторів, яким начебто батьки або родичі за певну плату віддали цих підлітків для підготовки їх до вступу до гімназії. Поліцейським приставом Матковським було розпочато слідство. Закрити його вдалося лише після того, як Антонович за Матковського написав до газети «Киевлянин» статтю, у якій спростовувалося звинувачення в адресу пристава за махінації з шинками¹.

Проблему підготовки пропагандистів, підготовки надійної зміни українофіли не знімали і в 70-х роках. Вони шукали талановитих селянських дітей, влаштовували їх до гімназії, опікали. Як склалася доля більшості тих хлопчиків, невідомо. Лише про учня М. Ковалевського Остапа Ткаченка, який навчався в гімназії разом з майбутнім народником Тризвінським, заарештованим і засудженим по процесу 193-х, знаємо дещо із спогадів дружини Тризвінського. Після шостого класу Остап покинув

¹ «Україна», 1924, № 1—2, с. 110.

гімназію, пристав до гуртка молоді, яким керував член громади Ф. Вовк, а згодом за дорученням організації поїхав пропагандистом у Переяславський повіт. 1878 року він переїхав до Здолбунова, де влаштувався кондуктором на залізницю і займався перевезенням з-за кордону нелегальної літератури та листів.

Став пропагандистом і вихованець громади із селян Іван Охріменко. Він і його сестра Олександра працювали вчителями в селі Лебехівка Кременчуцького повіту, яке раніше належало Старицькому. З 1876 року Олександра була під наглядом поліції, а про Івана в документах поліції говорилося, що це «мирний революціонер і тим небезпечніший, бо готує з народу діячів революції в особі сільських хлопців та дівчат». Вихованцем київської громади з селян був і Чередниченко. Він якийсь час був помічником Чубинського у Південно-Західному відділі і займався пропагандою соціалістичних ідей серед робітників Городищенського цукрового заводу. Там часто бував і сам Чубинський. На тому ж заводі за завданням громади працював слюсарем пропагандист Долматов, який у 1876 році волонтером поїхав до Сербії, де загинув у боях проти турків.

Ученицею Драгоманова у 1875 році стала колишня швачка, народна поетеса Гапка Іщенко. Крім Драгоманова, її навчали Антонович та соціалістка Марія Тургенєва. Ця дівчина приятельувала з Вірою Засулич, була знайома з народницею-терористкою Марією Ковалевською (дружиною українофіла Миколи Ковалевського), мала стосунки з іншими київськими народниками-соціалістами.

З 1874 по 1876 рік діяли при громаді нелегальні жіночі курси, на яких молодим жінкам та дівчатам-гімназисткам читалися лекції з загальної історії, політичної економії, історії України. А щоб ті курси приховати від жандармського ока, керівництво громади робило спробу організувати платні, так звані «Правильні жіночі курси» на зразок московських. З програми, яка була опублікована в «Киевском телеграфі» 19 січня 1875 року, видно, що до викладання на платних курсах планувалося залучити деяких професорів з табору противників українофільства.

Слухачки нелегальних курсів збиралися на приватних квартирах членів громади, при чому кожного разу на іншій. Однак жандарми догадувались про існування тих курсів. В офіційних джерелах вони їх називали «розсадником нігілізму». Серед слухачок була знайома Старицького, в майбутньому відома революціонерка-народниця Людмила Волькенштейн, яка прилучалася до громадської діяльності через драматичний гурток, яким керував разом з Лисенком Михайло Петрович Старицький.

Молодь була надією українофілів. Чимало її гуртувалося навколо громади, переймалося її духом та ідеями. Це були і княгині — студенти та гімназисти, і сільські учителі з Київської та ін-

ших губерній, і навіть робітники. Пізніше назвуть їх «Молодою громадою». Захоплені революційними, соціалістичними ідеями, хлопці та дівчата збиралися, як правило, на квартирі Ф. Вовка, де знаходилося сховище пропагандистської літератури. Там відбувалися зібрання під виглядом тулянок, читалися лекції, пропагандистам давалися завдання. З літа 1875 року для більшої конспірації гурток молоді, що серед українофілів називався «Вовківським гуртком», почав проводити сходки за Дніпром.

Про те, чого чекали українофіли від цієї молоді зміни, добре сказав М. Старицький у своєму вірші «До молоді»:

На вас завзяті — юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращі думки,
Мої сподіванки єдині...

Дуже полегшувала роботу, і легальну й нелегальну, газета «Киевский телеграф», яка справді стала органом українофілів. Заснована у 1859 році відставним підпрапорщиком А. Юнком ця газета довгі роки виконувала досить обмежену роль інформатора. Вона друкувала повідомлення про переміщення і нагороди офіційних осіб Київської, Подільської та Волинської губерній, постанови уряду, розпорядження губернського начальства, кореспонденції про події в місті, метеорологічні спостереження, явища в природі, про прибуття і відхід пошти, про різні видовища та деякі іногородні новини. В театральний сезон друкувалися на сторінках «Киевского телеграфа» рецензії на вистави міської та заїжджих труп, на концерти, що давалися місцевими митцями або гастролерами. Знаходилося на сторінках цієї газети місце для приватних оголошень та некрологів. «Киевский телеграф» був типовим ліберально-буржуазним органом.

Але влітку 1874 року ця газета переходить до рук дружини професора університету Я. Гогоцької. Вона мала репутацію особи дійової, «пропагандистки нігілістичних ідей», людини, що стоїть «на ґрунті чистого прогресу і демократії». Редактором газети в цей час стає знайомий з українофілами А. Сніжко-Блоцький. Це теж сприяло зміні політичного обличчя «Киевского телеграфа». Безумовно, заміна реакційного «Киевлянина» на ліберальний «Киевский телеграф» могла тільки позитивно вплинути на діяльність Південно-Західного відділу, а значить, і на діяльність громади. Однак після домовленості з Гогоцькою про спільну роботу сталося те, чого українофіли і не чекали — вони опинилися на становищі ідейних керівників газети. «Киевский телеграф» став органом громади. І хоч підписував газету Сніжко-Блоцький, починаючи з грудня 1874 року робила її редакційна колегія, до складу якої входив Драгоманов та його однодумці.

Це був легальний орган нелегальної революційної організації, її живе слово, яке могло впливати на молодь, будити думки і кликати до дії. Це була саме така газета, про яку писав Старицький у листі до Драгоманова в 1872 році.

У програмі, складеній Драгомановим і надрукованій в номері за 16 грудня 1874 року, говорилося:

«Уникаючи всякої виключності, будемо намагатися ставитись безупереджено до всіх виявів взаємодії між племенами і станами в нашому краї, але будемо звертати особливу увагу на потреби та умови життя народної маси, що становить головну силу нашого краю як за чисельністю, так і за економічною продуктивністю, тим більш, що нестача освіти в неї вимагає особливої уваги з боку інтелігентних класів».

Ще раз дух програми — її демократизм — виражено було у фейлетоні, надрукованому в № 43 за 1875 рік. Автор коментував лист М. В. Лисенка до газети «Голос» з приводу статті якогось Z «Современное украинофильство», надрукованої в часописі «Русский вестник». Автор фейлетону не заперечує позицію Лисенка, який «гаряче відстоює право українофілів любити свою батьківщину, вивчати її легенди та перекази, музику, мову», доводячи, що від цього користь не лише Україні, а й Росії та слов'янству. Згоден також і з тим, що «нікому приємним бути не може бачити свої ідеї навмисно перебріханими, перекрученими», що для здійснення тих ідей треба багато і довго працювати на ниві літературній, художній, науковій і суспільній. А далі він позиції Лисенка, тобто позиції українофілів, протиставляє позицію Z — автора статті «Современное украинофильство», який, будучи оббріхувачем і донощиком, робить спробу, як робив це «Києвлянин», звинуватити українофілів у сепаратизмі і при цьому заявляє, що він «не ворог малоросійській літературі і мистецтву». Він лише не бажає, щоб усе це йшло на славу виговсько-мазепинської старовини і усолодження її нащадків; йому тільки не нависна «малорусская чернь», а тому ненависне і прагнення сучасного українофильства до роботи для освіти і добробуту цієї черні, цього «хлопа-гадюки».

З цього фейлетону, який, безумовно, відбивав позицію редакції, видно, що українофіли були не лише демократи, а й інтернаціоналісти.

Ще більш прозоро ця позиція громади відзеркалена в примітках до статті «Лист з Галіції» в № 42 за 1875 рік. Заперечуючи думку автора, що український селянин більш забитий, темний, відсталий, ніж польський, коментатор утверджує, що це не національна риса, а наслідок «утиску національного поруч з соціальним», коли «селянину на кожному кроці дають відчуття, що його побут, мова, пісні — все це нижче, холопське. Можливо, і відома пригніченість білоруса зовсім не наслідок бідної природи,

як звичайно думають (і в багатьох місцях Великоросії природа не дуже багата, і в Галичині вона не бідна), а в більшій мірі наслідок довгочасного національного утиску».

Старицький у листі до Драгоманова пропонував, щоб у газеті був «літературний відділ, присвячений місцевому народному життю», щоб було на сторінки її допущено українську мову «як кращу зброю». Домогтися цього в 1874 році не вдалося — «Київський телеграф» друкувався виключно російською мовою. Але зміст матеріалів, вміщених на його шпальтах, свідчив, що писали їх люди, сповнені національної гідності, любові до свого краю, до свого народу.

Якою мірою здійснювалася програма органу українофілів, можна судити із звіту редакції перед читачами. У квітні 1875 року цей звіт був надрукований як складова частина оголошення про передплату. Наведемо його повністю.

«...У перших 35 номерах «Київського телеграфа» вміщено між іншим такі статті:

I. Столична і провінційна періодична преса на Півдні Росії. Економічні стосунки півночі і півдня Росії. Скільки питань у європейському питанні? Польське питання в нас і в Познані. Монархія в Іспанії. Республіка у Франції. Стан у містах. Акціонерні компанії. Комісія по найму робітників. Розбір думок Леонарда про найм сільських робітників. Товариства сільського господарства та їхнє значення у нас. Про волосні суди.

II. Про народне продовольство (з Полтавської губернії). Про санітарно-економічне значення ставків у південно-західній Росії. Про права питейної торгівлі для євреїв. Про осушування польських боліт. Робітники на цукрових заводах у південній Росії. Страхування посівів від градобою на півдні Росії. Польське та руське (українське — О. Ц.) населення Галиції. Цукрові заводи на півдні Росії.

III. Статистичні дані про діяльність київських міських гласних в 1871—1874 рр. Фінансовий стан Києва. Про міські вибори. Наше міське управління і гласність. Мостова справа в Києві. Про житла найбіднішого населення Києва. Центральний будинок божевільних у Києві. Подив з приводу одноденного перепису в Києві. Фроловський жіночий монастир та одноденний перепис у Києві. Про проект нового статуту для Київського товариства взаємного кредиту. Про санітарну справу в Києві. Наслідки медичного огляду осіб, яких призвано у Києві до відбукання військової повинності в 1875 році.

IV. Відгуки французької журналістики про археологічний з'їзд у Києві. Південно-Західний відділ Російського імператорського географічного товариства та його музей. Географічні товариства в Росії та за кордоном. Малоруська література в 1874 році. Культурні та політичні сили південних слов'ян. Зі

спогадів про Т. Шевченка. Біографічні відомості про Петра Могилу. Ліцей князя Безбородька у Ніжині. Київський університет по записках першого його попечителя фон-Брадке. С.-Петербурзькі дитячі притулки. Журнальні огляди — I-й, II-й, III-й («Вестника Европы» та «Отечественных записок»).

Крім того, в газеті «Киевский телеграф» за три місяці було вміщено 75 кореспонденцій з різних міст Південної Росії. Друкувалися також докладні звіти про публічні засідання київських товариств — міських, вчених, промислових та благодійних. В останній час було відведено значне місце бібліографічному відділу, у якому особлива увага зверталася на місцеві та західнослов'янські видання».

Цей перелік матеріалів навряд чи вимагає коментування. А якщо додати до них ті матеріали, що їх у звіті не названо: про недоїмки селян за викуп землі, про харчування робітників, про злиденне становище сільських вчителів і нестачу медичних працівників, про В. Г. Белінського, про революцію 1848 року у Франції, про життя та національно-визвольну боротьбу слов'янських народів, то можна тільки дивуватися, як місцевий цензор Пузиревський пропускав їх. Адже в першій половині січня 1875 року, коли вийшли з друку перші номери «Киевского телеграфа», підготовані членами громади, він одержав від начальника Головного управління у справах друку Григор'єва наказ: «Вследствие дошедших до Главного Управления некоторых сведений о газете «Киевский телеграф» предлагается Вам при цензуровании означенной газеты относиться к ней с особой осмотрительностью и, между прочим, не допускать в ней никаких статей, проводящих украинофильские тенденции»¹.

А через місяць — новий наказ: «Прошу редакцию «Киевского телеграфа» не помещать никаких рассуждений и исследований по рабочему вопросу»².

Коли ж газета без відома губернатора подала відомості про засідання думи і розповіла про дискусії гласних, «тенденциозно подчеркивая их выражения», з'явився новий наказ: «Требовать впредь предварительного разрешения губернатора на печатание статей о городских и земских собраниях».

Перешкод було багато, але газета виходила.

На превеликий жаль, більшість статей, кореспонденцій, інформацій, фейлетонів друкувалося без підпису, або ж вони підписувалися видуманими криптонімами та псевдонімами. Ніхто не гнався за славою і не підставляв себе під обстріл ворожої преси або недремних урядових посіпак.

Пряких тверджень про те, що в роботі редакції брав участь

¹ «Наше минуле», 1919, № 1—2, с. 60.

² Там же.

М. П. Старицький, що він друкувався на сторінках «Киевского телеграфа», нема. Не зберігся архів редакції, в жодній бібліотеці немає повного комплексу цієї газети. Однак відомо, що редакція, яка разом з друкарнею містилася на Фундуклеевській вулиці в будинку Тамари, була «наче український клуб» (так назвав її Орест Левицький у своїй статті «Українофіли в прийомах в чужому часописі»¹). Там збиралися друзі-однодумці. Знаючи, яку роль відігравав у громаді Старицький, не можна навіть ставити під сумнів, що він бував там частіше за інших. А оскільки йому доводилося займатися в цей час «манухією» і всякими дозволеними і недозволеними засобами домагатися у цензора візи на друкування «метеликів» і навіть таких, які «в соціально-революційному відношенні навряд чи поступляться закордонним виданням»², то Старицький міг допомагати вести переговори з цензором і про випуск номерів «Киевского телеграфа», бо цензор був той самий, Пузиревський. Про нього писав Подолінський у листі до Смирнова: «Дійсно бере хабарі з українофілів, а тому ви про нього краще нічого не пишть. Хабарі, між іншим, йому не заважають дуже обчиривувати «Киевский телеграф».

Щодо друкування на сторінках газети власних матеріалів Старицького, то вони, мабуть теж були. Газета неодноразово вміщувала кореспонденції про театральні вистави, про музичні концерти, художні виставки, інформації про нові книжки, а також про події, пов'язані з Могилевом-Подільським, біля якого знаходився маєток Старицького і де часто бував він із сім'єю. Ці матеріали, що друкувалися часто без підпису, могли бути написаними Старицьким, бо пізніше, через 5 років, коли він співробітничав у київській газеті «Заря», про все це писав³.

У «Киевском телеграфе» протягом тих семи місяців, коли редагували газету українофіли, зустрічається кілька статей про слов'ян, підписаних криптонімом М. С. Так підписував деякі свої твори Михайло Петрович. За змістом і стилем вони не схожі. Із тих двох, що збереглися, одна — огляд сербської та хорватської літератури, друга — про сербську внутрішню політику. У матеріалах М. Драгоманова зустрічається свідчення, що він писав статтю про слов'ян, підписавши її криптонімом М. С. А хто писав другу? Знаючи, що Старицький в цей час займався перекладами з сербської і хорватської, можна зробити припущення, що автором її міг бути саме він. Але це лише припущення. Для підтвердження його потрібні докази, яких, на жаль, поки що нема.

¹ «Наше минуле», 1919, № 1—2.

² «Український історичний журнал», 1966, № 7, с. 123.

³ Редакційний екземпляр «Зари» з розмітками гонорару зберігається в газетному відділі Наукової бібліотеки НАН України.

Газета «Киевский телеграф» як орган громади припинила своє існування у серпні 1875 року. Причиною тому було розходження у поглядах редколегії і власника газети Гогоцької на роль преси, а точніше, її чоловіка професора Гогоцького. Коли він помітив незадоволення начальства «Киевским телеграфом», коли відчув, що Юзефович і К° готує бичі на українофілів, то негайно почав вимагати від дружини припинити з членами громади всякі стосунки.

Наслідком цього стало порушення умови, яка була укладена між власником газети і українофілами. Гогоцька почала самовільно втручатися у редакційні справи, крім того, вона затримувала платню співробітникам. До Цвітковського, який фактично виконував обов'язки редактора, вона направила ультиматум: «або відмовитись від крайнього напрямку, або з 1 серпня редакція перейде в інші руки». Сам Гогоцький ще раніше відмежувався від газети. У № 42 від 6 квітня 1875 року, де був надрукований звіт газети перед читачами, була вміщена його заява такого змісту: «С. С. Гогоцький вважає своїм обов'язком заявити, що він не брав і не бере ніякої участі в «Киевском телеграфі» з перших днів цього року».

На вимоги власниці газети редакція відповіла розривом всіх стосунків з нею і виходом з органу. У № 90 за 30 липня з'явилося звернення до читачів: «Внаслідок розходження в думках відносно ведення газети, що виникло між видавцем, добродійкою Гогоцькою, і нами, співробітниками «Киевского телеграфа», ми залишаємо редакцію газети з 1-го серпня. В. Б. Антонович, В. Л. Беренштам, Ф. К. Вовк, М. П. Драгоманов, П. Г. Житецький, М. І. Зібер, А. В. Класовський, І. П. Новицький, К. Р. Овсяний, А. Д. Ушинський, Г. Г. Цвітковський, П. П. Чубинський, Я. Н. Шульгін».

У тому ж номері було вміщено докладніше пояснення позиції українофілів. У статті «Від співробітників, що виходять» говорилося: «Залишаючи сьогодні редакцію «Киевского телеграфа», ми, співробітники його, вирішили ще висловитись докладніше щодо зачеплених нами питань, хоч маємо підстави думати, що встигли сказати чимало для роз'яснення загальних наших поглядів. Ми мусимо тепер залишити «Киевский телеграф» в той час, коли щойно встиг встановитися взаємний зв'язок між нами і нашими читачами в Росії і Західній Слов'янщині. Умови нашої преси не дозволяють сподіватися, що в Києві буде в найближчий час орган, де б ми могли продовжити нашу роботу. Але ми можемо сказати «Gaset Narodow'ой», «Dziennik-у Polsk-ому» і всім, кому бажано було звертати увагу на наші слова, що в тому чи іншому місці, але коли буде потреба, вони почують наш голос, який в тому ж дусі буде захищати все ті ж народні інтереси, котрі ми захища-

ли протягом семи місяців у «Киевском телеграфі». Наприкінці статті виносилася подяка кореспондентам з Росії і закордону.

Через 15 років, оцінюючи діяльність «Киевского телеграфа» в період з січня по липень 1875 року, Драгоманов у своїй роботі «Австро-угорські спомини» напише: «На Україні не було ніколи видання, котре так би підходило по своєму напрямку до програми Кирило-Мефодіївського братства 1847 року»¹.

Втрата свого друкованого органу була дуже помітним збитком в методах політичної діяльності громади. Але в неї ще був Південно-Західний відділ і свій слов'янський комітет, які можна було використовувати для нелегальної роботи.

Слов'янський рух у Києві посилювався з початком повстання в Герцеговині. Члени громади про спалах визвольної боротьби на Балканах дізналися першими — їм словістив про це О. Русов, який влітку 1875 року жив у Празі, займаючись виданням «Кобзаря» Т. Шевченка. Київська та одеська громади, що завжди прихильно ставилися до слов'ян, сподівались, що повстання на Балканах матиме таке ж значення, як мало грецьке повстання в 20-і роки, тобто розірве царський тріумвірат, послабить російський уряд і сприятиме піднесенню рівня політичної агітації в Східній Європі і Росії². Тоді ж в газеті «Киевский телеграф» № 69 була надрукована стаття «Надії і розчарування західного слов'янства». Автором її був Драгоманов. Він одним з перших в Росії і на Україні запропонував допомагати сербам, чорногорцям і болгарам у їхній боротьбі за повалення турецького панування. Членам громади Цвітковському і Беренштаму було доручено організувати слов'янський рух на Україні від імені Південно-Західного відділу, збирати кошти на підтримку повстанців. Зовні мета була чисто благодійна. Фактично ж українофіли хотіли використати слов'янський рух для розвитку політичної свідомості суспільства, для підвищення революційної зрілості народу.

Цвітковський і Беренштам офіційно звернулися до київського губернатора по дозвіл збирати пожертвування. Той дав його і одночасно зробив розпорядження поліції ставитися терпимо до зібрань, які відбуватимуться на квартирі одного чи другого організатора. Отож з волі начальства квартира Цвітковського з того часу стає місцем, де збиралися, ні від кого не ховаючись, українофіли, обговорювали ової проблеми, зустрічалися з молоддю, приймали своїх однодумців з Одеси, бо восени 1875 року київська і одеська громади склали спільний комітет по відправці до Герцеговини волонтерів. У цьому комітеті, до речі, брали участь і радикали: в Одесі — Желябов, в Києві — Дебогорій-Мокрієвич,

¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці, т. II, с. 246.

² Там же, т. I, с. 63.

який згодом сам поїхав волонтером до Герцеговини. На зборах комітету, залежно від того, хто був присутній, обговорювалися політичні, національні, загальні питання. Національно-визвольний рух в Європі підтримувався тоді абсолютно легально — на підтримку повстання посилалися кошти і загони добровольців. Є відомості, що Драгоманов, виїжджаючи до Відня у лютому 1876 року, взяв з собою зібрані на Україні гроші для передачі повстанцям і вручив їх редакції одного сербсько-далматського вісника¹.

Пізніше в Києві утворюється ще один слов'янський комітет з осіб, за своїми переконаннями дуже далеких від громади. Його офіційно називали «Київське слов'янське товариство». До нього входило грошовите ліберальне панство та чиновники, а на чолі стояв багатий поміщик з Чернігівщини Регельман, за переконаннями слов'янофіл. Головою його обрали за те, що для культурних заходів цього товариства він пожертвував 10 000 карбованців.

За вимогою губернатора і реакційної частини керівництва Південно-Західного відділу комісія, очолювана Цвітковським і Беренштамом, повинна була злитися з новим «Слов'янським комітетом». Та оскільки після злиття, за твердженням Старицького, в комітеті «заправляли наші», то виходило, що і «слов'янський комітет» використовувався українофілами для політичної діяльності.

Участь М. П. Старицького в роботі, пов'язаній з слов'янським питанням, досить помітна. Він почав цікавитись слов'янськими проблемами ще до повстання в Герцеговині. Уже в кінці 60-х років через Лисенка випишував з-за кордону твори слов'янських письменників, збірки слов'янського фольклору, перекладав їх на українську мову. Коли випадала можливість, друкував свої переклади. А в середині 70-х років видав книжку «Сербські народні думи і пісні». Поява її, а особливо передмови, написаної російською мовою, бо український варіант цензура не пропустила, була сенсаційною. Інтерес до неї виявили не лише прихильники українського слова чи ті, кого цікавила література західних слов'ян, а й вороги українофілів. Висловлені у передньому слові думки про те, що у фольклорі всіх слов'янських народів, і в першу чергу сербів та українців, провідною темою є тема боротьби за свободу, бо їх буремне минуле було насичене тією боротьбою, київські українофоби сприйняли як заклик до сепаратизму. Спочатку шукав того «ультрамонтанства» у вступному слові перекладача цензор. А коли книжка була вже надрукована, кинулися за нею не тільки великодержавники, а й жандарми. У листі

¹ «Український історичний журнал», 1965, № 9, с. 27.

до Драгоманова від 11 жовтня 1876 року Старицький писав: «Іще книжка моя і по магазинах не була, а вже у Літова (власник книгарні — О. Ц.) був Шульгин, Юзефович і Обресков (старшина київської жандармерії — О. Ц.), ганяють за думами, чигають на якусь здобич»¹. У тому ж листі Старицький сповіщає, що його «тягають по жандармеріях за передмову до «Дум», а надто за посвяту». Свою книжку Михайло Петрович присвятив «щирому другові і товаришеві Михайлу Петровичу Драгоманову».

Про те, що «на Старицького Юзефович з своєю клікою бажають завести політичну справу за його предіслозіє до сербських дум», сповіщав Драгоманова і Антонович². Підтверджує це й Цвітковський: «Йому (Старицькому — О. Ц.) тут дуже важко. На нього, нещасного, ні за що ні про що напосідають»³. З цього листа видно також, що надмірна увага жандармів до особи Старицького явище не нове, що так вже бувало не раз. Цю новину описував і Лисенко: «Тепер «кліка несамовитих» чогось кинулась до Літова купувати, — говорить він про книжку Старицького. — Кажуть, що ніби хтось одурив їх, що в передмові там сепаратизм проводиться. Хай же облизня піймають! — Як є усі: Ю., Ш., Регельман та ще й Обресков забігає, чи скоро вийде»⁴.

Регельман, звичайно, кинувся за книжкою «Сербські думи» з іншої причини, ніж «кліка несамовитих». Справа була в тому, що Михайло Петрович, готуючи книжку до випуску, вирішив усі виручені від продажу її гроші передати у фонд допомоги слов'янам, які боролися за звільнення від турецького поневолення. Здійснити цю фінансову операцію можна було лише через «Київське слов'янське товариство», яке не цікавилось ніякими політичними проблемами і ніяких контактів з київською громадою на тій основі не мало. Книгар Літов був членом того товариства, займався комплектуванням і пересиланням літератури за кордон, тому і вирішено було через нього продати весь тираж «Сербських дум», а гроші відіслати на Балкани. Не дивно, що Регельмен перелякався тої крамоли в книзі Старицького, про яку пішов розгос по Києву, і опішив перекопатися в тому, щоб відмежуватися від неї.

Однак неприємності для перекладача і видавця цим не обмежились. Старицький і ті члени громади, з якими він радився відносно подальшої долі своєї книжки, не знали, що їхнє рішення викличе негативну реакцію Драгоманова, який сприйме контактування з «Слов'янським товариством» як зраду політичних ідеалів.

¹ Т. VIII, с. 439.

² Архів Драгоманова, с. 12.

³ Там же, с. 231.

⁴ Там же, с. 146.

Причетність Старицького до слов'янського руху мала ще й іншу форму. Він багато разів був одним з організаторів благодійних концертів, збір від яких також ішов у фонд допомоги борцям за свободу, що повстали проти турецького ярма.

Вихід українофілів із редакції «Киевского телеграфа», втрата свого друкованого органу пов'язана була не лише з зовнішніми факторами. Саме в цей час починається розшарування і в самій громаді. Не стало тієї одностайності, яка була раніше, і без якої нелегальна організація існувати не може. З одного боку опинилися ті, кого не цікавила доля європейських народів і зокрема балканських слов'ян. Їх дратували також загальноросійські проблеми, що висвітлювалися на сторінках газети. Вони дбали лише про чисто національні інтереси, про те, що пов'язане з Україною. З другого боку, тобто їхніми опонентами, був Драгоманов і всі, хто його підтримував. До них належали перші українські марксисти М. І. Зібер і С. А. Подолинський, а також М. В. Ковалевський, Ф. К. Вовк, Г. Г. Цвітковський, М. В. Лисенко, В. Л. Беренштам, П. П. Чубинський і чимало інших. До них належав і М. П. Старицький.

З доносів, що робив провокатор Веледницький, який певний час жив у квартирі Ковалевського, видно, яка роль відводилася у громаді його хазяїнові. Ковалевський, як здавалося Веледницькому, очолював ліве крило організації і був «після Драгоманова найпопулярнішою людиною серед українофілів», а квартира його «була місцем, де відбувалися таємні зібрання української партії; тут бували Драгоманов, Зібер, Волков, Старицький, Чубинський та інші видатні українофіли»¹. Згадував Веледницький і Беренштама.

Втрата газети збіглася також з занепадом Південно-Західного відділу Російського географічного товариства. Є свідчення, що зразу ж після нападок з боку «Киевлянина», який звинувачував керівництво відділу в сепаратистських тенденціях, відмовився від посади діловода Чубинський, якого названо в газеті «відомим націоналістом-революціонером». Це було восени 1874 року. Довгий час посада ця залишалася вакантною, і лише на початку 1875 року на секретаря обрали В. Б. Антоновича. У березні попросив відставки голова відділу Г. П. Галаган, мотивуючи це тим, що його обрано маршалком прилуцького дворянства. Не схотів працювати і віце-голова В. В. Борисов. Для останнього причиною капітуляції міг бути лист Юзефовича, оголошений на засіданні відділу 27 березня 1875 року. У листі говорилося: «При клопотанні про заснування цього відділу, задля користі, яку він міг би принести вітчизняній науці, ставши на чолі його засновників, я ніяк не міг передбачити, що він дасть привід гуртку людей обра-

¹ «Україна», 1926, № 5.

ти його центром відомого своєю виключністю напрямку, з завданнями і прагненнями котрого я не хочу і не можу мати нічого спільного, бо я не визнаю національного партикуляризму в державі, вважаючи його рідним братом партикуляризму політичного. Внаслідок цього, складаючи з себе звання члена відділу, я маю честь сповістити його про це. Таємний радник М. Юзефович»¹.

Юзефовича виключили з членів товариства, але без послань на його заяву, а як такого, що не відвідував засідань. Через кілька днів після виключення Юзефовича до бюро правління відділу подав заяву подібного змісту Шульгін. Українофіли наче аж зраділи, що так сталося, і вирішили кинути виклик ворогам. На загальних зборах вони обрали головою генерала Шмідта, будучи впевненими, що ні в які справи відділу ця людина втручатись не буде. Замість Борисова віце-головою обрали Антоновича. А через місяць на травневому засіданні ще раз поміняли керівництво. Цього разу вся влада у відділу перейшла до рук українофілів: головою став Антонович, а віце-головою Чубицький.

Та, на превеликий жаль, боротьба, яку оголосила громада групі Юзефовича та Шульгіна, була нею програна. Як напише пізніше М. Старицький у листі до Драгоманова, «багато-таки необачного і дитячого було в останні часи: самі роздратували собак, не маючи доброго батога»². З того часу посилювалося цькування реакційної преси, бо ні Шульгін, ні Юзефович не могли змиритися з тим, що сталося. Та й робота відділу в таких умовах почала поступово занепадати. До того ж не було вже тої нагальної потреби в ньому для українофілів, діяльність яких від ліберально-просвітницької все більше збочувала до соціалістичної і навіть революційної. По духу драгоманівці в цей час ставали ще більш близькими до народників-соціалістів, до радикалів (радикалами називали українофіли представників загальноросійського соціал-демократичного руху).

На цей час припадає і звільнення Драгоманова з посади професора Київського університету без права працювати на Україні. На початку 1876 року він змушений був виїхати за кордон. Але то була не втеча від переслідувань уряду — Драгоманов їхав до Європи, щоб здійснити задум громади про видання української соціалістичної літератури для народу за межами Росії, щоб мати там свою вільну друкарню. Про це свідчить лист Подолинського до секретаря редакції народницького журналу «Вперед» Смирнова, написаний 4 травня 1875 року. «Нашою найближчою метою, тобто тих українофілів, які безпосередньо не будуть діяти

¹ «Україна», 1927, № 5, с. 35.

² Т. VIII, с. 438.

в народі, є організація за кордоном правильного видання народних книг, а потім також народного журналу, останнє, звичайно, є метою досить нелегкою, яка може бути здійснена не раніше ніж через рік або два»¹.

Подолінський став членом київської громади в 1874 році. До того він був емігрантом. У Цюріху 1873 року він робив спробу об'єднати зусилля російських та українських емігрантів за допомогою імпровізованої «українсько-російської конференції», поставивши собі за мету «сполучити українство з всесвітнім соціалізмом». Перейти від революційної діяльності до ліберально-просвітницької, як кваліфікувала дії українофілів у той час легальна преса і, на жаль, кваліфікують досі наші історики, цей найбільш послідовний соціаліст, один із перших українських марксистів навряд чи міг. Крім того, факти з біографії Подолінського свідчать, що саме тоді, належачи до українофільської організації, він підтримував тісний зв'язок з народниками-радикалами. Наприклад, у березні 1875 року Подолінський у Києві зустрічається з соціалістом Каблицем, на якого полює поліція. Можливо, не без його допомоги той Каблиць переховувався у студента університету українофіла О. О. Волькенштейна, а потім з фальшивим паспортом утік за кордон. Сам Подолінський, згадуючи ці події, писав у листі до Смирнова: «У справі по розшуку Каблиця і арешту Волькенштейна, у якого Каблиць жив, мене тягали у жандармське управління як свідка, і взагалі протягом останнього місяця мені доводилося бувати там майже щодня»².

Про Каблиця Подолінського допитував ад'ютант шефа жандармів барон Гейкінг, якому згодом доведеться заплатити життям за свою жорстокість.

У Києві на квартирі Подолінського переховувався «державний злочинець», народний учитель пропагандист Сава Топчаєвський, якому вдалося втекти з-під варті. Про це є свідчення заарештованого пізніше Богославського. Богославський на допиті розповів також, що квартира Подолінського була місцем схову заборонених книжок³. Другим таємним сховищем нелегальної літератури була, як уже згадувалося вище, квартира Ф. Вовка. Припустити, що Подолінський діяв за власною ініціативою, навряд чи можна. Про те, що українофіли дотримувалися суворої конспірації, свідчить висловлювання галичанина, який побував у них у гостях і якого попереджали, щоб ніде не говорив про те, що там чув. Він називає членів громади «українськими неофітами»⁴. До того ж Подолінський був не просто рядовий член ки-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, с. 74.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, с. 58.

³ «Свод указаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях», май 1880 г.

⁴ Спогади Русова. «Украинская жизнь», 1913, № 10, с. 43.

ївської громади. За свідченням вищеназваного Богославського, він був «членом ради» означеної партії, ради, яка стояла на чолі організації українців-соціалістів. Саме тому його оцінка діяльності українофілів в цей період, характеристика політичної програми організації є найточнішою і найоб'єктивнішою. У листі до Смирнова 4 травня 1875 року він, перебуваючи за кордоном, а значить не користуючись езопівською мовою, писав: «Тепер українофільство означає — українська соціально-демократична партія. І якщо між українофілами є ще люди, які в глибині душі з цим не згодні, то вони бояться вже говорити про це, тому що результатом мусить бути негайний вихід з українофільської партії... а вирішення питань про перехід землі в руки селянських громад, заводів в руки робітничих артілей зрозумілі самі по собі, і про це уже, звичайно, в середовищі партії і не говорять більше»¹.

А далі Подолинський відкидає той ярлик націоналізму, який і досі чіпляють на всіх членів київської громади. «Ми, українофіли, націоналісти рівно настільки, як націоналісти — серби-соціалісти, англійці та ін., і, звичайно, нітрохи не більше, ніж націоналісти ви, великороси. Не забувайте, що ми інший народ і відмінність між нами і вами як між вами і поляками, сербами та ін. Якщо ж ви надумаете, незважаючи на це, заперечувати справедливість необхідності всієї культурно-літературної діяльності української інтелігенції, то ви цим відразу ж покажете себе самим вузьким великоросом-націоналістом»².

Автор листа робить спробу пояснити, чому шлях і методи боротьби українофілів не збігаються з шляхом і методами боротьби російських народників-соціалістів. «Ми не можемо, а особливо український народ не може розвиватися в соціалістичному напрямку за вашими формами, як не міг би польський, не забувайте, що у нас ще немає літературної мови, в достатній мірі виробленої (народна мова наша, звичайно, набагато чистіша і довершеніша, ніж ваша), немає книжок для розповсюдження знань, необхідність яких ви... не станете применшувати. Зрозумійте, що нашому народу можуть не подобатися ті форми, котрі для вашого досить приємні»³.

Через багато років таку ж думку про націоналізм громади висловив і Драгоманов в роботі «Листи на Наддніпрянську Україну». «В 70-і роки, — писав він, — коли в Росії серед українських кружків вменшилась національна виключність, коли почали висуватися на перший план інтереси об'єктивної науки, а в белетристиці — цілі соціалістичного аналізу, а не формаль-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, арк. 56—57.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, с. 57.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, с. 57.

но-націоналістичні — українська наука і література стояла зовсім не низько»¹.

До речі, у другій половині 70-х років українофіли вели боротьбу не лише з великодержавниками-монархістами, а й з лібералами, про що згадував у своєму листі Подолинський. А тим часом київську громаду й досі називають ліберально-націоналістичною організацією.

Та не тільки Подолинський говорив про новий напрямок в діяльності київської громади. Є цікаве свідчення про це і в статті О. Рябініна-Скляревського «З революційного українського руху 1870-х років». Досліджуючи зв'язки між київською та одеською громадами того періоду, автор посилається на документи і спогади сучасників. Наприклад, він наводить у статті думку керівника одеської громади, учителя історії Смоленського про переваги киян перед одеситами. «Одесити були далекі від закликів «До зброї, громадо!» — говорив він»².

І в державних документах, підписаних міністром внутрішніх справ Лоріс-Меліковим, є подібна оцінка діяльності лівого крила київської громади. У довідці про перегляд справи О. О. Андрієвського, заарештованого в Одесі у червні 1879 року, читаємо:

«1. Андрієвський належав до течії «крайніх» українофілів так званих «драгоманівців», які в останні часи повністю перейняли соціалістичні ідеї і зав'язали близькі зносини з революційною партією.

2. Як діяльний член цієї партії Андрієвський у 1876 та 1877 роках збирав гроші для Драгоманова та для видання його журналу «Громада» і поширював брошури з українськими тенденціями, які йому приставлялися з Галичини.

3. Брав участь у сходках, які наприкінці 1876 року упорядкували українофіли та соціалісти з метою виробити програму своєї діяльності, прийти до згоди і орудувати вкупі в одному напрямку.

4. Андрієвський брав найактивнішу участь у заснуванні таємної українофільської друкарні і для цього проводив переговори разом з Шультініним (Яковом, українофілом — О. Ц.), Ковалевським, Левченком»³.

Справді, створення в Одесі організації, подібної до київської, її лівого крила, почалося з приїзду Драгоманова в лютому 1876 року. Ще до звільнення Драгоманова з посади в університеті, що сталося наприкінці 1875 року, у київській громаді почав діяти комітет по організації видання безцензурного журналу — органу громади — за кордоном. Комітет складався з 12 осіб, се-

¹ Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці, т. I, с. 458.

² «Україна», 1926, № 5, с. 128.

³ Там же, с. 126.

ред яких був і М. П. Старицький. За рішенням комітету видавничою справою за межами Росії повинен був займатися Драгоманов. Визначено було і місто, в якому можна організувати вільну українську друкарню, Женева. Останнє засідання комітету відбулось у приміщенні броварні «Товариства», у якому бухгалтером працював К. Михальчук, на Кирилівській вулиці уже після звільнення Драгоманова. На ньому було вирішено платити Драгоманову 1200 карбованців на рік (доцентську ставку) для утримання сім'ї і давати потрібну суму з громадського фонду на видання журналу.

По дорозі до Женеви Драгоманов заїхав в Одесу, щоб домовитися про участь одеської громади у виданнях, які будуть здійснюватися за кордоном. Оскільки на збори були запрошені і народники, то там виникла дискусія. Народники пропонували, щоб у журналі друкувалися статті з анархічно-бунтарськими ідеями. Драгоманов же і його прибічники висловлювалися за пропаганду соціально-політичних ідеалів, щоб ті статті кликали молодь на боротьбу з реакційними і консервативними силами. Революційна позиція тоді перемогла. Її прийняла і значна частина народників. На тих зборах, що відбувалися в приміщенні секретаря «Сільськогосподарського товариства» Боровського, зібралось тоді близько ста осіб — представники всіх одеських політичних організацій. З того часу, як твердить Рябінін-Скляревський, «почалося «полівіння» одеської громади, її спільна діяльність з російськими народниками та революціонерами»¹.

Щоб остаточно переконатися, що українофіли питання пропаганди соціалістичних ідей серед народу вважали першочерговим, найголовнішим, доводиться ще раз повернутися до листів Подолинського, написаних у 1875 році. В одному з листів до Смирнова він від імені українофілів пропонує йти на загального ворога спільними силами, всім революційним організаціям. Рекомендує замість газети «Вперед», яка завжди потрапляє в Росію з запізненням, почати «видавати систематично «метелики», і хто-небудь з нас, українофілів, зразу ж поселиться на кордоні, чого досі для «Вперед» не робили ні ми, ні великороси, котрим зробити це було ближче. Як бачите, ми ніякі не вузькі націоналісти, і навіть, якщо зможемо, то будемо писати метелики на великоруській літературній мові і посилати вам»². А в іншому листі, написаному уже після еміграції — 23 березня 1876 року — Подолинський робить спробу визначити головну мету діяльності українофілів-соціалістів: «Навряд щоб селянин став добрим соціалістом від пропаганди, від нашої чи від свого брата, це однаково. Я думаю, що тяжкий кривавий досвід бунтів, з одного бо-

¹ «Україна», 1926, № 5, с. 42.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, спр. 58, с. 74.

ку, економічний гніт — з другого, зроблять тут більше. Але познайомити з ідеями справжнього соціалізму, на основі якого селяни зможуть побудувати своє життя, можемо лише ми»¹.

Взаємовплив російських народників і українофілів мав місце. Члени київської громади перекладали на українську мову і поширювали серед народу соціалістичні брошури, написані соціалістами-революціонерами росіянами. А російські народницькі гуртки зверталися до українських творів. Драгоманов про ці стосунки писав: «Між ними не тільки нема принципіальної незгоди, але російські бунтарі-народники переклали на прозу і консеквентно приклали на практиці те, що українофіли, виховані не тільки на «Гайдамаках» і подібних творах Шевченка, розказували у віршах та піснях»².

Яку позицію у всіх цих політичних справах займав Старицький, що думав, що писав і навіть що робив після доносу Юзефовича, за яким Драгоманова звільнили з роботи в університеті без права на державну службу, невідомо. Через конспірацію відсутні або зашифровані записи в щоденниках, зникла більша частина написаних в 70-і роки листів Старицького та його кореспондентів, загубилася чи була свідомо знищена велика кількість його художніх творів, насамперед ліричних поезій. Навіть спогади про життя членів громади мало світла проливають на участь Старицького в тих подіях. І все ж певне уявлення про це скласти можна. В архіві Драгоманова, опублікованому у Варшаві 1938 року, — сам архів під час Великої Вітчизняної війни загинув — збереглося 6 листів письменника, написаних до Драгоманова у 1876 і 1877 роках. Сама форма звертання — «Мій дорогий товаришу-друже», «Мій друже, Михайло Петрович», «Мій ширий друже», «Мій ширий і коханий друже» — дає підстави думати, що стосунки між ними були досить близькі, товариські. З усіх членів київської громади, що писали тоді Драгоманову (Антонович, Житецький, Беренштам, Цвітковський, Лисенко, Тригубов та ін.), ніхто, крім Старицького, не звертався до нього без пієтета, на «ти». Він єдиний висловлював у листах гіркий жаль від того, що Драгоманова немає в громаді. «Господи, що би я дав, щоб тебе знов між своїми побачити і послухати твоє живе окриляюче слово», або «бодай швидше вернулися кращі часи, щоб вільно було пригорнути до серця найщиріших робітників нашої родини», або «мов серця шматок увірвано, як ти залишив нас, мій друже», або «Так би жадалося хоч одним оком... поглянути, хоч їдно щире слово почути!». Все, що писав у листах Драгоманов, Старицький називає «правдивим словом». Він не приховує своєї ненависті до «падлюки уряду», який при-

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, оп. 1, с. 58.

² «Україна», 1926, № 4, с. 70.

мусив ідейного керівника українофілів виїхати за кордон і з кожним днем посилює свої репресії. Першим ударом по громаді після від'їзду Драгоманова були наслідки доносу Юзефовича про сепаратизм українофілів. Цар призначив «Особливу раду», до якої увійшли міністр внутрішніх справ Тімяшев, міністр освіти граф Толстой, головний начальник III-го відділу Потапов і голова київської археологічної комісії Юзефович. Останній був доповідачем. Рада визнала особливо шкідливою діяльність Чубинського і Драгоманова. Ухвалено було подати проти них «особый всеподданный доклад». На доповіді «Особливої ради» цар власноручно написав: «Київський відділ географічного товариства в теперішньому складі повинен бути закритий...», а 23 квітня 1876 року він підписав циркуляр за № 3570, який увійшов в історію як Емський указ. За цим указом не допускалося ввезення з-за кордону будь-яких українських книжок та брошур, друкування та видання в Росії оригінальних творів та перекладів українською мовою, крім історичних документів та пам'яток, заборонялися сценічні вистави українською мовою та друкування текстів до музичних нот.

Про існування Емського указу в Києві дізналися на початку осені після канікулярного часу. Цвітковський у листі до Драгоманова назвав той указ «самою сумною звісткою». «Юзефович свого добився. Вся народна малоруська література заборонена», — писав він. Старицький теж вважав указ «несподіваною карою», що «наче прім вдарила», і бідкався не лише за свої твори, яких уже не можна було друкувати, а про справи друзів-однодумців. Він переживав, що указ той боляче вдарив по Лисенку. «Здається, для його умисне була придумана кара... щоб ані пісні, ані ноти»¹ — писав він Драгоманову.

Слідом за указом надійшов наказ про скасування Київського відділу географічного товариства. Потім — заборона «на Україні скрізь жити» Чубинському і Драгоманову. Останньому це вже нічим не загрожувало, бо він був у Відні, а Чубинського Старицький жалів. «Це бідного Чуба зовсім знищить, бо він має тут довги і діла, — то все прахом і піде» — сповіщав з боєм у тому ж листі.

У своїх посланнях до друга Старицький характеризує обставини, що склалися внаслідок репресій. «Одна тяжка новина попереджує другу, дивуєшся навіть, як можна жити в такому чадному повітрі, повному Юзефовичів і Шульгіних», — пише в листі від 12 листопада 1876 року, а 23 квітня 1877 року знову підтверджує цю думку: «У нас тут утиски щодня робляться більші і біль-

¹ Т. VIII, с. 438.

ші: саме Григор'єв оце сказав, що уряд, здається, завзявся не проти турків, а проти малоросів»¹.

Старицький ще сподівається, що «сонце чи буря розжене оті міазми», що зникне «рабське сумир'я перед падлюками» і зміцніє «слово правди». Чимало говориться в листах і про роботу: про видання власних творів, творів Драгоманова та інших членів громади. Переважно це були книжечки для народного читання, запущені в роботу до указу. «У нас тепер розпочалася манухія і ми взялися дуже широко: два метелики перших з Шевченка уже набираємо, а другі пишемо, навіть Антонович komponує роман... Твій метелик вийде на тім тижні»,— сповіщає він. «Метелик» Драгоманова — то його стаття «Про українських козаків, татар і турків», за друкуванням якої, а згодом і за поширенням серед читачів слідкував Старицький.

Обходячи указ, або, як його називали українофіли, Іех Juzerhonia, Михайло Петрович і в час реакції продовжував чесно виконувати доручену йому громадську справу. У листопаді 1876 року він посилає до цензури через Кониського переклад поеми М. Некрасова «Мороз — червоний ніс», щоб видати її «метеликом». Навіть Житецький, що ставився до Старицького завжди з іронією, 23 листопада писав Драгоманову: «На мою думку, благородніше за інших поводить себе Старицький, він переклав «Сербські пісні», тепер запрошує послухати переклад «Гамлета». Займався Михайло Петрович в цей час і словником, роботу над яким не припиняли українофіли і в смутну годину, та, мабуть, і над перекладом російських підручників на українську мову, які почали готувати ще до від'їзду Драгоманова. В кінці 1876 року Цвітковський звітував про діяльність громади в листі до її керівника: «Одержали «Земля і народ». Роботи розібрані... але побачимо, як піде діло. Словник іде... але кінця роботи навіть не уявити. Переклади серії підручників посуваються»². В іншому листі веде мову про роботу окремих членів організації: «Перекладали підручник географії, статті з журналу «Древняя и новая Россия», Михайло Петрович (Старицький — О. Ц.) підготував цілий том своїх робіт. Діаконенко, Житецький — глуховці — приготували цілий том — питання з політичної економії у формі популярних бесід, Нечуй приготував кілька робіт («Миколу Джерю» для «Правди»³)».

В ту чорну годину не сиділи українофіли без діла і не розбігалися по кутках. Час від часу, як і раніше, під виглядом вечірок збиралися до купи. Але головного в тій діяльності уже не

¹ Т. VIII, с. 445. Григор'єв — начальник Головного управління у справах друку.

² Архів Драгоманова, Варшава, 1936, с. 207.

³ Там же.

було. Можливо, через те М. П. Старицький у листах до Драгоманова, розповідаючи про свої письменницькі справи та новини, часто запитує: «Що діяти?», «Що далі робити, хоч би й мені, наприклад?», «Як раїш? За що братися?», «Не знаю я справді, що мені з моїми ліричними творами робити?», «Не знаю далі, що робити мені?».

З'являлась у нього думка поїхати за кордон — навесні 1877 року він оформляє закордонний паспорт. 25-го квітня мав його одержати. «Якщо не зупинить що-небудь надзвичайне або курс, то мушу з тобою побачитись незабаром», — писав він.

Але побачитись не довелося. Чому? Зараз встановити причину важко. Листів Драгоманова Старицький не зберігав, боячись зробити неприємності не стільки собі, скільки своєму другові. З представниками уряду спільної мови знайти не міг, бо і в 1876, і в 1877 роках на нього «кували наклепи і доноси». «Тепер теж чепають», — пише він Драгоманову навесні 1877 року після виклику до жандармерії. Старицький ще хоче вірити, «що буде на світ благословлятися». Але він, безумовно, не міг не бачити, яку позицію в дні реакції почала займати громада, як чітко вона розмежовується на два табори. Частина драгоманівців — лівих — опинилась за кордоном. Це Вовк, Зібер, Яків Шульгін, Подолинський. Частина їх переїхала з Києва в інші міста — Русов і Михалевич до Чернігова, Ковалевський, Андрієвський — до Одеси, Чубинський з волі урядових чиновників — до Петербурга. Поїхав до Єлисавета Нечуй-Левицький (Владика). Назавжди збиралися переїхати до Львова Косачі і Єфименки, а пізніше — книгопродавець, видавець, хазяїн книгарні українофілів Ільницький.

Якийсь час ще продовжували возити книжки до Львова — «метелики» для народу, твори російських прогресивних письменників — для молоді інтелігенції. Перший транспорт був відправлений улітку 1876 року, супроводжували його Русов і Волькенштейн, другий — восени з Василем Чубинським, родичем Павла Чубинського. Організовувалося, не без допомоги народників, перевезення закордонних політичних видань на Україну. У Львові для переховування цієї літератури і для проживання членів громади, які їхали з Росії до Відня чи Женеви або поверталися звідти на Україну, була найнята квартира, що стала конспіративною.

За межами України життя громади ще вирувало, а в Києві запанувало «рабське сумир'я». «Не життя, а якась дрімота — перекладаємо і пишемо по закутках нишком», — скаржиться Старицький Драгоманову. Правда, ще якийсь час діє комісія українофілів у складі Київського слов'янського комітету — Цвітковський і Беренштам відправляють до Сербії волонтерів. Обидва вони, особливо Беренштам, по можливості збирають і над-

силають матеріали для закордонних видань, виконують замовлення Драгоманова на книжки і «пристроюють» літературу, що надходить з-за кордону.

Але праве крило громади в цей час вирішує зайняти реформістську позицію, відмежуватися від революціонерів, пропагувати конституційні ідеї. І хоч Цвітковський робить спробу продовжити справу, розпочату Драгомановим, об'єднати громаду з революційними народниками, але з того нічого не вийшло. Збори представників різних громадських груп, які скликалися на квартирі Цвітковського, ніякого рішення не прийняли, бо, як згадував пізніше народник Дебогорій-Мокрієвич, «переговори з революціонерами вели в той час (1878 рік) українофіли Петрункевич і Ліндфорс не як уповноважені від організації, а по своїй особистій ініціативі»¹.

Громада як революційна організація вже не існувала. Антонович міцно утверджується в університеті і всю енергію спрямовує на друкування своєї докторської дисертації. Допомагає йому в цьому син Юзефовича, який колись студентом брав участь в організації недільних шкіл, а тепер, маючи відношення до цензури, не пропускає до друку нічого українського, нічого такого, що може оприйнятися як крамола. Рудченко, що служив у канцелярії губернатора в Житомирі, також відходить від політичної діяльності. Про нього писав Лисенко у листі до Драгоманова 12 жовтня 1876 року: «Рудченко привозив гроші на сербів з Житомира. Святкував у нас на вхідчинах сьогорічних. Але грошей не лишив і копійки. Я за все його скромнадив, казав і Ваше журіння на нього»². Та мине небагато часу, як сам Рудченко почне відхрещуватися від своїх недавніх друзів-однодумців. «Скажіть Кониському та іншим українофілам, що моя посада не дозволяє мені мати з ними нічого спільного»,—заявить він³.

Страх перед урядом декому засліпив очі в такій мірі, що вони бачили крамолу навіть там, де її не було, і намагались будь-що відмежуватися від небезпечних людей. Наприклад, коли в 1877 році в журналі «Вестник Европы» з'явилася позитивна рецензія Драгоманова на «Праці географічно-статистичної експедиції в Південно-Західний край», у Києві вона викликала обурення. Як писав Старицький, «зробила погане враження, а надто партикуляризм». Вчорашні борці за національний прогрес сьогодні боялися розгнівити уряд, привернути його увагу до себе. Їх дратує прогресивне революційне мислення Драгоманова, його діяльність за кордоном. Як пише в своїх спогадах Ірина Антонович, члени громади, і зокрема її батько, вимагали від Драго-

¹ «Из истории политической борьбы в 70—80-х годах XIX века», с. 424.

² Архів Драгоманова, Варшава, 1938, с. 146.

³ «Україна», 1924, № 4, с. 52.

манова «унікати гострих виступів на соціально-політичні теми проти російського уряду, обмежуватися матеріалами «культурно-соціального характеру». Свого вчорашнього керманіча вони звинувачували в тому, що він «нерозважно нищить українську справу». А він у відповідь докоряв їм «за дилетантизм, археологічну романтику і лакейську філософію»¹. Якщо Цвітковський та Беренштам ще шукали якихось компромісів, то Житецький пропонував «лихо переспати», як, до речі, і Костомаров, що вважав за необхідне для громади «примирити з собою уряд».

Ще більше ускладнили відносини між Драгомановим і членами громади, які залишилися в Києві, події, що мали тут місце. Спочатку це арешти народників, які проходили по процесу 193-х. Серед них опинився і українофіл О. Волькенштейн. Та особливо нагнітилися обставини, коли почали діяти в Києві народники-терористи. 23 лютого 1878 року ними було вчинено замах на товариша прокурора Котляревського. І хоч він залишився живим, поліція все підняла на ноги в пошуках того, хто стріляв. Недремлюче око стежило за кожним неблагонадійним. А через кілька днів народники розклеїли по Києву листівки, у яких застерігали шпигунів, погрожували розправою всім ворогам народу. Прокламації були підписані російським революційним комітетом. На кожній — емблема: ніж, сокира, револьвер. «Оце другий день в городі тільки й розмов про плакати», — писав тоді Лисенко Драгоманову.

Старицького після замаху на Котляревського жандарми не чіпали. Зате в травні, коли було забито помічника шефа жандармів Гейкінга, Михайла Петровича не залишили в спокої. Його багато разів викликали до поліцейного управління, завели на нього справу, встановили нагляд за квартирою. Все це дуже пригнічувало письменника. Тоді ще раз з'явилося у нього бажання втекти за кордон, хоч знав, що воно нездійсненне. Та найтяжче було переживати зраду товаришів: в ці чорні для нього дні вони почали уникати зустрічей з ним, боялися, що це їх скомпрометує в очах урядових осіб, зіпсує кар'єру. Тепер Старицький спілкувався лише з Цвітковським та Беренштамом. Але скоро і їх не стало — після збройної сутички між народниками і жандармами, що сталася у лютому 1879 року, а точніше, після суду над ними, коли 3-х було страчено, а п'ятьох, серед яких була і дружина українофіла Ковалевського, Марія Ковалевська, відправлено на каторгу, жандарми знову взялися за недобитих українофілів драгоманівського гарту. Беренштама вислано до Пскова, Цвітковського — до Петербурга. Вислані з Києва були також Міщенко, Житецький, Туманов, студент Драгневич, який після еміграції Ф. Вовка за кордон, а лікаря Ф. Винниченка на російсько-турецьку війну, став завідувати касою громади і хазяйнувати в помешканні, де

¹ ЦДІА УРСР, ф. 822, оп. 1, од. зб. 183.

переховувалася одержана з-за кордону нелегальна література. Драгневич чи не єдиний, який після від'їзду з Києва Драгоманова і Подолинського залучав до громади робітничу молодь. У 1879 році його було заслано до Оленецької губернії. Член громади Савенко опинився в Архангельській губернії. Лише Ф. Вовк, який після Женевы, де допомагав Драгоманову у видавничій справі, у 1879 році знову повернувся до Києва, уник арешту й заслання. Він таємно з чужими документами був вивезений з міста на Полтавщину, а звідти переправлений у Добрудж. Там Вовк збирав матеріали до історії Задунайської Січі і допомагав народникам перевозити з-за кордону друкарню.

Із прибічників Драгоманова у Києві залишилися лише Старицький і Лисенко. Останній і далі підтримував стосунки з членами громади, які відступилися від свого колишнього керівника, і з самим керівником, з Драгомановим. А Старицький відходить від переродженців зовсім. У гурті, який збирався лише для того, щоб «попоїсти, випити, побалакати», у гурті, про який чернігівський поет Н. Вербицький написав епіграму:

«Собирались малороссы
В тесно сплоченном кружке,
Обсуждали все вопросы
На российском языке» —

йому нічого було робити. У жодних спогадах про діяльність київської громади 80-х років уже про нього не говорять, його прізвище майже не зустрічається.

Із спогадів другої дружини Антоновича Катерини Мельник, які зберігаються в Центральному державному історичному архіві УРСР, є твердження, що Старицький приходив до громади лише на роковини Т. Г. Шевченка¹.

Через багато років у вірші «До Миколи Лисенка», згадуючи сумну годину вмирання громади, Старицький напише:

Були колись свята, рясніла громада,
Вітаючи волю, безпечна та рада...
А гримнула буря й змела втікачів,
Лишивши-но жменю борців...
Та й ті то лягли у безверхі могили,
То згинули під гнітом незрячої сили,
То, звирившись в людях, забувши братів,
Здалися на ласку катів.

Тепер єдиним полем діяльності, єдиним засобом говорити про найдорожче, про свої політичні ідеали, яким він не зрадив, у Старицького залишається поезія. Він пише вірші, не плекаючи ніякої надії на те, що вони будуть надруковані. Можливо, тому

¹ ЦДА УРСР, ф. 832, оп. 1, од. зб. 183.

він з болем говорить про долю тих, що «гинули в снігах за слово нове», і з обуренням про тих, що «продали свої гадки святі», у кого «припало серце гниллю і не враж́а сльоза бідот людських». Останні вже ніколи не піднімалися до тих ідеалів, яким служили в 70-і роки. Наприкінці століття дасть їм характеристику вже не Старицький, а представник молодшого покоління, український письменник Цезар Беліловський. У листі до Михайла Петровича він напише: «не горнеться моє серце до багатьох наших т. з. «щирих українців»... Гарно лише, і приязно дише, і солодко так говоре, і люб'язності ціле море!.. А як подивишся близенько та пильненько, зирнеш в серце, в душу,— Овва! Черва, черва й черва!.. Як... дійдеться до діла, до манююнького діла... куди вся щирість поділась? І часу нема, і діла не знає, і зробити б то він рад, та бач, така гадка, що краще, як «скраю хатка», і, диви, назад, назад»¹.

Старицький не хотів і не міг жити за їхніми законами, не міг він і покинути Київ, виїхати з своєю великою сім'єю (він мав уже чотирьох дочок і сина) за кордон до Драгоманова. На це у нього не було ні здоров'я, ні грошей. Тому й доводилося шукати собі діла, яке було б і до душі, і на користь своїй Україні.

У читача може виникнути питання: чи не забагато місця відведено характеристиці діяльності українофільської організації у Києві? Можливо, що воно й справді так. Але без цього навряд чи можна було б переконатися в тому, що член київської громади Михайло Петрович Старицький не був ні лібералом, ні націоналістом, ні байдужим до всього, що діялося навколо, що в 70-і роки він сприймав реальне життя свого народу з позицій революційних і діяв, наскільки це було можливо в той час, як борець за здійснення соціалістичних ідеалів на Україні.

¹ Фонди театального музею УРСР, фонд Старицького, № 797.

ТЕАТР — ТО НЕ ПРОСТО ЗАХОПЛЕННЯ

Захоплення Старицького театром виникло ще тоді, коли він, хлопчик-гімназист, вперше побачив «Наталку Полтавку» у виконанні полтавської аматорської трупи. У Києві в студентські роки ця любов до сцени ще більш зміцніла, бо тепер він був уже не глядачем, а актором — сам грав у п'єсах, поставлених університетським драматичним гуртком. А коли в 70-х роках у цьому університетському місті з волі прогресивної інтелігенції виникла перша самодіяльна українська трупа, для якої Старицький і Лисенко написали п'єсу-оперету «Чорноморський побит» (пізніша назва «Чорноморці»), і сам Михайло Петрович спробував поставити її на сцені, любов до театру стала його пристрастю, потребою життя.

Уже тоді, на репетиціях цієї оперети, Старицький-режисер виявив себе прихильником ансамблевості, що згодом стало основою українського реалістичного театру. Одна з учасниць і фундаторів того колективу Софія Русова через багато років згадувала: «Режисер Старицький, покручуючи вуса, навчав так щиро кожного, як найкраще виконати свою чи велику чи маленьку роль, аби все суцільне враження було забезпечене»¹.

Перша вистава цієї оперети відбулася 5 грудня 1872 року. Для аматорів то був справжній триумф. І тоді вони вирішили «закласти постійний артистичний гурток, утворити технічну комісію для найкращого улаштування вистав»².

Старицький, автор тексту першої української оперети, і Лисенко, композитор, автор музики до неї, окрилені несподіваним успіхом, взялися за написання ще одної оперети. Як і для першої, сюжет запозичили. Та якщо «Чорноморський побит» був переробкою відомої п'єси Кухаренка з цією ж назвою, то тепер Старицьким була написана власна п'єса за мотивами оповідання М. В. Гоголя «Ніч перед різдвом». Нова оперета, названа авторами «Різдвяна ніч», була показана 15 і 17 лютого 1873 року в будинку Леонтія Марковського, де сестри Ліндфорс орендували тоді приміщення для свого дитячого садка-школи. Грали актори на імпровізованій сцені в невеличкому залі, освітленому гасовими лампами. Бажаючих побачити це видовище, почути українське слово та чарівні народні мотиви було так багато, що, як

¹ «Вітчизна», 1969, № 11, с. 186.

² Там же.

згадувала Русова, «зал не міг вмістити глядачів, від маси публіки навіть лампи гасли». Згадка про ці вистави є і у самого Старицького. «Опера пройшла блискуче, або краще сказати, прийнята була публікою з неймовірним ентузіазмом: всі чотири вистави підряд були заповнені до краю, з приставними стільцями, і вирученою сумою не тільки були покриті всі витрати по театру, декораціям, переписці нот та ін., але навіть лишок у 375 карбованців був відправлений до Самари голодаючим»¹.

Робота над текстом п'єси та музикою до неї тривала й після показаних вистав. Автори переробляли свій твір, удосконалювали, Михайло Петрович дописав до двох існуючих дій ще дві. Лисенко завершив музичне оформлення. Восени 1873 року знову почалися репетиції. Вони були незвичні. В особі Старицького діяв одночасно і режисер, і автор. Режисер навчав акторів входити в роль, а автор шліфував текст: ним «відкидалося все зайве, штучне, розраховане лише на сценічний ефект, і утверджувались реалізм у виконанні ролей, життєва й історична правдивість, простота, зростали й міцніли принципи ансамблевої вистави»².

Успіх «Різдвяної ночі» ще більше захопив її творців до роботи. Було задумано написати ще дві нові опери на сюжети творів Гоголя з українського життя.

Та не тільки слава, смак якої вони вже відчули, спонукала Старицького і Лисенка до творчості, хоч слава і має таку силу. Їх діями і планами керувало інше — вони більше думали про мету, про наслідки своєї праці в театрі. У них уже склалися свої погляди на цей вид мистецтва. І драматург, і композитор розуміли, що театр не проста розвага, видовище, яке через талант актора примушує глядача сміятись або плакати, торкаючись найтонших струн його душі. Ні! Театр має ще одну здатність — він може нести ідеї, може будити думки, може бути зброєю. Важливо не тільки, як грати, а й, може, головніше — що грати.

У спогадах М. П. Старицького «До біографії М. В. Лисенка», написаних у 90-х роках, він говорить про те, що обрано тоді для інсценізації було два твори Гоголя — оповідання «Страшна помста» і повість «Тарас Бульба». На обидва Старицьким були написані програмні схеми. Але, на жаль, далі справа не пішла. Оскільки Лисенко в 1874 році виїхав до Петербурга вдосконалювати музичну освіту в консерваторії і йому було не до написання опер, то Старицький теж залишив роботу над лібретто.

Однак мрія про український музичний театр, виплекана під впливом Лисенка, уже не залишала Михайла Петровича. В роки, коли в Києві композитора не було, поет виношує думку про

¹ «Вітчизна», 1969, № 11, с. 186.

² Там же.

оперні спектаклі, він шукає теми для майбутніх опер чи оперет і знаходить їх в скарбниці народної творчості. Коли йому запропонували прочитати п'єсу Нечуя-Левицького «Маруся Богуславка» і зробити зауваження щодо її художньої вартості, Старицький робить це по-дружньому, оповнений бажання допомогти авторі. П'єса та була дуже слабкою і в художньому плані, і в композиційному. Михайло Петрович дає цілий ряд слухних порад, як її виправити, написав план до кожної з 4-х дій. Але було в цій недолугій п'єсі і таке, що захопило рецензента. Йому припала до душі та героїка, романтика, той історизм, що їх запозичив автор з народної пісні про дівчину-бранку Марусю Богуславку. Старицький починає знайомитися з фольклорними матеріалами з цієї теми, і ожили в його уяві герої далеких часів. Він уже чув їхні голоси, пристрасні монологи, палкі діалоги. Народжувалися поетичні рядки, не з пісні, а власні, про трагічну Марусину долю, вимальовувалися контури ще не написаного твору. Та зупиняв свою творчу фантазію поет-драматург, бо знав, що п'єса про Марусю Богуславку ось-ось з'явиться з-під пера Нечуя-Левицького, його товариша Владки (так називали між собою Івана Левицького українофіли). За діло по-справжньому не брався. Лише через два роки, коли вже стало ясно, що і новий варіант написаної Нечуєм-Левицьким драми абсолютно непридатний до постановки на сцені, Старицький, на прохання Лисенка, згоджується написати лібретто для майбутньої опери про Марусю Богуславку.

Але життя тим часом вносило свої корективи. Оперу Лисенко не написав, а значить не було потреби завершувати роботу над лібретто. Однак того матеріалу, що зібрав Старицький, він не розгубив. Через два десятиліття письменник використав його при написанні історичної драми «Маруся Богуславка».

У 70-і роки, як сподівався Михайло Петрович, відродження українського театру, не сталося. Самодіяльна трупа, у якій здійснював режисуру, для якої робив інсценізації і в якій грав Старицький, розпалася. Причини для того були різні: і те, що нічого було грати, і те, що нікому було грати, бо частина акторів-аматорів виїхала з Києва після закінчення університету, і те, що часто-густо ніде було грати. Але Старицький тоді був оптимістом, не втрачав надії на успіх театральної справи в майбутньому, сподівався на добрі часи, коли процвітатиме цей вид мистецтва. Він уявляв собі національний театр значно збагаченим, таким, у якому, крім п'єс Котляревського, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, йтимуть твори драматургів-сучасників та європейських класиків. Мабуть, ця віра і примусила його взятися за переклад трагедії Шекспіра «Гамлет». Завершив же він цю роботу вже в «чорні часи», коли українське слово було заборонене, а

дочекатися постановки свого «Гамлета» на сцені йому не вистачило життя.

Не маючи ніяких надій побачити своє творіння на театральній сцені, у роки дії емського указу Старицький працює і над завершенням своєї оригінальної п'єси «Панське болото», пізніша назва «Не судилось». Почав він її писати ще в 1876 році, зразу після від'їзду Драгоманова за кордон. У 1877—1878 роках ще остаточно не завершено читав друзям, а на початку 1882 року — акторам російської трупи Ашкаренка, яка гастролювала тоді в Києві, — Кропивницькому та Садовському. Про цю п'ятиактну драму «з життя народного і почасти інтелігентного» розповідав Лисенко Драгоманову у листі від 29 березня 1879 року¹.

У роки жахливого духовного присмерку Старицькому все ж вдається дещо з своїх творів, написаних для театру, опублікувати. Наприклад, в 1881 році в альманасі «Луна» з'явився його водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться сварка». 1882 року побачив світ згаданий вище переклад «Гамлета».

Нове відродження українського театру почалося в 1881 році. Для громадськості України, яка докладала чимало зусиль, щоб послабити утиски, знищити поставлені Емським указом перепони на шляху розвитку національної культури, і, на жаль, завжди безрезультатно, зняття заборони на українські вистави було несподіванкою. Ніхто не міг навіть припустити, що міністр внутрішніх справ Лоріс-Меліков у відповідь на приватний лист антрепренера російської трупи Ашкаренка, що був тоді на гастролях у Кременчуці, дасть дозвіл показувати глядачам одночасно з російськими п'єсами і українські. Звичайно, ні міністр, ні хто інший, від кого залежала поява циркуляру-дозволу, не знали, що і сама ідея написання листа, і її втілення належали не Ашкаренку, а режисеру і актору трупи М. Л. Кропивницькому. Він же, коли дозвіл було одержано, почав готувати український репертуар трупи. Показ українських вистав було вирішено почати з Києва, куди трупа збиралася у 1882 році на гастролі. Тому Кропивницький звертається з листом до Старицького і Лисенка, з якими він до того не був знайомий особисто, і просить земляків «пристроїти трупу у Києві». Михайло Петрович взяв цю місію на себе. Він вів переговори з антрепренером Іваненком, який орендував тоді приміщення театру Бергоньє для своєї російської трупи під режисурою Казанцева, і умовив його запросити трупу Ашкаренка до себе на гастролі.

Почалися ті гастролі 10 січня 1882 року виставою п'єси Котляревського «Наталка Полтавка». З українських вистав показані були тоді також «Москаль-чарівник» того ж автора, «Назар Стодоля» Шевченка, «Шельменко-денщик» та «Сватання на

¹ Архів Драгоманова. Варшава, 1938, с. 159.

Гончарівці» Квітки-Основ'яненка, «За Немаць іду» Александрова, «Гаркуша» Стороженка, п'єси Кропивницького та водевіль Старицького «Як ковбаса та чарка, то минеться сварка». Водевіль йшов лише один раз — 29 січня.

Ці київські гастролі зблизили Старицького з Кропивницьким, який уже виношував ідею створення професійної української трупи. Ця ідея захопила і Старицького. По закінченню київських гастролей Кропивницький починає шукати талановитих аматорів, щоб запросити їх до нової української трупи. У листі до приятеля Є. М'ячикова 2 травня 1882 року він писав: «Тому що я глибоко переконаний, що Бобринець досить багатий такими незбагненними дарами природи, котрі дуже вже багато дали здібних і талановитих людей з різних спеціальностей і професій, то чи не допоможеш ти мені розшукати самородків: хлопця та дівчину, придатних для сцени, з голосами: звичайно, з деякою підготовкою розумовою та моральною»¹.

Старицький же клопочеться в цей час про репертуар, оскільки справа ця була для нього не новою. Ще восени 1881 року, зразу після появи циркуляру про дозвіл українських вистав, з ініціативи Старицького в Києві було створено літературно-драматичний гурток з метою збагачення дуже бідного та за давнього українського репертуару. До цього гуртка, крім Старицького, увійшли тоді Олена Пчілка, що саме приїхала з дітьми — Михайлом і Лесею — до Києва, М. Лисенко, О. Левицький та інженер А. Якубенко. Цей гурток або, як його ще називали, драматичний комітет, розглядав існуючі українські оригінальні п'єси та переклади з інших мов, готував нові переклади. Як згадує сучасник, для перекладацької роботи було залучено «здатних співробітників: Ор. Левицького, доктора Панченка, Якубенка та ін.; також декого з молоді. На редакційних зборах звичайно брали участь Антонович, Житецький та інші громадяни»². Тепер же, 1882 року, Старицький починає шукати репертуарні п'єси й за кордоном. 12 квітня 1882 року він звертається до редактора львівської газети «Діло» В. Г. Барвінського з проханням вислати йому до Києва «всі найкращі і найсценічніші твори до сцени, які вживаються у Галичині, найбільш оригінальні з життя народного та інтелігентного»³.

У наступному листі до Барвінського, написаному 8 травня 1882 року, Старицький навіть робить спробу пояснити, для чого йому потрібні ті п'єси: «По одібранні таких утворів я зразу їх пошлю до нашої театральної цензури для дозволення на кону, щоб уосени й зимку було що грати»⁴. У цей час встановлюється

¹ Марко Кропивницький. Твори в шести томах. К., 1960, т. VI, с. 332.

² Т. VIII, с. 693.

³ Там же, с. 456.

⁴ Там же, с. 457.

листовий зв'язок між Старицьким і Кропивницьким. Про це свідчить приписка, зроблена Кропивницьким у посланні до Комарова 29 квітня 1882 року. «Якщо побачитеся з Старицьким,— пише він,— то скажіть йому, що так добрі люди не роблять, що не відповідають на листи»¹. На жаль, листи ні одного, ні другого не збереглися.

Протягом літа і осені 1882 року Кропивницькому вдалося знайти з десяток талановитих акторів-професіоналів і аматорів, які згодилися грати в українській трупі. Серед них був учорашній офіцер Садовський, актори з досвідом Стоян-Максимович, Бурлака, Байда, а з жіночого складу Маркова, Вірина, Жаркова і запрошена Садовським з Бендерів Заньковецька. 27 жовтня ця невелика трупа в м. Єлисаветграді почала своє творче життя. Антрепренером і режисером залишився її фундатор М. Л. Кропивницький.

З Єлисаветграду новий творчий колектив поїхав до Полтави, потім до Києва, Чернігова, Харкова. Коли гастролювали у Києві, то від імені громади трупи було передано чимало потрібних речей із збірки географічного товариства, які зберігалися в коморі Антоновича. Це були зразки костюмів, посуд, начиння, інструменти. Немає свідчень про те, кому саме належала ідея зробити такий подарунок українському театральному колективу. Але, знаючи ставлення до цього виду мистецтва українофілів, можна здогадатись, що зробити це могли Старицький і Лисенко.

Український репертуар трупи Кропивницького залишався в основному тим самим, з яким виступала трупа Ашкаренка. І тільки у січні 1883 року на афішах з'явилися назви двох нових п'єс Кропивницького «Глитай, або ж Павук» та «Доки сонце зійде, роса очі виїсть». Після київських гастролей замінили п'єсу Кухаренка «Чорноморський побит» на переробку Старицького «Чорноморці» і знову почали показувати водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться сварка». Згадуючи той час, Садовський у своїй книзі «Мої театральні згадки» розповідав про те, що під час гастролей трупи Кропивницького у Києві «поміж київською громадою українців була нарада, яка вирішила, що треба комусь із грошовитих громадян стати на чолі трупи і поставити діло якнайкраще, бо, розуміється, актори всі — біднота, не змогли зразу обставити блискуче всякий спектакль, на це треба було затратити зразу чимало грошей»².

Всім, хто знав Старицького, було відомо, що він далеко не з грошовитих. Навіть тоді, коли довелося продати батьківську спадщину, Лебехівку, і купити набагато менший і значно дешев-

¹ Кропивницький, т. VI, с. 331.

² Садовський. Мої театральні згадки. К., 1956, с. 19.

ший маєток на Поділлі, грошей, що залишилися, вистачило не-надовго. Знову довелося влазити у борги, знову безгрошів'я. Ще раз робить він спробу покращити своє матеріальне становище у 1877 році. У той час йшла війна з Туреччиною. Компанія хитрих ділків уклала з урядом угоду, зобов'язавшись поставляти до війська сухарі. Яким чином втягли Старицького в цю комерцію, невідомо. Але про те, що він потрапив до неї і що потім прогорів, відомо з листів сучасників письменника.

У листі Беренштама до Драгоманова вказуються і причини цієї акції: «Розраховував багато нажити на цьому і заплатити борги, яких набралось чимало». Беренштам, як і інші, у тому числі й Лисенко, якого Старицький не послухав тоді, не вірив у комерційні здібності Михайла Петровича, тому висловлював припущення: «Може бути, і наживе, а може бути, по-дворянському заплутається, остаточно розориться»¹.

Про те, що комерція прогоріла, стало уже відомо в наступному 1879 році, коли припинилася військова компанія і в сухарях вже не було потреби. Залишився на Куренівці сухарний завод — власність Старицького, від якого прибутків було стільки ж, як від землі на Полтавщині, що дісталася йому у спадщину, тобто ніяких. А сухарна справа, а точніше хитрі спільники-шахраї, як називав їх Лисенко у листі до Драгоманова, «завели його у великі збитки».

І все ж ота власність, оте «недвижиме майно» давали право вважати його грошовитим. Тому і взявся Старицький за театральну справу, згодився стати на чолі трупи Кропивницького. Рішення таке він прийняв не зразу, не зопалу. Довго думав, зважував, вагався, адже треба було ризикувати воім своїм майном, добробутом своєї родини, майбутнім дітей. Та закоханість у театр, віра в його розквіт взяли верх. Коли ж у 1883 році уже не Кропивницький, як було спочатку, а Садовський, якого Михайло Петрович дуже поважав, почав просити його від імені трупи очолити їх колектив, Старицький дав згоду. Він продає всі свої землі, збувається сухарного заводу і весь виручений капітал — понад 60 000 карбованців — вкладає у театральну справу. Сталося це у червні 1883 року під час гастролей у Харкові.

Хоч і вважався антрепренером, Старицький сам не брався вирішувати жодного питання. Він обов'язково радився з Кропивницьким, який залишався режисером у трупі, радився також з провідними акторами. Почалася реконструкція трупи з її кількісного складу. Старицький зайнявся поповненням творчого колективу талановитими акторами: він, наприклад, запросив О. Саксаганського, Г. Затиркевич-Карпінську, а коли був звільнений з посади поліцейського секретаря старший брат Садовського та Саксаганського Іван Карпович Тобілевич, то й йому, людині з

¹ Архів Драгоманова, с. 89.

характеристикою політично неблагонадійної особи, Михайло Петрович запропонував пристати до його української трупи. Набрано було хор з тридцяти жіночих і чоловічих голосів, великий оркестр. Силу грошей було витрачено на пошиття нових костюмів для акторів, бо ті, в яких гралися вистави, мали жалюгідний вигляд. До всіх українських вистав хорошими майстрами були написані нові декорації. Куплено реквізит. Трупа тепер мала свою бібліотеку — Старицький назбирав чимало п'єс не лише українських і російських, а й зарубіжних авторів, сподіваючись у майбутньому кращі з них перекласти на українську мову і ввести до репертуару.

Михайло Петрович взявся за театральну справу, маючи на меті «вивести український театр із рамок спеціально-українських на широке поле»¹. І він цього досяг. Оновлена трупа Старицького, почавши свою діяльність гастролями в Одесі 15 серпня 1883 року, менш ніж за рік завоювала славу незрівняної.

Майже кожна українська вистава трупи Старицького була винятковим мистецьким явищем. Всі вони супроводжувалися схвальними рецензіями в пресі, захоплюючими оцінками глядачів. Досить згадати в цьому плані випадок, що стався у Києві восени 1883 року під час перших гастролей. Кияни сприймали кожен українську виставу гаряче. Та іншою була їхня реакція на російські п'єси, якими, згідно з вимогою міністерства внутрішніх справ, супроводжувались українські. Старицький чітко виконував це розпорядження уряду. Але в той час в українській трупі російських акторів ще не було, він їх набрав пізніше, тоді ж доводилося шукати таких десь на стороні. У Києві в перший сезон весь російський репертуар грали актори трупи Савіна, з яким Старицький уклав угоду. З одного боку, ті актори не володіли такою майстерністю, як українські, з другого — оформлення вистав було значно гіршим. Та й репертуар російський не йшов ні в яке порівняння з українським. Через це глядач російські вистави сприймав холодно, байдуже, а водевіль Григор'єва 2-го «Ямщики» супроводжував неодноразовим свистом.

Коли про це дізнався генерал-губернатор Дрентельн, він побачив у цьому крамолу, викликав до себе Старицького, вимагав від нього пояснення. Як згадує Садовський, губернатор запитав Михайла Петровича:

— Почему у вас в театре публика свистит русским пьесам, а вашим хохлацким аплодирует?

— Від того, ваше превосходительство, що погано грають, — відповів Старицький.

— А, значит, ваши лучше играют?

— Думаю, що лучше!

¹ І. Франко, т. XVII, с. 337.

— Ну, так пусть ваши артисты сыграют ту же самую пьесу, которую играли русские, а я посмотрю, будут ли свистеть.

Розуміється, після такої розмови нічого було довго думати, а треба було грати. І водевіль «Ямщики» був обставлений найвизначнішими тоді українськими силами... Крім того, брали участь в кінці водевіля весь хор і танцюристи. Розуміється, що театр тріщав від оплесків і Дрентельн повинен був упевнитися, що свист був не демонстративний, а заслужений»¹.

Та коли після останньої вистави 21 грудня глядачі від захоплення почали «розносити акторів вулицями додому з гучними криками і оплесками»², київський генерал-губернатор розпорядився надалі не пускати цієї трупи, «що сіє крамолу», в його губернаторство. Ця заборона, на жаль, тривала десять років, протягом яких населення Київщини, Полтавщини, Черніговщини, Поділля і Волині не бачило українських вистав. Однак був Новоросійський край, була Слобожанщина, були міста за межами України, де гастролювала трупа Старицького і завжди з тріумфом.

Дуже високу оцінку цьому творчому колективу і зокрема його керівникові М. П. Старицькому дали воронезькі газети під час гастролей у цьому степовому російському місті влітку 1884 року. В часописі «Дон» № 86 від 29 червня 1884 року в статті «Малороссийский театр» рецензент писав: «Я вважаю Старицького безсумнівно талановитим антрепренером, глибоким знавцем сценічного мистецтва, який присвятив своїй справі чимало праці, витратив на неї великий капітал і ніяк не робить з своєї антрепризи ні холодного ремесла, ні експлуататорської наживи. Його у вищій мірі гуманне, майже батьківське поводження з всіма членами своєї трупи, його об'єктивна, серйозна, сувора і разом з тим справедлива оцінка кожного з них, його адміністративний такт в управлінні трупою і, можна сказати, щедрий, а інколи і збитковий для його кишені гонорар артистам і воім іншим членам трупи, ставлять його, Старицького, з цієї точки зору, вище всіх відомих нам в Росії антрепренерів театрів і є гарантією успіхів його трупи у майбутньому»³.

В усьому, про що говорив рецензент, він був правий. Помилувався лише в прогнозі. Справді, на той час це була найкраща і найпопулярніша українська трупа. І де б вона не гастролювала — в Одесі чи Миколаєві, Житомирі чи Новоросійську, Харкові чи Кишеневі, Ростові на Дону чи Таганрозі — успіх був однаковий. Популярність росла, росли і витрати — переїзди, аренда театральних приміщень, реклама, усякі пожертвування, задобрю-

¹ М. Садовський. Мої театральні згадки, с. 21.

² Там же.

³ В. А. Кендзерський. «Малороссийский театр М. П. Старицкого в Воронеже», Спб., 1885, с. 41.

вання чиновників, від яких залежав хід і час гастролей. Щоденне утримання трупи коштувало Михайлові Петровичу від 350 до 500 карбованців. Збори ж часто не перекривали витрат, тим більше, що трупа і далі збільшувалася кількісно. Протягом першого року зросла удвоє кількість співаків у хорі, замість 30 стало 60, збільшилася чисельність музикантів в оркестрі.

У фондах рукописного відділу Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Шевченка зберігається записна книжка, у якій Старицький, починаючи з 14 вересня 1883 року, робив записи прибутків і витрат протягом осінньо-зимового театрального сезону. Записувалася ним дата, а інколи і день тижня, коли відбувалася вистава, її назва, сума зібраних грошей, витрати на виставу і скільки одержав антрепренер. Із зібраних 102 293 карбованців значна сума пішла на «поденні вечірні витрати». На деяких виставах вони становили третину збору, на деяких — половину. Але й друга половина зразу ж вкладалась у діло. Наприклад, із загального підрахунку, який робив сам Старицький, видно, що за вересень прибуток становив 8555 карбованців 55 копійок, а витрати — 8119 карбованців 05 копійок. У наявності залишалось в нього 436 карбованців 50 копійок. У жовтні при збільшенні прибутку до 14 949 карбованців 50 копійок сума залишку була ще меншою — 181 карбованець 15 копійок. Із записів можна встановити і характер самих витрат. Це — заробітна плата особовому складу трупи, а також витрати на виготовлення афіш та публікацію оголошень в газеті, на фарбу, «за полотно», за електроосвітлення, за службові телеграми, за речі, які потрібні були для декорації, «за вугілля», на транспорт та інше. На себе і родину, що якийсь час їздила з ним на гастролі, витрачав Старицький дуже мало.

Оскільки записи у книжці велися по кожній виставі, то не важко встановити весь український репертуар трупи в осінньо-зимовий сезон 1883—1884 рр., а також популярність тої чи іншої вистави в глядача. Гастролювала тоді трупа Старицького в Харкові, Кишеневі та Одесі. За чотири з половиною місяці вона показала 93 українські вистави. Репертуар, в основному, складався з 15 п'єс національної, класичної та сучасної драматургії. Тут була «Наталка Полтавка» І. Котляревського, якою, як правило, починали гастролі в кожному місті, комедії Г. Квітки-Основ'яненка «Шельменко-денщик» та «Сватання на Гончарівці», драма «Назар Стодоля» Т. Шевченка, опера «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемовського, а також п'єси Кропивницького і Старицького. По десять разів були показані «Чорноморці», «Запорожець за Дунаєм» і «Дай серцю волю, заведе в неволю», по вісім — «За двома зайцями», «Наталка Полтавка». Інші йшли рідше. Інколи доводилося чергувати українські вистави з російськими. Крім того, що завжди показ української п'єси супроводжувався, як того вимагав циркуляр міністерства внутрішніх

справ, російським водевілем, в окремі дні трупа давала самі російські вистави. Наприклад, за перший сезон антрепризи Старицького в Одесі таких вистав було чотири — «Грех не беда», «Горькая судьбина», «Каширская сторона» і «Две сироты». Три з них показували вранці і тільки одна була вечірня. А наприкінці одеських гастролей на сцені українського театру йшли вистави з участю відомого російського актора Бурлаки. Показані були п'єси «Кручина», «Лес», «На лоне природы», «Скупой» та «Иудушка». Зараз важко встановити, що штовхнуло антрепренера Старицького скласти умову з Бурлакою, — матеріальна вигода чи реклама. А може, ще щось інше. Оскільки п'єси, в яких грав Бурлака, не були в репертуарі трупи, то їх термінове оформлення (вечірні витрати) забиравало майже половину збору. А з тої половини, що залишалася, більшу частину віддавали Бурлаці. Виходило, що прибутки трупи від цієї угоди були мізерні. Старицький, мабуть, просто не передбачав, що столичне світило не викличе такого великого інтересу в одеських глядачів, як українські актори, бо збори від тих вистав, де грав Бурлака, крім бенефісної, становили найбільше 743 карбованці, тоді як деякі українські давали понад тисячу кожна. Там же в Одесі сім разів сцену довелося віддавати грецькій трупі. За кожен вечір аренди вона платила 260 карбованців. Ця стаття теж не була прибутковою, бо вечірні витрати українська трупа чомусь брала на себе. До цього часу залишаються загадкою причини, що спонукали Старицького укладати такі угоди.

Мало прибутковими були також для колективу і бенефісні спектаклі, бо половину зібраних грошей одержував сам бенефіціант. А за сезон бенефіси мали всі провідні актори: Кропивницький, Садовський і Заньковецька по два, а одинадцять менш знаменитих — по одному. Крім того, давали бенефіс на користь хору і на користь всієї трупи.

Витрати, які не завжди перекривалися прибутками, згодом примушували Старицького ділити трупу на дві частини, які грали одночасно в різних містах. Пізніше доводилося потроху зрізати гонорари акторам, бо таких високих заробітків, які мали провідні актори трупи Старицького, не було в жодному театральному колективі. Кропивницький, наприклад, одержував по 800 карбованців на місяць, Садовський і Заньковецька — по 400.

Однак Старицький не впадав у відчай, сподівався виправити фінансове становище трупи, врятувати її від кризи. Великі надії покладав він на осінно-зимовий сезон 1885—1886 років, коли трупа гастролюватиме в Одесі. Щоб мати на цей час найкраще театральне приміщення, а значить і великі збори, Михайло Петрович укладає угоду з антрепренером російської трупи П. Д. Резниковим, за якою останній мусив закріпити за собою Маріїнський театр до приїзду на гастролі української трупи. При аншлагах в

приміщенні Маріїнського театру збори становили значну суму. За угодою, що була підписана обома антрепренерами 31 січня 1885 року, Старицький брав на себе зобов'язання утримувати половину трупи Резнікова, поки вона гратиме в Одесі сама, тобто до початку своїх гастролей. На випадок порушення угоди винний мав сплатити партнерові велику неустойку — 5 000 карбованців.

Старицький, що був ініціатором цієї домовленості, не думав, що йому доведеться її порушити. Але сталося саме так. Після закінчення зимового сезону 1884—1885 років українська трупа, його дітище і надія, несподівано розпалася. З неї вийшли кращі актори, на яких тримався репертуар. Ті ж, що залишилися, не могли задовольнити вимог одеського глядача, гастролі провалилися, і Старицький при своєму безгрошів'ї залишився винним Резникову близько трьох з половиною тисяч карбованців.

У тому, що сталося, що припинилося існування чудового мистецького колективу, яким була трупа Старицького, навряд чи була вина Михайла Петровича.

Не будучи комерсантом від природи, не думаючи про власні вигоди, він дбав лише про розквіт українського театрального мистецтва, про славу українського театру. Для цього він не жалів ні грошей, ні сил, ні часу. Режисера, талановитих акторів трупи він вважав своїми однодумцями, вірив їм, був щедрим в оплаті їхньої праці, як відзначав у своїй книзі Кендзерський. Але, на жаль, та щедрість декого засліпила. Гроші взяли верх над ідеєю. Коли на початку лютого 1885 року після закінчення гастролей в Одесі, зробивши попередній підрахунок витрат і прибутків, на творчій раді (Старицький майже всі рішення, що торкалися трупи, приймав після колективного обговорення) запропонував трохи знизити платню деяким акторам, Г. Затиркевич і К. Максимович залишили трупу. Слідом пішла з трупи і М. Заньковецька, якій відмовлено було у збільшенні платні. Із солідарності з Заньковецькою, бо інших причин не було, відмовився працювати в цьому колективі і М. Садовський. М. Кропивницький, який у всіх попередніх рішеннях підтримував Старицького, був його порадиником, сам поставив перед антрепренером умову про виділення йому до тої високої платні, що одержував раніше як режисер і актор, додаткового проценту від загального збору. Михайло Петрович зразу ж погодився на це, тим більше, що Кропивницький заспокоював його після виходу провідних акторів з трупи, казав, що все буде гаразд, що він знайшов заміну Заньковецькій і Садовському. Тим більшою несподіванкою для керівника трупи був вихід з неї самого Кропивницького, що, по суті, і спричинило до розпаду творчого колективу.

По-різному пояснюють цю подію у своїх спогадах М. Садовський і П. Саксаганський.

Перший пише, що М. Кропивницький вийшов з трупи, бо не хотів «грати з неуками» і тому запропонував Садовському та Заньковецькій заснувати своє товариство на «колишніх основах», без вкладання додаткових коштів. До цього товариства були запрошені Затиркевич, Максимович, а також Саксаганський, який тоді ще залишався в трупі Старицького¹.

П. Саксаганський, наймолодший з родини Тобілевичів, яка дала українському театру чотирьох майстрів — Івана Карпенка-Карого, Миколу Садовського, Панаса Саксаганського та Марію Садовську-Барілотті,— згадуючи той тривожний, а може, й трагічний для національного мистецтва час, у своїй книзі «По шляху життя» висуває іншу причину виходу Кропивницького з трупи Старицького. «Хороші збори в душі Марка Лукича підіймали задрість,— пише він.— В ці часи в розмові його почувалося: *L'Ourgaîne — c'est moi*, а на чолі діла стоїть Старицький. Починається розлад»².

Сам же Михайло Петрович, згадуючи пізніше цю подію, не знаходить пояснення такому віроломству. Через два роки, коли на сторінках російських газет «Современные известия» і «Новое время» з'явилися матеріали, де робилася спроба вказати на причини, що призвели до загибелі такого талановитого творчого колективу, як українська трупа Старицького, Михайло Петрович змушений був втрутитися в цю газетну дискусію. Йому як учаснику подій варто було б пролити світло правди і зняти з себе наклепницьке звинувачення Кропивницького, який у відкритому листі до «Нового времени» називав антрепренера головним винуватцем розкладу трупи. Однак Старицький у своїй статті лише констатує факт виходу Кропивницького з трупи, не вказуючи на мотиви, що керували ним. Він пише: «Кропивницький на пропозицію мою підписати новий контракт поставив несподівано новий ультиматум — щоб Заньковецької і Садовського в трупі не було; незважаючи на мої заперечення, що без М. К. Заньковецької, без цієї зірки, в той час трупа не зможе існувати, д. Кропивницький заявив, що ця умова *sine qua non*. Що мені було робити? Втрачати таку силу як Кропивницький (тоді і дублера на його ролі не було), значить дуже послабити трупу, втратити д-ку Заньковецьку — ще більш того; вийшло як в українському прислів'ї: «і туди гаряче, і сюди боляче»; а між тим я сам вліз у великі грошові обов'язки. Я вирішив поки що не підписувати ні з ким угод до вирішення справи з Кропивницьким. А йому тільки того й треба було: я лише збирався приїхати до Єлисаветграду (де жили головні сили), а Кропивницький уже склав сосьете»³. Режисер трупи, перший порадник антрепрене-

¹ М. Садовський. Мої театральні згадки, с. 26.

² П. Саксаганський. По шляху життя, с. 95.

³ Михайло Старицький, т. VIII, с. 479.

ра, Кропивницький, безумовно, знав, у якому стані фінансові справи Михайла Петровича, розумів він суть умови Старицького з Резниковим і не міг не передбачити подій, які розгорнуться після його виходу з трупи. Та, мабуть, бажання бути першим, мати славу не лише актора, а й хазяїна, керівника трупи було в той час сильніше, ніж уболівання за долю колективу, до якого належав, з яким разом творив во славу свого народу.

Правда, цей порив виявився скороминучим. Не вийшло у нього такої трупи, як була у Старицького. Він ще раз переконався, що без грошових затрат робити досконалі в художньому плані вистави не можна. А витратити власні кошти (на цей час він уже був досить багатою людиною, бо збирався купувати маєток)¹ не хотів, у спільників же таких грошей не було. І Кропивницький починає замислюватись над тим, як би його покинути своє «злиденне» товариство. Під час гастролей трупи в Миколаєві 13 травня 1885 року він пише в листі до приятеля П. Карпінського: «Зв'язавшись з товариством, не так легко з ним розв'язатись: здебільшого народ не грошовитий, що заробить, те й проживе... Діло наше йде добре, сварки нема, тільки одна Заньковецька поривається бути диктаторкою, а за нею і Микола бундючиться. Горе мати діло з такими себе кохаючими людьми, котрі других людей не мають за людей згідних і дотепних»². Він уже планує десь влітку «в половині іюля» покинути своє товариство.

У Старицького ж почалася «тяганина по світу за хворобою», як назве він пізніше своє життя з недопалками від славної своєї трупи. У перший сезон після виходу найталановитіших акторів він ще робить спроби врятувати становище. Щоб якось повернути глядача, просить Кропивницького зіграти у кількох виставах, якими відкриватиметься весняно-літній сезон 1885 року в Одесі. Той згоди не дав. Тоді Старицький намагається домовитись із своїм колишнім режисером, щоб той хоч не ставав йому на дорозі, не переманював глядача. Він просить Кропивницького не привозити своє товариство туди, де гастролує його трупа. Михайло Петрович розумів, що конкурувати з Заньковецькою, Садовським і Кропивницьким жоден з його акторів не зможе. Глядач піде дивитися гру зірок. Він же матиме самі збитки. Кропивницький начебто обіцяв піти назустріч, однак уже в перший гастрольний сезон в Одесі стався такий збіг. Не раз бували вони і пізніше чи то випадково, чи то з чиеїсь злої волі.

З кожним днем, місяцем, роком життя Старицького ускладнювалось: обсідали кредитори, вимагав заплатити неустойку Резников, а це тяглося майже до кінця життя обдуреного в своїх надіях антрепренера. А тут ще хвороба дружини, яка вже не

¹ М. Кропивницький, т. VI, с. 345.

² Там же, с. 342.

хотіла та й не могла мандрувати з п'ятьма дітьми за чоловіком по Україні. Потім несподівана смерть одинадцятирічної дочки Ольги. Дедалі важчим ставав тягар, що лягав на плечі Старицького. Він відчував себе винним перед дружиною, дітьми і мучився від того. Він відчував себе обдуреним друзями, яким сліпо вірив. Та найбільшої муки зазнавав від краху своєї заповітної мрії — з користю послужити рідному народові на ниві українського театрального мистецтва, піднести хоч на один щабель культуру його. Усе, що мав, усе відав він цій справі. Та, на жаль, так і не побачив сходів на засіяному полі.

Трупа, що дісталася Старицькому після розколу, існувала ще понад п'ять років. Не вдалося Михайлові Петровичу звести її на вершину минулої слави, хоч для цього ним було докладено чимало зусиль. Навпаки, поступово вона слабшала, біднішала, поки не дійшла до самоликвідації. Чимало було причин для такого фіналу: і те, що мало було таланту і досвіду у провідних акторів — Віриної, Грицяя, Боярської та Манька, і те, що не було грошей для пристойного оформлення вистав, бо всі декорації, реквізит і костюми, які мала трупа, забрав у рахунок боргу Резников.

У листі до одеського композитора П. П. Сокальського, який згодився бути посередником у справі між антрепренерами Резниковим і Старицьким, останній писав: «Уплачено майном уже 1000 карбованців». Але і ця біда була менш страшною, ніж конкуренція з трупою Кропивницького. Крім вище згаданого провалу перших гастролей в Одесі навесні 1885 року, у вересні того ж року так сталося в Ростові-на-Дону, у грудні знов в Одесі, у вересні 1887 року — в Москві.

Бували і об'єктивні причини, що завдавали шкоди: то дощі зарядять такі, що люди не можуть носа з хати висунути, не те, щоб до театру йти (така погода була в Катеринославі в жовтні 1885 року). То раптом комісія пожежників побачить, що театральне приміщення в аварійному стані і заборонить грати в ньому, як сталося в Ростові-на-Дону. А в Казані навесні 1889 року дуже нашкодила різка зміна погоди: прохолода змінилася спекою, спека — холодом. «Немогота була в душнім театрі сидіти, і я зробив контракта з літнім,— писав Старицький у листі до Заньковецької 27 травня того року,— взяли два збори, а далі холод (до 0°) і по сей день...»¹.

Розпалася трупа Старицького восени 1891 року, коли Михайло Петрович поїхав до Москви, а актори, серед яких була і його дочка Марія, грали, мандруючи по містах України. Тверезо оцінюючи обставини, він тоді почав переговори з Садовським і Заньковецькою про приєднання залишків своєї трупи до їх това-

¹ Т. VIII, с. 483.

риства. На початку листопада Старицький написав їм листа, у якому розповів про свою біду. «Ходить чутка,— писав він,— що трупа розділилась на три частини: одна застряла в Острозі, друга — в Кам'янці, а третя перебралась до Катеринослава, але в якій Маруся (дочка Михайла Петровича — О. Ц.) — невідомо». У наступному листі вже до самої Заньковецької 2 грудня 1891 року він описує сумний кінець колись знаменитого театрального колективу: «Сюди (до Москви — О. Ц.), вирвавшись з уламків моєї трупи, приїхала Наташа Волкова і сидить яко наг, яко благ, бо і її весь вантаж товариство заклало»¹.

Позбувшись своєї трупи, Старицький якийсь час ще не втрачав зв'язків з театром. Переговори з Садовським закінчились згодою, і Михайло Петрович пристає до цього товариства. Злиття відбулося на умовах, які раніше навряд чи могли задовольнити Старицького. Але тепер іншого виходу в нього не було. По-перше, він змушений був пообіцяти товариству Садовського монополію на постановку всіх своїх п'єс. Для цього йому треба було вийти з членів Всеросійського драматичного товариства, яке займалося збиранням у театральних труп авторського гонорару і пересиланням його драматургам. Старицькому ж воно не раз ставало в пригоді, бо через секретаря товариства Івана Максимовича Кондратьєва він не раз одержував позички, аванси, які рятували його в найскрутніший час, коли родина, що жила в Києві, залишалася без копійки. По-друге, Садовський згодився взяти до складу своєї трупи лише трьох акторів з товариства Старицького — Вірину, Гриця та дочку Михайла Петровича Марію. За останніх, колишніх побратимів по нещастю, в антрепренера боліла душа. Спільне лихо спонукало до єднання. Мабуть, через це, коли прибилась до Москви, де знаходився Старицький, актриса Волкова, він просить Садовського взяти її до товариства. У листі до Заньковецької запитує: «Чи не згодиться вона вам?».

І хоч умови були не дуже вигідними, але перспектива працювати в трупі Садовського радує бідаря-антрепренера. Він був вдячний і Заньковецькій, і Садовському, які після переговорів, що тривали майже рік, прислали йому запрошення увійти до складу їхнього товариства. У листі від 1 жовтня він пише: «Спасибі... за сердечний відгук. Він мене глибоко схвилював своєю сердечністю: значить і українське, хоч і злиденне поле, а все-таки не пустеля; і на ньому, значить, живуть серця, що здатні відгукнутися... і уже стає не так шкода потраченого на нього життя»². Після цього Старицький зразу ж відіслав Заньковецькій свої нові дозволені цензурою до постановки п'єси. Серед них була «Циганка Аза», яка до цього ще не виставлялася на кону.

¹ Т. VIII, с. 499.

² Там же, с. 496.

До трупи Садовського Старицький був зараховний, як значилося в афішах, на посаду другого режисера. Насправді ж режисурою він не займався, а формував репертуар і виконував обов'язки адміністратора. Йому доводилося розглядати всі конфліктні питання, що виникали в Садовського з іншими трупами, домовлятися з місцевими чиновниками різних рангів про гастролі, наймати театральні приміщення, дбати про рекламу, встановлювати зв'язок з редакціями газет. Для людини похилого віку і слабкого здоров'я робота та була дуже важкою, клопітливою і часто невдячною. А оскільки вона була пов'язана з грошовими операціями і Михайлові Петровичу доводилося просити гроші в Садовського, звітуватися про кожен карбованець, кожну копійку та так, щоб не подумали, що він при своєму безгрошів'ї привласнив якусь суму, та робота здавалася ще й принизливою. Про це свідчать його листи-звіти.

8 липня 1892 року, наприклад, у листі до Садовського він пише про наслідки своєї поїздки до Одеси, а наприкінці додає: «Грошей мне не стало. Занял у Комарова 15 р., которые пусть переведут или перешлют ему немедленно»¹. А в наступному листі, коли повернувся з Одеси у Знам'янку, де в той час у брата дружини Андрія Лисенка гостювала родина Михайла Петровича, він делікатно говорить про своє фінансове становище: «Приехал бы к вам, та грошей чортма; свои отдал семье, а ждем от Москвы авторских»². Соромлячись просити грошей у власника трупи, він натякає на своє скрутне становище і в листах до Заньковецької.

Навряд, щоб ця робота могла задовольняти Старицького. Коли він вів переговори з Садовським і Заньковецькою, то сподівався, що буде займатися головним чином писанням п'єс для цього колективу, поповнювати, оновлювати репертуар трупи, мріяв про нормальні умови для творчої роботи. «Насколько бы плодотворнее была бы моя работа, если бы я поставлен был в лучшие условия»,— читаємо у листі до Заньковецької³. Однак умови для творчості залишалися такими ж, як і були, якщо не погіршилися. Тепер він не належав собі, а виконував те, що од нього вимагали, а вимагали часто не те, що приносило б користь мистецтву. Це бачили, це розуміли друзі Михайла Петровича, на це звернула увагу і сімферопольська газета «Крым». У номері 16 за 1892 рік редакція вмістила статтю про початок гастролей товариства Садовського в Криму, у якій з гіркотою говорилося про Старицького:

«На афішах малоросійської трупи значиться, що другим ре-

¹ Т. VIII, с. 506.

² Там же, с. 508.

³ Там же, с. 488.

жисером є М. П. Старицький. О, зла доля! Як жорстоко ти на-сміялася над цим маститим і заслуженим діячем малоросійської сцени! Хто, як не Михайло Петрович створив першу малоросійську трупу, яка була зразковою в усіх відношеннях? Хто витратив усі свої сили і кошти на театральну справу, як не той же Михайло Петрович? Хто, нарешті, поставив на ноги Садовського, Саксаганського, Заньковецьку та інших так званих корифеїв малоросійського театру, як не все той же Михайло Петрович? І ось в нагороду за таку безприкладну щирість до мистецтва Михайло Петрович на схилі життя одержує посаду другого режисера в трупі своїх учнів! Образливо, до сліз образливо»¹.

З приводу цієї статті Старицький написав листа до редакції, у якому намагається спростувати деякі твердження. Він пише: «а) хоч я і поклав всі свої сили на алтар малоросійської сцени, але я ніколи не наважився називати себе учителем М. К. Заньковецької та М. К. Садовського, таланти котрих до вступу до мене вже яскраво сяяли і були такими, що цілком визначилися; б) д. д. Садовський і Заньковецька мої найближчі друзі, і наші взаємні стосунки — щиро братерські, а не які-небудь примусово-службові, і обов'язкової посади при нашому товаристві я не несу, а допомагаю своїм знанням та досвідом там, де мені любо».

Навряд чи можна повірити, що на цій роботі Старицькому було «любо», що спростування в газеті «Крым» щире. Якби було так, то не з'явилися б оповнені смутку слова у листі до свого приятеля, товариша молодих літ М. Ф. Комарова: «Треба їсти чужий хліб, коли свого дастьбі. Шкода тільки, що така безпомічна доля випала на старість разом з важкими хворобами»².

Закінчилася «тяганина по світу» на початку 1893 року. З цього часу Михайло Петрович живе з родиною в Києві. Він часто слабує. Та коли хвороба попускає, береться за перо, бо тепер літературна праця стала для нього головним заняттям, єдиним засобом здобувати мізерні кошти на утримання сім'ї. Але написати п'єсу йому було легше, ніж прокласти їй шлях на сцену. У листі до Марії, написаному у грудні 1893 року, Старицький словіщає, що незабаром надішле їй драму «Тарас Бульба». «Один екземпляр у мене готовий, а грошей поки що нема переписувати другий (або два), — пише він. — А щодо Богдана Хмельницького — ти його подавай обов'язково — тільки дай його прочитати Федотову і попитай його думку, чи можна розраховувати пристроїти цю п'єсу на імператорську сцену? Якби він узявся — навіть хабаря можна пообіцяти йому — певний процент з мого гонорару»³.

В іншому листі до Марії, написаному у березні 1894 року,

¹ Т. VIII, с. 706—707.

² Т. VIII, с. 501.

³ Рукописний відділ Інституту літератури. Фонд 15, од. збер. 125.

Старицький просить дочку, щоб вона розшукала примірник п'єси — переробки «Крути, та не перекручуй» і послала Садовському. «Якщо вона не буде переслана до свята (великодня — О. Ц.) у Київ, то знову буде збиток родині. Поклопочи, бо й тобі гроші потрібні: хай перешлють на нашу адресу», — просить він, а далі запитує, чому цензура не дає дозволу ставити «Тараса Бульбу». Посилається на те, що Ванченко-Писаревський одержав дозвіл на п'єсу з цією назвою: а це означає, що п'єса, як історична, уже дозволена, і з цієї точки зору уже не може бути заборони». Далі, як і в попередньому листі, запитує про драму «Богдан Хмельницький»: «А що ж з моїм «Богданом»? питаю шостий раз. Чи прочитав його д. Федотов за чотири місяці, чи надійшов він до цензури? А може, мені не судилося дожити до вирішення богданівського питання ні в Галіції, ні в Росії»¹.

І хоч безпосередньої участі в діяльності якоїсь театральної трупи Михайло Петрович у цей час не бере, доля українського театру, його слава чи ганьба і далі турбують Старицького. Коли стався повний провал гастролей трупи Деркача в Парижі, він передбачав, що реакційна преса (а вона, в основному, була такою) використає цей факт проти української культури в цілому. У вище цитованому листі до Марії він писав: «Паризький скандал з Деркачем, який можна і треба було передбачити, вилється у нашій лакейській пресі обплюванням всього малоросійського. І «Новое время» дає тому почин. Невже нікого в Петербурзі не знайдеться, хто б відповів би йому або дав загальне пояснення з приводу Деркача. Що ж дивного, що французи не сприймають нічого, крім їхнього, свого? Милославський, відомий артист, з кращими московськими силами, з величезними коштами, поїхав не ала Деркач, а паном — показати «русскую свадьбу» і, затративши на це до 50 000 карбованців, провалився гірше Деркача. «Власть тьмы» в перекладі на французьку мову, викликала страшенний осуд: за конструкцією її назвали наївною, а за змістом «зверством дикарей». «Гроза» (на французькій мові) викликала нестримний регіт своєю глупотою — «быть настолько дураю, чтобы признаваться мужу в своих шалостях!» ... Так до чого тут взагалі малоросійські народні п'єси? Якщо навіть Фр-ов і Толстой і Островський «наивны», то нам і бог велів»².

Правда, був ще один злет надій митця. Ще раз Старицький повірив у можливість здійснити свою мрію, послужити рідному народові словом зі сцени, справжнім мистецтвом. Це було навесні 1898 року. Саме тоді розпалася трупа Садовського: фундатор її пристав до товариства своїх братів — Карпенка-Карого і Сакса-

¹ Рукописний відділ Інституту літератури, ф. 15, од. зб. 124.

² Рукописний відділ Інституту літератури, ф. 15, од. зб. 125.

ганського, а Заньковецька — до трупи Найди. Із спогадів актора Северина Паньківського, який грав у цій трупі, відомо, що Найда (справжнє прізвище Руденко) грошовита людина. Коли Заньковецька вийшла з трупи Садовського, Руденко дав гроші на створення нового театрального товариства, де б хазяїном була вона. У листі до Панаса Мирного від 20 квітня 1898 року Михайло Петрович писав: «А тут ще Заньковецька христом-богом просить, щоб приїздив у Крим та поставив на лад її трупу, тобто не її власну, а Найди, але це виходить все одно»¹.

У фондах Театрального музею УРСР зберігається лист Найди до Старицького, написаний 11 квітня 1898 року. В ньому і запитання і характеристика складу акторів, і думки про репертуар. «Ваш опит, практика, імення — це одна з головних підвалин нашого діла. Сили у нас є, але немає режисера. Через це уклінно прошу Вас приїхати до нас в Ялту і поставити діло... — писав Найда. — Ми ждемо вас і надіємося, що Вас лікарі скоро пустять в Ялту». Далі автор листа просить у Старицького права ставити його нові твори і називає їх: «у нас немає «Лимерівни», «Мазепи», «Тараса Бульби» в Вашім переробі і немає де дістати. Коли у Вас єсть, то вишліть нам».

Змучений важким життям, зневірений, хворий Михайло Петрович після цих запитань наче помолодшав. Він з дочкою Марією їде до Сімферополя, комплектує трупу, підбираючи гідних партнерів Заньковецькій, готує репертуар. У наведеному вище листі до Панаса Мирного Старицький обурюється тим, що «гине українська сцена», бо «наводнили її сміттям і гнилятиною, принизили і принижують до балагана». У трупі Найди він планує поставити «Лимерівну» Панаса Мирного і свої п'єси «Тарас Бульба», «Талан», «Циганка Аза», «Маруся Богуславка», «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», «Чорноморці», «Кривда і правда», «Зимовий вечір» та ін., в яких уже грала Заньковецька. Але найзаповітнішою мрією Михайла Петровича, яку він мав намір здійснити в цій трупі, була постановка історичної драми «Богдан Хмельницький», яку вважав кращим своїм твором. Ця драма в його постановці вперше була показана глядачеві в Орлі. Ролі виконували талановиті актори трупи Найди: Богдана — Решетников, Єлену — Заньковецька, Ганну — Марія Старицька, Виговського — Науменко, Богуна — Дорошенко, Ієзуїта — Паньківський. Підготовка вистави була ретельною і довгою. Костюми виготовлялися за ескізами професора московського університету Дмитра Івановича Яворницького. Добре була оформлена сцена — декорації писалися талановитими майстрами. І все ж того успіху, на який сподівався Михайло Петрович як актор і режисер, вистава не мала.

¹ Театральний музей УРСР, архів Старицького, № 723.

З вступом до трупи Найди для Старицького знову почалися мандри, які вимагали сил і здоров'я. У наступному листі до Панаса Мирного від 18 червня 1898 року він пише: «Оце тільки на два тижні забіг до Києва та й знову вирушу звідси 27 в Єкатеринослав або Харків». На початку осені він запитує у І. Франка, чи не можна зняти театр у Львові? Чи великі театральні приміщення у Тернополі, Перемишлі, Чернівцях. Чи зможе там грати така велика трупа, як у Найди,— понад 50 чоловік без оркестру. Старицький у тому листі просить І. Франка довідатись також про можливість гастролей у Празі.

Тягти це важке клопітливе театральне ярмо Старицький зміг не довго, не вистачило у нього сил. Уже у вересні він дуже слабує. З'являються сумні думки про кінець життєвого шляху. Він у цей час навіть вирішив написати заповіт дітям, бо вже не сподівався одужання. Хворим він був і під час гастролей в Орлі, коли доводилося багато працювати з акторами над постановкою «Богдана Хмельницького». Відомо, що деякі мізансцени, окремі епізоди допрацьовував з акторами вдома, коли не мав сил звестися з ліжка. Через ту хворобу не випало йому побачити прем'єру своєї вистражданої вистави, бо «смертельно лежав хворий, занепав на дифтерит ... замалим богом дуба не дав»¹.

Після Орла Старицький ще побував на гастролях з трупою Заньковецької (Найди) у Харкові. І там він почував себе дуже слабим, до кінця гастролей добути не зміг. Зберігся лист, написаний з Харкова до дочки Людмили. То було останнє слово, яким обривався шлях театральних мандрів. «— Людюня, серденько,— писав він,— Слабую я та й слабую: сьогодні знов гірше — і бронхіт не проходить, і серце болить, і жду знов припадка. Певно, вже я нікуди більше не поїду, хоч би до Києва повернути, щоб вас ще побачити»².

У цей час офіційно Старицький вже не вважався режисером трупи Найди. Юридично свій контракт з керівництвом її він розірвав ще влітку 1898 року. У фондах театального музею зберігається документ, який свідчить про це. Текст його такий:

Удостоверение.

Мы нижеподписавшиеся удостоверяем, что по взаимному согласию уничтожили контракт, заключенный нами 13 апреля сего 98 года, при чем обе стороны друг к другу за рушение никаких претензий не имеем.

9 августа 1898 г.

Иван Мефодиевич Руденко — Найда
Михаил Петрович Старицкий

¹ Т. VIII, с. 605.

² Там же, с. 607.

Расчет по контракту я согласился получить от товарищества артистов без претензий, в случае неисполнения их, к Найде.

Михаил Старицкий¹.

Це посвідчення дає підстави думати, що Старицький, уже не будучи в складі товариства, дбав про якість вистав написаних і поставлених ним п'єс. Чи була в нього про це спеціальна домовленість з трупкою, чи робив він це з власної ініціативи і за власні кошти, зараз встановити ніяк.

Пішов з театру Старицький, та й саме українське театральне мистецтво в цей час уже частково втратило свою колишню славу, перетворилося в більшості своїй на засіб наживи хитрих бездарних ділків. У журналі «Літературно-науковий вісник» в № 7—9 за 1898 рік вміщено було огляд діяльності існуючих труп, які мандрували по Україні. Автор огляду приходить до сумного висновку. Він пише: «Колишні великі сили українського театру поділилися і помалу зникають. А на їх місце лізуть переважно «безталанні», неосвічені, некультурні діячі, що їх спокушають добрі заробітки і добра слава попередніх діячів»².

Серед багатогранної театральної діяльності М. П. Старицького неабияке місце слід відвести і формуванню репертуару українського театру в 80—90-і роки. Коли перша українська трупа, керована Михайлом Петровичем, була в zenіті слави, її репертуар мало чим відрізнявся від репертуарів інших театральних колективів. Це були п'єси Котляревського, Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Стороженка, Александрова, а також Кропивницького і самого Старицького. З творів останнього виставлялися лише три: «Утоплена», «Чорноморці» та водевіль «Як ковбаса та чарка, то минеться сварка». Усі вони були написані до 1883 року. З початку 1884 року Михайло Петрович поповнив репертуар ще двома комедіями — «Ревізором» Гоголя та переробленою ним неценічною п'єсою Нечуя-Левицького «Кожум'яки».

Приблизно в той же час взявся Старицький за написання драми з гуцульського життя, запозичивши сюжет з роману австрійського прозаїка К. Францоza «Боротьба за права». З'явилася драма під назвою «За правду». Однак ставити її на сцені Михайло Петрович ні тоді, ні пізніше не наважувався, вважав незавершеною.

Та найгострішою проблема репертуару стала перед Старицьким, коли йому випало керувати трупкою, у якій не було обдарованих акторів типу Заньковецької, Садовського, Кропивницького. Він розумів, що в такому випадку можна залучити глядача лише новими, раніш не баченими виставами. Драматургів на Україні тоді було небагато. Якщо це люди причетні до театру (а вони

¹ Театральний музей, фонд Старицького, № 2535.

² ЛНВ, 1898, кн. III, № 7—9, с. 133.

були саме такими), то кожен писав для своєї трупи. Така ж доля випала і Старицькому. Починаючи з 1885 року і до повного розриву з театральною діяльністю він написав 12 п'єс. Першою була драма «Маруся Чурай», пізніше відома під назвою «Ой, не ходи, Грицю, та на вечорниці». Сюжет цього твору не оригінальний. В основу його покладено легенду про народну поетесу Марусю Шурай чи Чурай. На цю тему вже існували в українській драматургії два твори — драма «Чари» К. Тополі, написана в 1837 році, і оперета В. Александрова «Не ходи, Грицю, на вечорниці», що побачила світ у 1874 році. Обидва мали цензурний дозвіл на постановку театральними трупами, але ті вводили їх до репертуару дуже неохоче через невисоку художню вартість. Старицькому вдалося підсилити соціальне звучання твору. Та й сюжет у нього більш гостроконфліктний і багатоплановий. Це викликало настороженість з боку цензури, яка двічі відмовляла авторові у дозволі на постановку драми «Маруся Чурай». Тоді Михайло Петрович вирішив піти на хитрощі: він домовляється з Александровим, щоб той «позичив» йому цензурний дозвіл, назву оперетки та імена дійових осіб. А щоб його драма стала ще більш схожою на оперету Александрова, він вставив до неї ще й один запозичений епізод — пожежу. В такому вигляді п'єса Старицького у грудні 1885 року почала своє сценічне життя і протягом двох років не сходила зі сцени. Александров одержував за свої «позички» гонорар. Крім того, почала давати йому прибуток і друга його п'єса «За Немань іду», яку Старицький взяв до репертуару своєї трупи, попередньо ґрунтовно переробивши її. Про все це Михайло Петрович розповідав у листі до І. Франка: «Ми з ним умовились, що я свою «Марусю Чурай», яка двічі була мені заборонена, пущу під стягом його «Гриця» (ґаразд, що й сюжети близькі), а за те перероблю йому для вжитку «За Немань іду» у добру оперету. Сталася братерська згода: за перероб «Неманя» д. Александров аж шалів з радості, а я теж за свою «Марусю»¹.

Коли ж послабшали цензурні утиски — це сталося в 1887 році — «Маруся Чурай» Старицького одержала дозвіл на сценічне життя. Драматург повертає героям їх старі імена і на афішах, замість прізвища Александрова, починає друкувати своє. Змінити ж назву він не наважився, бо глядачі вже звикли до неї. З цього часу п'єса «Маруся Чурай» стала називатися «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці».

На цей же час припадає поява з-під пера Старицького двох редакцій оригінальної історичної драми «Богдан Хмельницький». Але до репертуару трупи цей твір зразу не увійшов, бо цензура довго не давала дозволу ні на постановку, ні на друкування.

¹ Т. VIII, с. 640.

Простішою була доля п'єси-переробки «Перемудрив», яка зразу ж пішла на сцену. Цю комедію написав у 1886 році Панас Мирний. Тоді ж він і опублікував її. Старицький, як і інші керівники театральних труп, мав у своїх шухлядах цю слабку з погляду сценічності п'єсу, але ставити її не хотів. Тільки згодом, коли за домовленістю з автором докорінно переробив твір, пустив його на публіку. Тоді ж була написана і поставлена на сцені драма на п'ять дій «Ніч під Івана Купала». Сюжет її, як і попередньої, не придуманий автором, а запозичений з оповідання російської письменниці Шабельської, яке було надруковане у збірці «Наброски карандашом».

Працював Старицький як драматург багато. Завершивши одну п'єсу, зразу ж брався за другу. Слідом за драмою «Ніч під Івана Купала» з-під його пера вийшла чудова романтична драма «Циганка Аза» за мотивами повісті польського письменника Крашевського «Хата за селом». Перша редакція цієї п'єси під назвою «Лиха доля» була зарізана цензурою. Автору довелося переробити твір, послабити соціальну загостреність її з новою назвою «Циганка Аза» ще раз відіслати до Петербурга. Дозвіл на постановку прийшов уже тоді, коли трупа Старицького майже розпалася, грати роль головної героїні не було кому. Своє сценічне життя «Циганка Аза» почала на сцені товариства Садовського, з яким Михайло Петрович вів тоді переговори. Це було в 1891 році. Автор вважав, що роль Ази «не з ординарних» і що Заньковецька цією роллю «завоює увесь світ».

Не вдалось увести до репертуару своєї трупи і драматичний етюд «Зимовий вечір», який писався одночасно з «Циганкою Азою». Сюжет його, запозичений з повісті польської письменниці Е. Ожешко, викликав заперечення цензури — дозволу на постановку Старицький не одержав. Авторіві довелося кілька разів переробляти твір, звичайно, не в бік покращення, і знову посилати до цензури. Вперше поставлено було «Зимовий вечір» на сцені лише 1893 року.

З запізненням побачила світ рампи і згадувана вище п'єса «За правду». Драматург довго і ретельно її допрацьовував. До цензури послав під новою назвою «Юрко Довбиш». Одержавши дозвіл на постановку, ввів цю річ до репертуару, з яким його трупа збиралася гастролювати в Петербурзі. Там і відбулася її прем'єра.

Через те, що Михайло Петрович надавав цій драмі виняткового значення, він у 1889 році запропонував її товариству Садовського, поставивши умову, щоб роль головного героя грав сам Микола Карпович. На жаль, Садовський не прийняв цієї пропозиції.

Дехто пробував дорікати драматургові Старицькому, що він для більшості своїх творів запозичує сюжети в інших письмен-

ників. Але таке звинувачення несуттєве, бо цінність драматичного твору залежить не тільки і не стільки від вибору теми, як від розкриття її, від впливу на глядача. О. Островський писав з цього приводу: «Драматический писатель меньше всего сочинитель, он не сочиняет, что было,— это дает жизнь, история, легенда, его главное дело — показать на основе каких психологических данных совершилось какое-нибудь событие и почему именно так, а не иначе»¹.

Однак драматург Старицький був і «сочинителем». Крім переробок, він написав чимало оригінальних п'єс. У тяжкі роки театральних мандрів з-під його пера з'явився водевіль «По-модньому», присвячений актрисі горьованої трупи Олександрі Іванівні Віриній. У 1891 році Старицький завершив драму «Розбите серце». Її сценічна доля була такою ж, як і багатьох попередніх творів — цензура побачила у п'єсі політичну тенденцію і вирішила, що її «не варто допускати ні до постановки на сцені, ні до друку».

Тоді ж з'явився в Михайла Петровича задум написати п'єсу про трагічну долю двох дівчат-близнюків, одну з яких взяла на виховання пані, а друга виросла мужичкою. Однак через брак часу задум залишився нездійсненим.

Друга оригінальна п'єса «У темряві» була написана в 1892 році. Спочатку автор назвав її «Без світу». Здобути цензурний дозвіл на постановку не вдалося. Тоді Старицький переробив твір, приховавши соціальну гостроту, і ще раз надіслав до Петербурга, але уже під назвою «Кривда і правда». До цієї редакції цензура поставилася більш милостиво. Прем'єра відбулась у 1893 році. Чи то так збіглися обставини, чи справді того року цензура не так лютувала, але для Михайла Петровича він був плідним. Автором було одержано дозвіл на постановку та друкування щойно написаного оригінального твору «Талан» («Гірка доля»). Слідом за «Таланом» драматург для трупи Садовського того ж 1893 року переробив на драму раніше ним написане лібретто до опери «Тарас Бульба». Правда, цю п'єсу цензура на сцену не пустила. Написав Михайло Петрович тоді ж і лібретто опери «Цар Горох», текст якого, крім незначних уривків, до нас не дійшов. Але з архівів цензури відомо, що в тому творі «на сцену виводився продажний двір царя Гороха», що сам цар «великий обжора і любитель жінок». Це було причиною заборони.

Сам перелік драматичних творів, написаних Старицьким в роки його театральної діяльності, свідчить, що письменник дбав про збагачення репертуару українських труп і чимало досяг на цій ниві. Відзначила це й дружина Михайла Петровича Софія Віталіївна у листі до своєї приятельки Людмили Михайлівни

¹ А. Н. Островский о театре. Искусство, М.—Л., 1947, с. 165.

Драгоманової, написаному восени 1887 року. Розповідаючи про своє гірке злиденне життя, вона називає театральну діяльність чоловіка «жахливою», «Антреприза поламала и состояние и весь быт нравственный нашей семьи. Хуже этого горя трудно себе представить: знаете, только русский человек может быть настолько непоследовательным ради любимого дела, ради идеи лезть в болото, в грязь невозможную, то что называется мало-российская труппа... Единственная положительная выгода нашей антрепризы, это то, что репертуар очень значительно увеличился»¹, — писала вона.

Не припинив Старицький своєї діяльності як драматурга і по закінченні театральних мандрів. Він у цей час переробляє на драму лібретто опери «Маруся Богуславка», створює нову редакцію драми «Тарас Бульба». За мотивами власної повісті на історичну тему «Оборона Буші» він створив драму з тією ж назвою. У наступному 1899 році з'являється з-під його пера історична драма в двох картинах «Остання ніч». Для аматорів Київського літературно-артистичного товариства тоді ж завершує «Святковий жар в одну дію «Чарівний сон».

Усі ці твори, крім «Тараса Бульби», написані були білим віршем. Драми «Оборона Буші» і «Остання ніч» після тривалої тяганини з цензурою все ж у 1902 році одержали дозвіл на постановку, а жарт «Чарівний сон» через політичну тенденційність був під забороною аж до 1913 року.

Такої активної діяльності у створенні репертуару вимагало від Старицького саме життя, бо після виходу з театральної трупи гонорар від вистав став мало не основним джерелом утримання сім'ї.

Про значення театральної діяльності М. П. Старицького в першій його біографії, написаній у 1892 році кимсь із близьких йому людей (псевдонімом «Українець» підписувались Драгоманов, Ковалевський, Кониський, Михальчук, Русов, Дорошенко) говорилося: «Коли у 1882 році став враз з Кропивницьким на чолі великої справжньої української трупи і всі свої маєтки поклав на її звеличення, розплотивши з-під свого крила уже чимало виводків, котрі ширять по світу і наше життя і нашу мову, то драматичний талант його дістав широкого лету»².

¹ Архів Драгоманова. Варшава, 1938, с. 182.

² «Зоря», 1892 рік, ч. 3, с. 56.

Драматургічна діяльність Михайла Петровича Старицького тривала протягом чотирьох десятиріч. За цей час, як свідчить сам письменник у листі до Д. Мордовця 30 грудня 1897 року, він написав «35 п'єс — із них 10 самостійних, власних»¹. Правда, у листі до М. Сумцова через чотири роки драматург збільшує число своїх оригінальних драматичних творів до 16, а загальну кількість зводить до 30. Таку розбіжність у свідченнях можна пояснити тим, що провести чітку межу між переробками і оригінальними творами досить важко. Наприклад, такі п'єси, як «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці» та «Маруся Богуславка» можна віднести і до переробок, і до оригінальних, бо написані вони на сюжети народних пісень, які вже використовувалися іншими драматургами, але написані так, як ніхто до Старицького не писав. Теоретичне обґрунтування цієї проблеми зробили професори Харківського університету Д. Багалій і О. Потебня, які доводили, що «найбільш особисте в драматургічній творчості те, в чому найбільш, а інколи і виключно виявляється ступінь її своєрідності і таланту, так зване оживлення фабули, викладу, сукупності окремих рис в змалюванні характерів, мотивування дій, мови персонажів»².

На сьогодні нам відомо 32 драматичні твори Старицького — оригінальні і переробки, завершені і незавершені, а також три переклади з інших мов — «Гамлет» Шекспіра, лібретто опери Монюшка «Галька» і драми Гауптмана «Роза Берндт» (у перекладі названа «Напасть»).

Аналіз оригінальних творів і переробок драматурга свідчить, що Старицький започаткував в українській драматургії свій напрямок.

Найголовнішою ознакою того напрямку буржуазні літературознавці вважали етнографізм. На жаль, так думають і деякі радянські дослідники драматургії та історії театру. Вони дотримуються думки, що етнографічні елементи, яких у п'єсах Старицького чимало, знижують естетичну вартість творів, що народні співи, танці, звичаї як речі шаблонні зовсім не потрібні глядачеві. Таке судження можна зустріти у статті З. Мороза «З минулого

¹ Театральний музей, ф. Старицького, № 2405.

² «Южный край», 1890, 3 липня, № 3264.

українського театру»¹, у праці П. Поважної «Українська література 80-х — 90-х років ХІХ ст.».

Але етнографізм Старицького не перешкоджав письменникові бути реалістом, показувати у своїх п'єсах правду життя. Його увага до етнографії була ніби засобом вияву співчуття та симпатії до пригнобленого люду. Більш того, через народну пісню, силу впливу якої він добре знав, Старицький намагався торкатися найтонших струн душі людської. Пісня допомагала донести до глядача провідну ідею твору, збудити в нього громадські та національні почуття. Академік О. І. Білецький мав рацію, коли назвав Старицького творцем напрямку «етнографічного реалізму».

Етнографізм у творах Старицького відігравав ще й іншу роль — роль рятівника п'єс. В умовах жорстокої цензури та переслідування українського слова драматург часто за великою кількістю народних пісень і танців приховував від «злого ока» цензора чи губернаторського чиновника, який міг дозволити або не дозволити показ п'єси, головну, часто «крамольну», думку.

Починав свою драматургічну діяльність Михайло Петрович з переробок. Спочатку, мабуть, через відсутність письменницького досвіду і віри у свої сили. Доробити чужу п'єсу, орієнтуючись на смаки глядача, коли ті смаки збігаються з власними, здавалось йому легше, ніж творити самому. А при інсценізації прози не треба було шукати сюжетних колізій, придумувати героїв. Пізніше, коли Старицький став театральним діячем, у нього вже не було ні відповідних умов для серйозної творчої роботи, ні часу. Переробляти ж, а точніше доробляти чужі п'єси, робити їх сценічними при достатньому, режисерському досвіді міг він і в умовах постійних мандрів.

Була ще й інша причина, яка спонукала Старицького робити переробки. Починаючи з 1863 року, тобто після валуєвського указу, офіційно були заборонені переклади п'єс на українську мову, переробки ж формально забороні не підлягали.

П'єси-переробки Старицького пересічному глядачеві подобалися, мали успіх на сцені, «вистави їх були «касовими». Але в художньому та ідейному плані деякі були слабкі, не дотягнуті, бо писалися нашвидку, та й матеріал часто брався не кращий, а те, що було під рукою. Інколи переробки робилися з орієнтацією на конкретних акторів трупи. Життя таких п'єс, як правило, було короткочасним, вони скоро сходили зі сцени.

Але серед переробок Старицького траплялося чимало й таких, які підносили українську драматургію на вищий щабель. Ці твори не втратили своєї естетичної та ідейної вартості і для нашого сучасного глядача. До кращих з них належать переробки прозо-

¹ З. П. Мороз. В боротьбі за реалізм. Вид. «Дніпро», К., 1966. с. 255, 256.

вих творів М. Гоголя «Різдвяна ніч», «Сорочинський ярмарок», «Тарас Бульба», «Майська ніч». Як драматург, Старицький намагався ставитися до матеріалу дуже обережно, зберегти типаж. І все ж інколи, прагнучи підсилити соціальну лінію, поступався цим принципом. Наприклад, в опереті «Різдвяна ніч» драматург дозволив собі образів Пацюка надати іншого, ніж у Гоголя, трактування. У Старицького це не комедійна постать, як у Гоголя, а трагічна. Це лицар-козак, який занепокоєний тим, що тепер навколо «старшина панує та в кріпацтво козаків рабує». В «Майській ночі», що мала й другу назву — «Утоплена, або Русалчина ніч» для поглиблення конфлікту драматург додає до гоголівських героїв новий персонаж — Горпину. Це жінка з досить типовою для свого часу долею: сирітське дитинство, поневіряння в наймах, шлюб без любові, бо ніхто не питав її згоди, а потім — молода вдова, бо чоловік, якого забрали в солдати, загинув. Горпина живе в голови. Її характер, її настрої, її мрії, скарги на свою гірку долю розкриваються здебільшого в піснях — і сумних, і веселих.

Але найпопулярнішою з переробок Старицького була і залишається комедія «За двома зайцями», у якій усі герої недолугого з драматургічного погляду твору Нечуя-Левицького «На Кожум'яках» зажили новим життям. Про те, що п'єса Нечуя-Левицького неценічна, писала тогочасна критика. «Справжнього комізму ні в характерах дійових лиць, ні в діях нема, коли не вважати за комізм міщанські лайки, сварки, лиття горілки... Той самий сюжет, розказаний просто як повість, зробив би більший і кращий вплив на читателя, ніж комедія, котра для сцени ще більш не годиться як для читання»¹.

Старицький звернувся до цього твору в 1883 році, коли вже був антрепренером української трупи. Він розумів, що п'єса про міщанство могла стати тим новим струменем, який освіжить тематичну одноманітність українського репертуару, де до цього часу переважали твори на сільську тематику.

5 березня 1883 року після того, як ще раз уважно перечитав твір Нечуя-Левицького, Старицький звертається до автора з листом. «Драматичний комітет мені доручив, — писав він, — переглядіть ваші «Кожум'яки» і виробить план, як би їх пририхтувать до сцени. Я зробив це і читав свій план, і його дуже хвалили, отож тепер засилаю його до вас на санкцію. Коли згода, то продивіться план, зробіть свої уваги і пришліть мені його зараз же, тоді я мерщій візьмусь до діла»². Домовлено також було, що новий, зроблений чи дороблений Старицьким варіант буде мати двох авторів.

Нечуй-Левицький не заперечував.

¹ «Правда», 1875, ч. 16, с. 646.

² М. Старицький, т. VIII, с. 464, 465.

Зразу ж узявшись до роботи, Михайло Петрович за короткий час написав по суті нову п'єсу на відомий сюжет. Він дав їй і назву нову — «Панська губа, та зубів нема». Під цією назвою вона почала сценічне життя у Києві 4 листопада 1883 року. Під цією ж назвою у супроводі іншої — «За двома зайцями» — комедія вперше була надрукована 1890 року.

Нечуй-Левицький розумів, що п'єса «За двома зайцями» не має нічого спільного, крім схожості деяких сюжетних колізій, з його комедією «На Кожум'яках». У 1887 році він вирішив самотужки переробити свій твір, написав новий варіант і опублікував його під своїм прізвищем. Однак жодна театральна трупа не схотіла включити до репертуару і цю п'єсу, бо для сцени вона не годилася. Грала лише переробку Старицького, яка з наступного театрального сезону афішувалася під назвою «За двома зайцями».

Комедія Старицького у порівнянні з п'єсою Нечуя-Левицького була соціально зрілим викривальним твором. Замість дотепного жарту-анекдоту про невдачу-цилюрника, який одночасно залицявся до двох дівчат і через це на обох фронтах зазнав поразки, Старицький у своєму творі показує міщанське середовище з його духовною злиденністю. На це в першу чергу звертали увагу театральні рецензенти. Наприклад, у книзі В. Кендзерського «Малорусский театр М. П. Старицкого в Воронеже» вміщено уривок з рецензії на виставу «За двома зайцями», показану 22 червня 1884 року. Про ідейне звучання п'єси в ній говориться: «Комедія ця має за мету висміяти той клас людей, який іноді так захоплюється зовнішнім часто показним лоском, що готовий заради нього поступитися простотою свого життя, традиціями свого середовища». Далі рецензент говорить про те, як воронезькі міщани пізнавали себе, як реагували на те, що було показано на сцені, і робить висновок, що під час вистави і в залі була «комедія в комедії, театр в театрі»¹.

У Старицького герої твору — породження соціальних умов. Циліурник Голохвостий, що вирішив уладнати свої економічні справи вигідним одруженням з недоумкуватою дочкою-одиначкою простодушного, довірливого купця Сірка, хитрий, нахабний авантюрист. Панас Саксаганський мав всі підстави дати йому досить влучну оцінку, назвавши «українським Хлестаковим». У «паліхмахтера» Голохвостого і мова — суржик забутої ним української і не добре вивченої російської, пересипаної «учоними» іноземними словами, — і «модний» одяг, і «благородное обхожденіє». Він, справді, як Хлестаков, входить у свою роль, починає вірити в свої вигадки. Самим собою цей циліурник стає лише в кінці п'єси, коли його було викрито.

¹ В. Кендзерський. «Малорусский театр М. П. Старицкого в Воронеже», Спб., 1885, с. 33.

«Чого витріщились? Ну, банкрут так і банкрут! А ви думали, як би я був багатий, то пошов би до вашого смітника!!! Ха-ха-ха! Свинота необразована! Авжеж, мені тільки ваших денег і надо било! Так — і понімайте! А вони заклали собі в голову, що я на їх дочок задивився. Антєресно дуже»¹. Це тирада відвертого циніка, нахаби.

Породженням міщанського середовища є і Проня — недолуга дочка Сірка. Пансіон, у якому вона навчалася, зробив її морально скаліченою ледацюгою, що шукає «благородного» багатого жениха і зганяє злість на своїх батьках.

Сповнена іскристого народного гумору, багата на досить цікаві комедійні ситуації, на типи, тонко підмічені автором, узяті безпосередньо з життя околиць великого українського міста, де панувала своя мораль, свої поняття про добро і зло, свої критерії щодо освіченості, комедія-переробка «За двома зайцями» з перших вистав міцно утвердилась у репертуарі українських театральних труп. Популярності комедії сприяло ще й те, що на такому благодатному матеріалі повною мірою розкрилася майстерність драматурга Старицького. Дія п'єси розвивається невимушено легко, в живому комедійному темпі, не відчувається ніякої навмисності чи штучності.

Творче переосмислення деяких образів і поглиблення ідеї твору має місце і в інсценізації оповідання Е. Ожешко «Зимовий вечір». Протягом п'яти років пробивала собі шлях на сцену ця драма. Багато разів доводилось авторові переробляти свій твір, шукаючи різних засобів, щоб приховати його ідейну спрямованість. Крім українських варіантів, Старицький написав ще й російський під назвою «Пропащий». Однак і йому дозволу на постановку на сцені не дали. У рецензії, яку написав цензор С. Донауров, говорилося, що «головною дійовою особою в цій драмі є каторжник, який тричі тікав із Сибіру, засуджений за збройний опір владі. Зображуючи в похмурих фарбах моральні муки каторги і тілесні покарання, що їх зазнавав утікач при кожному новому висланні до Сибіру, автор всіляко намагається применшити його злочин, звалюючи всю провину на надмірну суворість суддів і на вплив навколишнього оточення». Наприкінці своєї рецензії С. Донауров робить висновок: «Таке висвітлення дій злочинця здається мені зовсім неприпустимим для сцени, і тому я гадаю, що ця п'єса підлягає забороні»².

В оповіданні Е. Ожешко в центрі образ злочинця, який потрапляє на каторгу за вбивство трьох невинних людей. У Старицького ж — оббріхана невинна людина. «А хіба не буває і так, що поклепом причину зведуть, даремно засудять? Всі на тебе

¹ М. Старицький, т. II, с. 435.

² ЦДІАЛ, ф. 776. оп. 26, од. зб. 14, арк. 3.

вчинки зіпхнуть, а оправдатись несила, ну, й неси кару, терпи мовчки», — говорить герой¹. А в кінці першої дії цей подорожній — головна дійова особа — у своєму монологі розкриває справжню причину «злочину», за який його так тяжко покарано. «За мир постраждав, — говорить він. — За своїх рідних селян ціле життя на катування віддав». А це вже не злочин, а святе діло. Замість абстрактного моралізаторства, що мало місце в оповіданні Е. Ожешко, Старицький надає своїй інсценізації соціального звучання, глибоко демократичного ідейного спрямування. Такого твору цензура, звичайно, пропустити не могла.

Від переробок на основі цензурних заборон більшість творів драматурга, в тому числі і драма «Зимовий вечір», втрачала не лише ідейну загостреність, а й художню вартість. Так сталося і з цією переробкою. 1893 року цензура нарешті дозволила виставляти на сцені «підчищений» український варіант.

Інсценізація повісті австрійського письменника Францоza «Боротьба за правду», у якій йдеться про борця-правдолюбa Тараса Бараболю, теж мало в чому схожа на першоджерело. Це, по суті, оригінальний твір. Старицький змінив не тільки ім'я головного героя, назвавши його Юрком Довбишем, але й наділив його такими рисами характеру, яких не було у Бараболі. Юрко Довбиш — не виняткова романтична постать, а звичайнісінький гуцул, тільки хоробріший та благородніший за інших. Якщо Тараса мучило сумління, що він убив не злого, а доброго пана, і через те, щоб спокутувати свій гріх, цей борець за правду добровільно віддається в руки представників влади, яка засуджує його до страти, то Юрка вороги ловлять, запаковують до в'язниці, звідки викрадають його товариші по боротьбі. І гине він не тому, що слабший за тих, проти кого бореться, а від руки своєї божевільної дружини. Фінал начебто не логічний. Таким мелодраматичним фіналом соціальне звучання приглушується. І тут напрошується думка, що таке завершення твору зроблено автором з якоюсь певною метою, скоріш за все з огляду на цензуру.

У першій редакції цієї інсценізації, зробленої в 1883 році, Старицький майже не міняв назви оповідання — він просто відкинув перше слово. Драма його називалась «За правду». Але після кількох цензурних заборон він змінив її на «Юрко Довбиш», тобто на таку, яка не виражає ідейної суті твору.

Дозвіл цензури на постановку драми «Юрко Довбиш» автор одержав у 1888 році, а надрукована вона була вже після смерті Старицького, 1910 року.

Кілька разів зазнавала цензурної заборони і досить популярна в наш час драма «з малоруського і циганського народного життя» «Циганка Аза» — інсценізація повісті польського письмен-

¹ М. Старицький. т. III. с. 206.

ника І. Крашевського «Хата за селом». Переробляючи готовий твір, автор поза власною волею мусив його нівечити, послаблювати ту ідею, яку хотів донести глядачеві. Така нищівна робота тривала понад три роки, поки, нарешті, в 1891 році ця драма була дозволена до постановки.

Про те, як чинилося це варварство над художнім твором, можна побачити, зіставляючи варіанти «Циганки Ази» (на щастя, перший з них, поданий до цензури у 1888 році під назвою «Лиха доля», зберігся і знаходиться у фондах театральної бібліотеки в Ленінграді). Рецензент, що читав перший рукопис, зробив тоді суворий висновок, бо побачив у творі чимало похмурих картин, які «шкідливо впливають на ставлення нижнього стану до вищого, породжують взаємну ворожнечу». Так воно справді і було. У першому варіанті є такий діалог:

Галя — Як тебе пан прийняв?

Василь — Як? Та звичайно. Як багатир бідака, та ще й цигана, але проте ткнув, як кістку собаці... Ось! ¹. В останньому варіанті, що був дозволений до постановки на сцені, нічого подібного нема. Василь там говорить: «Я у пана був: він мені дав коло цвинтаря ґрунт, а я збудую хатку».

Інший зміст, інший настрій героя.

Звичайно, після таких і подібних доробок зникала соціальна загостреність твору. П'єса «Циганка Аза» поступово перетворювалася на мелодраму, де на першому плані був показ циганських пристрастей.

Протягом тривалого часу критика не визнавала літературної вартості переробок Старицького. Їх вважали продукцією нижчого гатунку. Навіть І. Франко, який високо цінував Старицького як поета, прозаїка, перекладача і культурного діяча, як «одного з батьків нового українського театру», вважав, що він обставинами «був змушений до чисто ремісницької праці — переробляти драми з повістей або приладжувати чужі драматичні твори для сценічних потреб», бо «ставши антрепренером театральної трупи і професіональним драматургом, Старицький мусив поставляти штуку за штукою, чим швидше, тим ліпше». Франко зробив висновок, що «для історика української літератури ті твори... будуть мати вартість не стільки своїм змістом, скільки радше як документи певної фази з розвою української сценічної штуки, як зразки того невисокого смаку, якому мусив служити наш автор, та що-найбільше як образці тої драматичної техніки, якою він силкувався закрити хиби властивої драматичної творчості» ².

І. Франко, не вважав свою оцінку категоричною, бо, як пише він у тій же роботі, «діяльність д. Старицького почалася і йшла

¹ М. Старицький, Лиха доля, Ленінград. театральна бібліотека, Рукопис, ар. 83.

² І. Франко, т. 17, с. 333, 334.

серед відносин і людей, знайомих мені дуже мало й здалека; далеко не все з того, що понаписував він, доступне мені, а з доступного далеко не все можна оцінити як слід без докладного знання ближчих обставин часу і міоця»¹.

Повністю погодитися з оцінкою переробок Старицького, даною І. Франком, навряд чи можна. Не завжди це була «чисто ремісницька праця». Частина його переробок має високу ідейну та естетичну вартість. У них драматург-реаліст сміливо брався за розв'язання тих проблем, які непокоїли його протягом десятиліть і в той час були надзвичайно важливими для української літератури взагалі. В силу особливо суворого цензурного режиму українська драматургія часів Старицького все ще залишалася драматургією «селянською» і за тематикою, і за складом персонажів, і за місцем дії та колом зображуваних явищ. Не дарма про це йшлося у виступах на першому Всеросійському з'їзді театральних діячів представників від України — Старицького і Саксаганського (останній читав доповідь, написану Карпенком-Карим).

На часі тоді була потреба вивести українську драматургію на ширшу дорогу. І це завдання намагався розв'язати Старицький в своїх переробках. Якщо ж зважити на ті неймовірно тяжкі обставини, у яких доводилося це робити, то робив драматург своє діло успішно. Доказом того були його стосунки з цензурою.

Але не тільки цензура була джерелом прикростей, що їх мав драматург через свої переробки та інсценізації. Робили це і люди, причетні до українського театру. Деякі антрепренери, щоб не платити гонорару авторові, ставили на сцені п'єси Старицького під чужим ім'ям. В афішах вказувалися прізвища авторів п'єс, до переробки їх Старицьким. У листі до Марії влітку 1896 року він писав: «Мені б дуже хотілося, щоб ти залишилася в Петербурзі; ти б виклопотала мені дозвіл до сцени п'єс... а то мої «Тарас Бульба», «Мазепа», «Лимерівна», «Маруся Богуславка», «Вій» ставляться за другими іменами, і я авторських не одержую»².

Інколи антрепренери та режисери при постановці переробок, зроблених іншими авторами, слабших і в ідейному і в мистецькому плані, доповнювали їх уривками, номерами з п'єс Старицького. А бувало, що й назву його твору ставили в афіші підзаголовком. Таке, наприклад, було в трупі Мирова-Бедюха. Під назвою п'єси Ванченка-Писанецького «Цигани на Подоллі» надруковано було «Циганка Аза».

Складним, довгим, тернистим був шлях до сцени переробок та інсценізацій трударя-драматурга Старицького, але ще тяжчим був той шлях для його оригінальних творів.

¹ І. Франко, т. 17, с. 335.

² М. Старицький, т. VIII, с. 547.

Першою оригінальною п'єсою сам драматург вважає свою драму «Панське болото» (пізніше назва «Не судилось»). Тема її — народ та інтелігенція. В 70 роки минулого століття ця тема цікавила багатьох українських письменників, бо саме тоді кращі представники національної інтелігенції, захопившись ідеєю соціалізму, включились у революційний рух. Спочатку вони йшли в народ, а згодом здійснювали терористичні акти проти царя та урядових осіб. Із сучасників Михайла Петровича порушували цю тему прозаїки — Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Борис Грінченко. В драматургії першим взявся за неї Старицький. Ще в студентські роки, знайомлячись з діяльністю громади, він замислювався над проблемою відносин між інтелігенцією і народом, над тим, яку роль повинна відігравати інтелігенція у відродженні країни, у визволенні народу з-під гніту експлуататорів. Часто, будучи в селі, він спостерігав стосунки між освіченими інтелігентами і темними селянами. Вони були далеко не ідеальними. Невблаганна дійсність розбивала його рожеві ілюзії про єдність різних станів на Україні, що інтелігенція — як представники дворянства «обнімуть найменшого брата», виконавши заповіт Т. Шевченка. Можливо, через це він і взявся показати в п'єсі гірку правду про село, про людей, які там живуть. Це був гостро-соціальний твір, у якому утверджувались ідеали автора і засуджувалося все, що тим ідеалам суперечило.

Сам Старицький писав, що драма «Панське болото» була задумана ним ще в 1876 році. Тоді ж він зробив поширений детальний план майбутньої п'єси і навіть завершив дві перших дії. «Але внаслідок заборони малоросійської сцени роботу цю... облишив тоді, не бачачи в найближчому майбутньому цілі її застосування»¹. Знову повернувся драматург до роботи над цією п'єсою, мабуть, у 1879 році. Тоді ж і завершив її. Таке припущення можна зробити, посилаючись на твердження М. Лисенка у листі до Драгоманова від 29 березня 1879 року. Він писав: «Сестра з чоловіком і дітьми живуть у Києві, благоденствують, спасибі богу. Він кінча оригінальну 5-актну драму з життя народного і почасті інтелігентного»².

Твір «Панське болото» був першою спробою створити в українській драматургії образ позитивного героя, який міг би стати взірцем для демократичної молоді, готової на боротьбу з самодержавством. Драматург прагнув зосередити головну увагу читача й глядача на висвітленні побуту і звичаїв українського маєткового панства у пореформенний період, показати життя «дворянських гнізд». На це вказує початкова назва драми. Матеріалу для написання п'єси в автора було більше ніж досить, бо сам він

¹ «Заря», 1884, № 92.

² Архів М. Драгоманова, Варшава, 1938, с. 159.

як особистість, формувався у середовищі провінційного дворянства, часто бував у панських маєтках і бачив навіть те, що власники «гнізд» намагалися приховати від стороннього ока. А ховати було що. Як згадує одна з сучасниць Старицького, серед панства на Лівобережній Україні «дике свавілля, надзвичайно одверта розпуста, почварні родинні відносини — це були звичайні явища і вони нікого не дивували і не обурювали. Гарем у сімейного чоловіка, сожиття батька з рідною дочкою, антипатія до одного з синів, який тому з раннього дитинства ріс у челяді, між тим, як інші діти доставали освіту, шалене марнотрацтво — все це вважалося за звичайну річ»¹.

У драмі Старицького бачимо і розбещену літню жінку, яка кокетує з товаришем свого сина, і тринадцятирічну її дочку, що зневажає старого слугу і не дає життя гувернантці, і відвертого пахабного циніка Белохвостова, який вважає себе представником найкращої частини дворянства. Драматург не залишив поза увагою й економіку в панських маєтках. Старий власник «гнізда» і після реформи залишився таким же експлуататором селян, як і раніше. В його руках кращі землі, ліси, ставки. Він примушує селян косити його пшеницю за десятий сніп, а коли ті відмовилися, погрожує скрутити всіх з допомогою станового. Хоче хитрістю збути селянам погані землі — «кучугури з піском», — взявши за них добрі гроші.

У «Панському болоті» виплотився і легковажний коханець — молодий панич, головний герой твору. Він ще більш небезпечний для простого люду, ніж його батьки, бо старанно маскується і видає себе не за того, ким є насправді. Все це було типовим у «дворянських гніздах» за часів Старицького.

Назва «Не судилося», що з'явилася у 1881 році, більш нейтральна, ніж «Панське болото». Вона придумана автором, напевне, для цензури, щоб приховати ідейну суть твору. Уже самою назвою драматург робить заявку, що у творі мова йтиме про інтимні взаємини між дівчиною і хлопцем, які кохають один одного, але не можуть побратися. Може бути, що саме зміна назви і допомогла Старицькому добути дозвіл на друкування п'єси на сторінках власного альманаха «Рада» у 1881 році. Але цензори, які давали дозвіл виставляти драматичні твори на сцені, виявилися більш уважними, більш прискіпливими — драму «Не судилося», вони на сцену не пустили. 9 березня 1883 року вона була «к представленню признана неудобной» з досить вагомої причини, на яку вказувалося у висновку Петербурзького цензурного комітету. «Через усю п'єсу, — говорилося у висновку, — проходить та думка, що пани безкарно можуть глумитися над чесними селянськими дівчатами, а потім безжалісно залишати їх. Зважаючи на ще не

¹ «За сто літ». кн. IV, 1929, с. 150.

зміцнілі моральні стосунки між селянами і колишніми їхніми власниками, на думку комітету, здається несвоечасним й незручним виводити на сцену ті сумні моменти з минулого селянського побуту, які можуть порадити або підтримати пристрасну упередженість між вищим і нижчим станами»¹.

У січні наступного 1884 року, зробивши деякі зміни, автор двічі пробує отримати цензурний дозвіл. Спочатку посилає драму до Петербурга під назвою «Не до пари», другий раз — «Щербата доля». Наслідок був той самий — відмова. Після цього довелося переробити твір докорінно, послабити його соціальне звучання. І лише в такому вигляді під заголовком «Не так склалось, як жадалось» 12 жовтня 1885 року дозвіл було дано.

В основі сюжету драми «Не судилось» на перший погляд не було нічого оригінального. В українській драматургії вже існувало чимало творів на тему зрадливого кохання між паничем і селянською дівчиною. Але для Старицького такий сюжет був лише матеріалом, на якому він намагався розкрити болючу соціальну проблему. Головний персонаж драми не просто вродливий панич, «чистюк і джигун». Він представник тої частини інтелігенції, що вважала себе за рятівника нації, що взяла на себе місію боротися за прогрес, за народні інтереси. Своє життєве кредо Михайло Ляшенко викладає у розмові з дядьком — Белохвостовим: «Ні од кого не залежать, а працювати там, де мені мило, — на користь народові»... «Кожному народові бажається виробити собі такі форми, у яких йому найпридобрніше. Кожному народові у своїй власній одежі найвільніше, найзручніше поводитись: то що й казати про мову? Ви порвали з народом, а ми стоїмо за освіту меншого брата, за народне щастя, за правду!»².

Не раз проголошує цей «народолюбець» такі тиради, а на ділі, як свідчить розвиток подій, він нічого не здійснив з того, що декларував: все його народолюбство звелось до української мови, якою він розмовляв, хизуючись перед ріднею, та до національного одягу — хоч ні розкішна гаптована сорочка, ні з коштовного сукна жупан, ні дорогий пояс не були схожими на селянське вбрання, навіть святкове. Цей «борець за народне щастя» весь свій запал, всю свою рішучість виявляє у розмові з дядьком, «его превосходительством», що приїхав з Петербурга. «Розмовлять на другій мові з тобою не буду, — говорить він, — не для того, що не вмію, бо ми руську літературу не згірш вашого проковтнули, а для того, що не хочу потурати твоїй писі! Живеш на Україні, то знай її мову!»³. Оце і вся його боротьба.

Драматург розвінчує цього типового представника української ліберальної інтелігенції поступово доводить, що він не тільки не

¹ ЦДІАВЛ, ф. 776, оп. 26, 1883, од. зб. 2, арк. 50.

² М. Старицький, т. II, с. 150.

³ Там же, с. 149.

здатний на якусь боротьбу, а звичайнісінький боягуз; Михайло навіть не може наважитися поговорити з батьками про шлюб з Катрею, яку він в той час справді любив. Він розумів, що доля зведеної ним дівчини в його руках, знав, чим все це може скінчитися, але зважитися на те, щоб піти проти волі матері, не міг. Уже в кінці другої дії, коли ще не було ніякої трагедії, Михайло визнав свою нездатність до рішучих вчинків, до боротьби. «Хочу робити що — руки опадають, хочу думати — думки розбігаються... Чи давно пак я почував себе велетнем, готовим і гори на плечі підняти? Давно здавалось мені, що нема такої сили на світі, котра б злякала мене, зупинила на моєму шляху? Що я, хоч на які муки піду, а того світла народного не випущу з рук і ціле життя своє зложу на боротьбу за його? І що ж?.. Чи у нас, справді, за гріхи батьків наших, якісь ледачі, непотрібні нерви — чулі, м'які, а до загарту нездатні?»¹.

У третій дії, коли настає час рятувати Катрину честь, переходити від слів до діла, оцінку Михайлових вчинків дає Павло Чубань, його товариш, а по суті — антипод цього панича-базіки. «Як я про тебе думаю? Поки не зовсім іще погано, бо прийшов перебалакати; але все ж... ти закінчив... по-панськи... а як змагався і бундючився!»². Далі Чубань розвінчує лібералізм панських синків, до яких належав і Михайло Ляшенко. «Одним ви миром мазані: обтешетесь зверху тією культурою, приберетесь у ідеальні химороди та й красуетесь,— говорить він,— а дмухні тільки на вас, подряпай трішки,— то такі ж жирюди у ґрунті!»³.

Показуючи свого героя у розвитку, драматург підмічає і розкриває ті ледве помітні зміни, які відбуваються в його поглядах і почуттях. Наприкінці четвертої дії, коли Михайло остаточно заплутується в своїх стосунках з Катрею, він уже не виголошує пишномовних тирад, а шарпаючи руками волосся, у відчаї вигукує: «Та виміркуй же хоч що-небудь, мозку безсилий, ледачий! О будь ти проклята, та годна, що завела мене у кохання!»⁴. Внутрішньо він уже готовий до якої завгодно підлоти, тільки ще не знаходить морального виправдання своїм вчинкам. У цьому йому допомагає відвертий мерзотник, поміщик-самодур, людина, яка не має в душі нічого святого, Белохвостов. Ще недавно Михайло вважав його своїм ідейним ворогом, а тепер готовий робити все, що той запропонує. Дядько не радить одружуватися з Катрею. «Женившись на ней, ты ее же сделаешь несчастной»,— говорить він небожу. І Михайло згоджується з цим, враз забувши, що петербурзький сановник зневажає народ, дивиться на селян, як на джерело свого добробуту, і тільки. Вчорашній захис-

¹ М. Старицький, т. II, с. 179.

² Там же, с. 188.

³ Там же, с. 188.

⁴ Там же, с. 212.

ник бідного люду (а він вважав себе саме захисником) Михайло Ляшенко, забувши про своє почуття до Катрі, готовий за радою дядька відкупитися від коханої дівчини. «Четыре, пять радужних (асигнація в 25 карбованців — О. Ц.) могут озолотить их жизнь...» — каже Михайлів дядько про Катрю з матір'ю. І Михайло хапається за цю думку, згоджується з тим, що такі речі, як любов і честь, можна продати чи купити. Без усяких душевних сумнівів панич стає зрадником своїх вчорашніх ідеалів, а дядька вважає після цієї розмови найріднішою людиною. «Який Микола щирий та добрий; я й не вважав його за такого, та то більше проти його Павло настроював!... — каже він, залишившись на самоті.— Павло уже надто гострий, а Микола практичним своїм розумом ясно, логічно дивиться на все...»¹.

Старицький показав, як поступово, але неухильно Михайло сповзав з позицій ліберала, фальшивого народолюбця на позиції цинічного реакційного дворянства, представником якого був Белохвостов. Уже нічого не залишилось у молодого Ляшенка від тих настроїв, переконань, ідей, з якими він їхав у село, якими хизувався, які клявся відстоювати і поширювати, коли лунають жорстокі слова, кинуті ним прибитій тяжким горем Катрі: «Побий мене лиха та нещаслива година, що я й зв'язався з божевільними! Спокою ні вдень, ні вночі — і все через тебе... Мені твої сльози в печінках уже сидять!»².

Засуджуючи лібералізм 70—80-х років, показуючи неспроможність, брехливість цієї ідеології, яку взяла собі на озброєння частина наляканої репресіями уряду української інтелігенції, Старицький протиставляє їй іншу, ту, що була його зброєю протягом усього життя. Носієм її в драмі «Не судилось» виступає борець за народне щастя Павло Чубань. Він приїхав у село разом з Михайлом. Це молодий лікар, який до серця приймає народне горе. Павло лікує селян, не беручи з них грошей, навчає селянських дітей грамоти, розуміючи, що «темність та убожество» держать народ у своїх пазурах. Крім того, він радить селянам, як захистити себе від пана, який обкрадає їх, бо «позаорював прогони та ще силує — або кучугури на наші добрі землі змінити, або щоб ми їх купили»³. Разом з Михайлом Павло йде на вулицю, до сільської молоді. Тільки мета у них різна: Михайло — з гуртом розважатися, а Чубань — «етнографії ради», хоч не вважає це за роботу. Чубань — український народник-революціонер. Саме він примушує селян повірити в свої сили, в те, що домагатися правди, боротися проти свавілля панів можна лише гуртом, що «грумада — великий чоловік». Цей лікар намагається пояснити селянам, що пани володіють землею несправедливо.

¹ М. Старицький. т. II, с. 218.

² Там же, с. 219.

³ Там же, с. 176.

«Що вони, ті поміщики, з іншого тіста зліплені? — запитує він.— Якщо їхні діди, даймо, на війні билися і за те землю одержали, то ваші хіба на печі лежали, а не вмирили на тому ж кривавому полі? За що ж тепер йому нетрудженому тисяча десятин, а вам по чотири?»¹. Павло Чубань малює перед темним селянством ідеал, за який треба боротися: «Може, не ми, а діти наші чи внуки, а таки землю всю по правді поділять». Він не вказує конкретно, як боротися. Але ж кожному ясно, що по-мирному пани землю не віддадуть.

Образ Павла Чубаня драматургом не придуманий. Він списаний з живої людини чи кількох людей, що становили ліве драгоманівське крило київської громади. Це міг бути Павло Платонович Чубинський, ім'ям якого назвав Старицький свого героя. Та особливо багато спільного у цього персонажа з лікарем Сергієм Подолинським — одним з перших марксистів на Україні, українофілом, біографія якого, на жаль, досі майже не досліджена. Відомо, що у 1875 році Подолинський жив в селі, лікуючи народ, просвіщаючи його і пропагуючи серед селян соціалістичні ідеї. У листі до секретаря редакції журналу «Вперед» він писав: «Останній рік я більшу частину жив у селі і багато бачив і зрозумів трохи інакше, ніж, як видно, ви і тепер розумієте... Висновки мої: діяльність серед народу не така важка, як можна було б думати, і селяни ставилися до мене значно простіше, ніж я чекав. Це, між іншим, головна причина, чому я вирішив залишитись у привілейованому стані лікаря, а не йти в народ, як робить у нас краща молодь. Життя селян дуже вже неглибоке. У нас на півдні з суспільних питань на поверхні головних два: здирство, тобто податки, і нестача землі. Крім того, рекрутчина. Тут у мене з'явилося питання: що скоріше може зробити селян соціалістами? Теоретична підготовка, а потім загальний народний рух ... або ж ряд окремих бунтів, а потім загальний народний рух?»².

Вся діяльність Чубаня спрямована на те, щоб наблизити час, коли земля належатиме тим, хто її обробляє. Така ж платформа була і в народників, і в українофілів. І хоч революційних закликів в уста свого героя автор не вклав, але всі його вчинки і думки були спрямовані проти існуючого ладу. На той час Павло Чубань був взірцем борця, який прагне поліпшити життя народу. Він сам називає себе «лихом битим вояком», готовим до самопожертви, знає, що за цю свою діяльність «може десь у тумані гойдатись на гілці».

Згадується в п'єсі ще один герой, який на кону не з'являється. Це дядько Михайла Ляшенка Олександр. «Славний він, брате,

¹ М. Старицький, т. II, с. 178.

² ЦДАЖР СРСР, ф. 1737, спр. 58, арк. 34.

чолов'яга, поневірявся на віку, бився з родом, з панами, а таки переміг, не дав чужої душі на поталу і спорудив своє чесне гніздо»¹,— говорить про нього Павло. А Катрина мати розповідає дочці, що Михайлові батьки у сварці з дядьком Олександром «ще з того часу, як він оженився з простою дівчиною, кріпачкою». Цей образ також має прототипа. Ним був дядько Старицького, материн брат Олександр Захарович Лисенко, який в молоді роки повівся так, як згаданий герой твору.

Панській моралі протиставляється в п'єсі народна. Носієм її виступає сільський парубок Дмитро Ковбань. Він сирота, виріс в родині Дзвонарів, був годованцем, а потім чесною працею, б'ючись зі злиднями, домігся свого хазяйства. Дмитро мріяв одружитися з Катрею, яку щиро кохав. У п'єсі цей образ розкривається в двох планах. З одного боку, це суперник Михайла. Через те він стає месником за честь і життя Катрі. Любов до цієї дівчини в нього така безмежна і щира, що він готовий був одружитися з нею після всього, що сталося в дівчини з Михайлом. «Вийди за мене,— говорить він їй.— Хай мені мозок усохне, коли я згадаю що! Хай мені рот заціпить, коли я й словом одним попрікну! А всякому, хто тільки писне про тебе,— я вирву падлючого язика!... Коли не сила, то й не люби мене, я тільки доглядатиму тебе, як свою рідну дитину, дивитимусь на тебе, горе ділитиму!»². З другого боку, Дмитро — небезпечна сила для панів. Він ненавидить їх, бачить у них ворогів цілого злиденного народу. «Вони такі! Увесь світ би зажерли — та й то не вдовольнять своїх тельбухів... Споконвіку неправдою живуть. Насміялись, натішити свою пельку неситу — то так! А жалощів — у їх печінках не було звіку»³,— говорить він.

Цьому парубкові болить людська біда. Він клопочеться за інтереси громади, всієї бідноти. Сам Дмитро взяв на себе роль посередника між громадою і Павлом Чубанем, коли треба було оборонятися від пана. Дмитро — представник саме тої частини селянства, на яку спиралися борці типу Павла, бо він здатний сприймати ті думки, які революційні народники намагалися посіяти в головах селян.

— Ех, Павле Платоновичу, слухати б вас! — вигукує Дмитро з захопленням.

Наприкінці драми цей парубок запалює панський двір, кидається на Михайла, щоб убити його. Це помста не тільки за Катрю, а за все те зло, яке чинили пани та їхні прислужники селянам протягом довгих літ.

Образ Катрі Дзвонарівни схожий на більшість героїнь з та-

¹ М. Старицький, т. II, с. 187.

² Там же, с. 231.

³ Там же, с. 200, 231.

кою чи подібною долею у творах інших українських письменників. Характер цієї героїні розкривається в усій його складності і суперечностях, у розвитку. У Катрі немає батька, а мати стара, тяжко хвора жінка. Дівчині постійно доводилося піклуватися про господарство, виконувати всю, в тому числі і важку, чоловічу, роботу. Це загартувало її і не могло не вплинути на формування характеру і поглядів на життя. Покохавши панича, Катря бачила ту прірву, яка лежала між селянським подвір'ям та панською садибою. Вміючи тверезо оцінювати події та явища життя, вона не вірила в своє щастя з Михайлом. «Віщує серце мені, що не може того статися ніколи... і хотілося вірити, і не тулилося це в моїй голові»,— говорить вона подрузі про своє одруження з паничем.

Катря розумна. Вона переконана, що шлюб з Дмитром приніс би їй щастя, але, кохаючи іншого, не може на те йти. Цінуючи Дмитрову честь, не згоджується, щоб її безчестя впало на цю хорошу людину. «Тобі треба дівки чесної»,— каже Дмитрові і жаліє, що він мучиться через неї. Катря— натура правдива: вона не хитрує ні з друзями, близькими людьми, ні з ворогами, кривдниками. У четвертій дії, коли мати її коханого накинулася на неї з образами, погрозами і мало не з кулаками, коли Михайло, що стояв тут же, не зробив ніякої спроби захистити, оборонити її, Катря кидає гірку правду в очі мешканцям «панського болота»: «За що знущаєтесь, що я вам учинила? Кого я занапастила? Мене оганьбили, мене обікрали, а тепер привселюдно топчете в болото як останню падлюку! Топчіть! Рогочіть з дурної!.. Плюйте!»¹. А остання її репліка, то вираз не тільки страждання, а й стихійного протесту: «Ріжте косу! Тобі її різать, Михайле! Ріж! Чого ж зупинилися? Катуйте! Розшарпане серце добивайте! Христа ради, добивайте, не пускайте живою! Топчіть ногами, добивайте і дитину від вашого сина!»².

Образ Катрі в п'єсі один з найдосконаліших. У ньому, як у фокусі, зібрано все те краще, що притаманне трудовій людині,— щирість і доброта, вірність і здатність на велике почуття, гордість і протест проти норм панської моралі, розум і працьовитість. Авторіві вдалось у цьому образі поєднати елементи морально-етичні, етнографічні й соціально-побутові.

Оцінюючи драму, сучасна авторіві критика визнала її як виняткове епохальне явище в українській драматургії. Саме таку оцінку дав п'єсі «Не судилось» автор «Очерков из истории украинской литературы XIX века» М. Петров. А М. Костомаров у статті, надрукованій в журналі «Киевская старина», вказав на ідейну вартість твору Старицького. Він відзначив, що цей «самобутній твір... зачепив найтонші струни сучасного суспільного життя,

¹ М. Старицький, т. II. с. 221.

² Там же. с. 222.

розкрив недугу, яка відчувається всюди в наш час, і зобразив її в таких рисах, у яких вона з'являється в сучасному суспільстві»¹.

Драму «Не судилось» слід вважати першою вдалою спробою М. П. Старицького висвітлити в дусі вимог критичного реалізму стосунки між поміщиками та селянами, показати роль і місце інтелігенції в суспільному житті його часу.

Після п'єси «Не судилось», яку написав драматург, ще не будучи безпосередньо зв'язаним з українським театром, він уже звертається, головним чином до тематики, що не вважалась крамольною для цензури. Йому потрібні були п'єси для репертуару, які б цензурний комітет дозволяв виставляти на кону. Проблеми класової боротьби він обминає або шукає таких форм їх вираження, щоб вони не впадали в очі урядовим церберам. Тепер його цікавить нестримна шалена «демонічна» любов циганки Ази, тяжкі переживання здатної на самопожертву Теклі з драми «Розбите серце», роздвоєність почуттів і поривань Марусі Богуславки, помста за зраду гордої вольової Марусі з п'єси «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці». У цих творах виняткові характери героїнь, гострі драматичні ситуації, багато етнографічних сцен, за якими інколи авторів вистачало вміння приховати соціальне звучання твору. Але часто такий прийом наслідків не давав: і за гострим сюжетом, і великою кількістю пісень і танців цензори вишукували крамолу. Наприклад, у драмі «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», написаній у 1884 році, Старицький малює образ Хоми, що був винуватцем трагедії і смерті Гриця і божевілля Марусі, не звичайним сільським парубком, вчинками якого керували трагічне нерозділене кохання та ревності, а сільським глитаєм. Хома лихий тому, що багатий, любить над усе гроші і певен, що за гроші можна купити все. Він такий же «здиришник», якими були його батьки, що «все село обнищили». Про нього думають як про силу жорстоку, підступну, яку «зачіпати страшно». Правда, наприкінці твору автор карає цього лиходія — Хома кінчає життя самогубством. Але цей вчинок у п'єсі найбільш нелогічний, найбільш неприродний. Однак драматург, мабуть, зробив такий поворот в сюжеті не випадково — як письменник-громадянин він цією наглою смертю виносив вирок життєвій позиції Хоми і йому подібних, засуджував глительство як соціальне явище. Можна щодо цього фіналу зробити й інше припущення: автор покарав злодія-глителя, орієнтуючись на смаки цензорів — щоб зло було покаране, а добро торжествувало.

Але цензура побачила в п'єсі не тільки зіткнення сильних характерів, а й змалювання тих соціальних відносин, що панували в українському селі, породжуючи трагедії і лихо, і заборонила

¹ «Киевская старина», 1883, кн. IX—XI, с. 298.

драму «Ой, не ходи, Грицю та й на вечорниці» показувати на сцені.

У п'єсі «Розбите серце» Старицький будує конфлікт на стосунках панича та дочки бідного сторожа. Студент Кость Яворський ні в чому не схожий на героя драми «Не судилось» Ляшенка. Він щиро любить Теклю, вирішує вступити з нею у шлюб і ні в чому не винний, що наміри його не здійснилися. Щастя закоханих руйнує мати Костя. Вона умовляє Теклю вийти заміж за іншого: «Ти нерівня моєму сину,— каже вона бідній дівчині,— і шлюб ваш не принесе вам щастя, а наложить тільки на його долю кайдани... У нього друге виховання, другі жадання в житті, він мусить добиватися влади, стати високо на чолі, на йому лежать обов'язки високі: за свій руський народ постояти; а нерівний шлюб та ще з таким людським поговором... Здави серце і зроби свого друга вільним, славетним, борцем за людське щастя і через те щасливим»¹.

І хоч як важко було Теклі зважитись на вимогу матері коханого, вийти заміж за іншого, до якого серце не лежить (це було для неї важче, ніж піти в черниці або накласти на себе руки) вона це робить. Кость за зраду називає її перекупкою, що торгує своїм серцем, і проклинає: «Прокляття на ваші голови! Каторжні люди! Коли сам янгол в плоті здатен на таке діло, на таку криводушну лжу, то чесній душі на цьому світі місця нема»². Від цього прокляття та від необхідності йти під вінець з нелюбом німцем-провізором, від свого безмежного горя Текля тяжко захворіла. Тільки перед смертю нещасної дівчини пані зрозуміла, що своїм втручанням, своїми руками зруйнувала щастя не лише дочки убогого сторожа, а й власного сина. Як і в згаданих вище п'єсах Старицького, у драмі «Розбите серце» кінець трагічний — Текля помирає в день повернення до неї коханого.

І хоч описані події відбуваються в Західній Україні, тобто за кордоном, цензура п'єсу не пропустила ні до постановки на сцені, ні до друку, бо побачила в ній «політичну тенденцію», здатну «хвилювати й розпалювати народні пристрасті»³.

У драмі «Розбите серце» справді деякі політичні проблеми поставлено. Це і взаємини між русинами (українцями) та поляками, що інколи призводять до конфлікту на релігійній основі, це і невідповідність поглядів, а звідси і вчинків бідних і багатих. Інколи ці проблеми зливаються в одну. Розповідаючи про родовну Яворських, їхній двірник говорить: «Батько нашого панича був поляк, католик завзятий, хоч рід його й походив з русинів, та давно уже все панство руське на католиків пошилось,— так

¹ М. Старицький, т. III, с. 348, 349.

² Там же, с. 364.

³ Там же, с. 559.

і його рід... А тут, на лихо, полюбилась йому нашого уніатського попа дочка... Ну, батьки, звичайно,— ані тхни! Зроду-віку не по терпіли б жінки з низького роду і схизматки»¹.

Серед персонажів драми є кілька таких, які, втілюючи погляди і мораль польської шляхти, зневажливо ставляться до простого люду. Це Яворська, Голембицький, Білешниця, студент Стембельський. Останній не проти того, щоб «у крепаки всіх повернути... в бидло, щоб нарівні з волами людьми робити»². Їм автор протиставляє старого сторожа Недольського, його дочку Теклю, її подруг, а також привабливу постать Костя Яворського, що зблизився з простими людьми і готовий порвати ві своїм класом.

Однак драматургові не пощастило створити в цій драмі чітко окреслених, бездоганно виписаних характерів. Герої нерідко потрапляють у малоімовірні ситуації, в такі обставини, при яких розкрити душевні якості людини, її характер, показати її розум дуже важко. Образи перетворюються на схеми. Глядач перестає вірити тому, що діється на сцені. У п'єсі «Розбите серце» зовсім позбавлені правди такі сцени, як зустріч і розмова Костя Яворського з Стембельським у першій дії, візит Фішера до Теклі в другій дії, сцена перед вінчанням в четвертій дії та деякі інші. Такий схематизм, навіть штучність, у побудові сюжетних колізій породжує невмотивованість поведінки героїв. Наприклад, те, що Кость повірив у любов Теклі до Фішера, в те, що вона йде за нього заміж з власної волі, не в'яжеться ні з розвитком попередніх подій, ні з характером Теклі і самого Яворського. І сама реакція героя на зраду коханої теж позбавлена правди. Гнів і обурення без усякого натяку на сумнів і роздуми — не характерне для розумного, розсудливого, ніжного Костя. Так міг себе поводити коханець з «демонічним» характером, а не наречений Теклі.

Важко повірити і в те, що Текля могла так легко погодитися на шлюб з Фішером. Відмовитися від коханого заради його щастя, піти в черниці, навіть покинути цей світ, наклавши на себе руки,— цього чекати від неї можна було, бо ці вчинки не зганьбили б, не заплямували б її любові. А шлюб з іншим — це вже зрада. На зраду ж Текля піти не могла. Психологічно не вмотивована і поведінка старого сторожа — батька Теклі. Він чомусь не робить ніякої спроби зрозуміти причини того крутого повороту, що стався в долі його єдиної коханої дочки. Якби йому невідомі були стосунки між Яворським і Теклею, якби він не бачив її щастя в любові, то можна було б згодитись з його поведінкою, з його настроєм, коли він дізнався, що дочка дала згоду йти під

¹ М. Старицький. т. III, с. 308, 296.

² Там же, с. 308.

вінець з німцем. Де ж поділася його розсудливість, мудрість? Чому його не тривожить подальша доля Теклі? Така поведінка позбавлена логіки.

Наявність таких огріхів у драмі «Розбите серце» якоюсь мірою можна пояснити тим, що драматург недосконало знав той матеріал, яким оперував. Йому не доводилося спостерігати конфлікти, що виникали між людьми на основі релігійної чи національної. Знав про це хіба що з художньої літератури або з розповідей знайомих. Не оволодівши в достатній мірі матеріалом, письменник не зміг домогтися стрункості в побудові сюжету і глибини в розкритті психології героїв. Твір вийшов художньо недосконалим.

Вищим шаблем на шляху до вершин художньої майстерності драматурга Старицького була його драма «У темряві», написана у 1892 році. Цей твір свідчить, що письменник знову утверджується на позиціях критичного реалізму. Вдруге він робить спробу створити образ позитивного героя, знову повертається обличчям до села. Навіть підзаголовком до п'єси поставив слова «з народного побиту». Це соціальна драма, у якій Старицький на перший план поставив проблему глитайства. Виникла вона на селі в пореформеній період, у час, коли почався розпад сільської громади, коли замість панів, що втратили свою владу над селянами після скасування кріпацтва, з'явилися нові хазяї, сільські глитаї. Ці вчорашні селяни, придбавши багатство, брали в економічну кабалу бідних односельців, обдирали їх, пускали з торбами. Селянство розуміло, що цей новий багатій ще хитріший і підліший за пана, ненавиділо його і бунтувало проти глитайського всевладдя і беззаконня. Боротьба селянської бідноти проти нових хазяїв була стихійною й виникала найчастіше тоді, коли в громаді знаходилася людина, освічена, мудра, сильна характером, яка могла повести за собою.

Конфлікт драми «У темряві» (перша назва «Без світу») побудовано на зіткненні інтересів селянства з інтересами глитаїв. Подія, описана у творі, на той час була типовою. Жорстока, ненажерлива багатійка Тетяна Коломійчиха, злигавшись із сільським старшиною Тягнивусом, писарем Лобчинським та шинкарем Шпигелем, задумала ще раз обідрати селян, зробити, як казав шинкар, «гешефт такой большой, такой здоровий, якого ще не було». Ця банда здирщиків вирішила вкрасти в селян громадський хліб. Як обставити цю шахрайську махінацію, розтлумачує шинкар своєму спільнику писареві: «Ви пишете в бумазі, що продали гниле з магазина зерно за низька ціна — бариш; ви пишете, що купили у Коломійчихи добре зерно за висока ціна — бариш; крестян поставляєте у сахарні за добрі гроші, а пишете — за ніц — бариш; ви будете роздавати у зиму з магазина зерно і писатимете, що здумаєте — бариш; ми, нарешті, весною прода-

мо магазинний хліб, що нам дарма достанеться... і візьмемо...»¹.

Щоб вільніше орудувати і діяти начебто згідно із законами, ця згряя намагається юридично оформити продаж громадського зерна як волю громади. Для цього шукають серед селян, таких, які за чарку горілки і батька рідного продадуть, їх підмогоричують, їх іменами засвідчують рішення громади. Та здійснити задумане ні Коломійчисі, ні її спільникам не вдалося. На перешкоді став зять Коломійчихи — чесний, сміливий, добрий, а головне освічений чоловік — Степан Петраш. Він єдиний зрозумів до чого йдеться і почав розтлумачувати селянам суть шахрайського задуму. Петраш — не член громади, він не селянин. Позашлюбний син пана, Степан жив у батька, одержав освіту. І хто зна, як би склалася його доля, коли б він не закохався в дівчину, не знаючи, що вона теж позашлюбна дочка його батька, тобто рідна йому сестра. Щоб не сталося гріха і брат не одружився на рідній сестрі, старий пан женить Степана на дочці сільської багатійки Коломійчихи Домасі. Коломійчиха віддає свою Домаху за Степана з радістю, бо пан обіцяв після своєї смерті залишити йому все, що мав. Але сталося непередбачене. Після смерті пана знайшлися спадкоємці, що привласнили все багатство. З того часу теща зненавиділа зятя, почала гризти за те, що не приніс обіцяної паном спадщини, а головне, за спілкування з біднотою, за те, що він захищає ту бідноту, не дає обдурювати, оббирати її.

Міцний духом, Степан був кволий тілом. І вороги вирішили знищити його фізично. Це їм вдається. Наприкінці драми цей борець з мироїдами, знеслений, ображений і скривджений, помирає на радість своїх ворогів. І хоч останніми словами є репліка урядника — «По приказу прибувшого господина мирового посредника старшина, Коломійчиха і писар арештовані!»² — вона не сприймається як логічне завершення твору. Ця репліка писалась, певно, для цензури.

На відміну від позитивних героїв у п'єсах, написаних раніше, — Павла Чубаня («Не судилось»), Юрка Довбиша («Юрко Довбиш») — Степан Петраш зовсім непоказний, не красень. За авторською характеристикою, він «молодий, хворий. Іритується і запалюється в розмові хутко, важко дишачи, і тоді кашля»³.

Але громада Степана поважає, кохає його Домаха, весь час з любов'ю думає про нього Марина. Селянам, простим людям, подобається його мужність і щирість. Їм зрозуміла і близька його ненависть до глитаїв. Степан не тільки бачить безправ'я затурканої темної селянської маси, він прагне просвіщати її, кличе до боротьби за справедливість, проти беззаконня, яке чинять вороги.

¹ М. Старицький, т. III, с. 440. 441.

² Там же, с. 468.

³ Там же, с. 378.

— Ех, люди, браття, поки ви не будете купи держатись, боронити один одного, поки не перестанете кланятись скляному богу,— поти вас, як овець, стригтимуть, і не оборонить ніхто, бо самі себе віддаєте; а один хто, хоч розірвись, нічого не вдіє: там хижа влада з в'язницями, з військом і з такими, як ваше начальство, зухами, а тут отара сліпих»¹.

Як і Павло Чубань, Степан Петраш докладає чимало зусиль, щоб згуртувати селян, щоб зробити з них силу, яка зможе протистояти глитаєм. Знаходяться в нього спільники, однодумці, вірні помічники. Це дід Мороз, Явтух, Свирид. Важко Степанові нести світло правди темним селянам, примусити їх повірити в свої сили, перебороти страх перед ворогами. Він розуміє, що той страх буде існувати доти, доки люди будуть темні. Треба знищити той морок, безкультур'я і пасивність. І Петраш починає клопотатися про народну освіту, про відкриття в селі школи. На відміну від Чубаня, який теж навчав селянських дітей, Степан розуміє, що сама грамота, якою оволодіють селяни, і навіть знання законів, виданих царським урядом, законів, які начебто обороняють права народу, навряд чи можна захиститися від глитаїв, ворогів хитрих, підступних. На думку Степана, боротися треба не тільки розумом, знаннями, а ще й «кулаком». Крім того, він бачить в ім'я чого треба вести боротьбу, бачить кінцеву мету. «Не бійтеся,— звертається він до селян,— як заберете в свої руки землю і волю — не одберуть ваші жирюди... Не бійтеся! Правда є на світі і встане. Не таким недолюдкам її задавити»².

Якщо Чубань про землю і волю для селян говорить, як про те, що матимуть наступні покоління, то Петраш сподівається, що здобудуть їх його сучасники, ті кого він зараз захищає від сваволі багатіїв.

У Степана багато ворогів. Це всі ті, хто живе за рахунок народу, хто обкрадає його, обдурює. Серед сільських жирюдів, показаних у п'єсі, особливою жорстокістю і жадністю виділяється теща Степана Коломійчиха. Автор не пошкодував фарб, малюючи цей образ. Він показав, як задля збагачення вона чинить насильство над власною дочкою: спочатку віддає її заміж за людину, якої дівчина зовсім не знає («За гроші, за гроші продала дочку, як вівцю повела на заріз!» — у розпачі кидає Домаха матері), а потім без жалю готова поламати доччину долю, вбити зятя, якого дочка полюбила. Зятя вона вирішила прибрати з свого шляху, коли той став на перешкоді її комерційних махінацій.

¹ З варіанту, що посланий був до цензури у 1892 р. під заголовком «Без світу».

² Історія української літератури, т. IV, с. 344.

Недорід, скруту селян вона використовує, щоб ще більше обплутати, затягти в свої тенета бідноту. Вона вимагає негайного повернення боргів, заздалегідь знаючи, що зробити це селяни не зможуть. «Нема чим віддавати, так наділи заставляйчи на роботу запродавайся»,— говорить вона своїм боржникам. Єдиний бог, якому вірить і якому поклоняється ця хижа жінка,— гроші.

Спільниками Коломійчихи виступають представники місцевої влади — старшина і писар. А найближчим її помічником в організації механізму визиску і гноблення — шинкар. Він має свою зброю — горілку. Нею він «туманить розум» деяких членів громади, робить їх сліпими, слухняними.

Степан Петраш — ганьблений, труєний, битий, оббріханий — помирає, але те, що селяни, яких він кликав до боротьби за правду, в фіналі, перемігши страх, починають боротися — вони ламають двері розправи, щоб не допустити насильства над своїм учителем,— це свідчить про моральну перемогу цього героя над своїми вбивцями. Доля Степана Петраша нагадує якоюсь мірою долю героя поеми М. Некрасова «Кому на Русі жить хорошо» Гриши Доброслонова. Обидва вони готові принести себе в жертву святій ідеї боротьби за прозріння темного люду.

Щоб домогтися цензурного дозволу, Старицький переробляв драму «У темряві» кілька разів. Він значно послабив соціальну гостроту твору, особливо в фіналі, неодноразово міняв назву. І все ж цензура завжди мала до чого прискіпатися. У висновку цензора, що читав п'єсу у 1892 році, говориться: «У драмі дуже різко підкреслюється безправ'я, беззахисність села. Селяни страждають, головним чином, через власну темряву. Взагалі драма справляє на читача дуже тяжке враження. Крім того, багато місць у п'єсі несприйнятні через тенденції, що є у п'єсі, а саме: на стор. 10 писар говорить про закони, а Свериденко шепче: «Самі жиріють, а про нас один порядок». На стор. 36 писар порівнює статті закону з роями бджіл — який рій переможе, той і правий. На стор. 88 дід вигукує: «Боже праведний! Невже ж нашій темноті, нашому горю ніколи не буде кінця? Невже ж ми власними руками своїх захитників віддамо на глум і самі будемо продовжувати бродити у тьмі»? Драма, на думку цензора, «не повинна бути дозволена як тенденційна, така, що малює існуючі порядки сільського громадського життя в перебільшено похмурих фарбах; перед глядачем автор розкриває картину села, навмисне показуючи її як би під виглядом продовження спадщини кріпацького життя»¹.

П'єса «В темряві» вперше була надрукована в дещо скороченому вигляді в журналі «Зоря» у Львові в 1893 році. У тому ж

¹ ЦДІА у Ленінграді, ф. 776, оп. 26, № 11, стор. 159.

році було одержано дозвіл ставити її на сцені під назвою «Правда і кривда». Рукопис, за яким друкувалася ця п'єса у восьми-томнику творів М. П. Старицького у 1964 році, належить до пізніших переробок. Про це свідчать зроблені автором зміни в тексті. Якщо в першому варіанті Степан у фіналі, звертаючись до селян, закликає їх взяти в свої руки землю і волю, то в надрукованому останньому варіанті він радить покластися на доброго «милосердного царя». «Не бійтесь,— каже він,— буде зверху від батька порада і підмога, і тої помочі не одберуть ваші жирюди!»¹.

Після появи драм «Не судилось», «Розбите серце», «У темряві», у яких героями виступають освічені люди, що люблять свій народ, бачать його горе й готові боротися проти його ворогів, Старицький 1893 року пише драму на тему з життя інтелігенції. Це «Талан». Драма «Талан» була визначним явищем не лише у творчому здобутку драматурга, а й у всій українській реалістичній літературі другої половини ХІХ століття. Старицький у цьому творі розповідає про життя провінційних акторів, про те, що добре знав, бо довгий час сам жив у цьому середовищі. Стосунки між людьми, що належать до провінційного театрального світу, були незвичні. Ускладнювали їх самі умови життя — безкінечні мандри, важка праця, неустаткованість побуту, сутички з начальством трупи і представниками влади, від яких залежали і робота, і заробіток — дозволять чи не дозволять показувати виставу,— і стосунки з глядачем, який може прийти чи не прийти, шаленіти від захоплення або освистати. Та й самі актори — люди різні за освітою, за походженням, за переконаннями і, звичайно, за характерами, за рівнем обдарованості. Між ними часто виникали розходження в поглядах, суперечки. Тут варто ще раз згадати лист, написаний С. В. Старицькою до Л. М. Драгоманової, у якому вона театральну трупу називає «болотом, багном неможливим».

Навряд, щоб Старицький повністю поділяв точку зору дружини. Вона не знала або знала поверхово духовне життя справжніх акторів, людей, які добровільно, без примусу йшли на труднощі, які в своїй нелегкій і часто невдячній роботі бачили користь і чесно виконували взятую на себе місію будити заснулі людські душі.

У драмі «Талан» автор з реалістичних позицій показав життя саме такого, справжнього митця, чесного служителя Музи. Але, крім того, письменник зачепив у своєму творі і більш загальні проблеми. Зокрема, він звертає увагу читача й глядача на те, яку роль відіграє мистецтво в житті народу. Про це Старицький раніше говорив у своєму виступі на першому Всеросійському

¹ М. Старицький, т. III, с. 467.

з'їзді сценічних діячів. Він доводив, що «сцена для простого сірого люду є зрозуміла, жива, ілюстрована книга, є вища освітня школа». Свою позицію драматург відстоює і в п'єсі «Талан», де показав благородного вчителя тієї школи, талановитого митця, готового на будь-які жертви в ім'я справи.

Головна героїня драми — Марія Іванівна Лучицька. Вона сприймає своє покликання як громадську справу. «У праці художній ми повинні людям служити, цілком себе віддавати миру, громаді,— говорить вона. — Мого світоча з рук не випущу»¹.

На жаль, людей з такими поглядами, як у Лучицької, в трупі було мало. Це колишній хазяїн трупи, а нині помічник режисера Безродний, якому театр приніс чимало лиха. Ця людина втратила все, що мала,— багатство, здоров'я,— все віддала улюбленому мистецтву. Однак невдачі і людська підлість не зломали його віри в силу слова, виголошуваного зі сцени.

Значною мірою однодумцем Лучицької був і актор Жалівницький, який весь час намагався, чим міг, допомогти Марії Іванівні. З'являлися такі подвижники і серед молоді. Але більшість акторів цієї провінційної трупи свою акторську діяльність вважала лише джерелом прибутку. То були заздрісні бездарі, люди духовно бідні, часто розпутні, як Квятковська. І хоч конфлікт п'єси будується начебто на зіткненні інтересів та поглядів двох актрис — Лучицької і Квятковської,— тобто таланту і бездарності, справжньою його основою є зіткнення протилежних поглядів на театральне мистецтво та його роль у тогочасному суспільстві. Автор ставить перед глядачем питання: театр мусить розважати чи бути трибуною, з якої виголошується істина.

Лучицька — постать трагічна. Вона здатна на велике кохання. Сила її почуття до молодого багатого панича Квітки настільки велика, що розчарування в ньому було рівнозначне смерті. Молода дівчина готова була накласти на себе руки. Даремними були всі її намагання задавити в собі ту любов. Незважаючи на те, що Квітка приніс їй багато лиха, Лучицька намагається бачити в нього те добре, що вона любила — чесність, гуманність, талант. Коли Жалівницький, який першим збагнув велич душевного багатства цієї горьованої дівчини і привів її на сцену, пробує дати гідну характеристику її напасникові, називає його «розбещеним паничем», «нікчемою», Марія Іванівна стає на захист, робить спробу пояснити його бездіяльність. «Антон Павлович чоловік вельми освічений і талановитий... а що не при ділі,— так при нашій окружній темряві передовій людині притулку нема...» — говорить вона².

Кохання до Квітки в Лучицької було навіть сильніше за лю-

¹ М. Старицький. т. III. с. 497.

² Там же, с. 481.

бов до театру, до «нового бога», якому вона почала служити. Тому особливо трагічним був другий розрив з Квіткою після одруження з ним.

За характером Лучицька надзвичайно довірлива. У кожній людині вона бачить тільки хороше. «Я певна, що зовсім поганих людей і нема, що оберніться теплим словом навіть до лиходія, то і в його бог озветься...»¹ — каже Марія Іванівна Жалівницькому. Довірливість робить її беззахисною перед ворогами. А ворогів у неї багато. Це режисер трупи Котенко, що потім став антрепренером замість чесного безхитрисного Безродного. Він ненавидить Лучицьку за її талант, за її славу. Його пече, коли глядач гаряче сприймає гру геніальної актриси, коли газети друкують про неї хвалебні рецензії. Продажному репортеру Авраму Юрковичу він говорить: «Лучицька! Що вона одна варта? Обставлю я її штурпаками, то й не познаєте! Комік і ансамбль — всьому голова, всьому сила!.. Зважте ще й те: хто зробив актрису з Лучицької? Я!!! Адже як прибилась вона, то всі кричали: де це ви таку дохлятину вискіпали? А я побачив, що в тім дранті є вогник... Тепер-то всі тішаться, а нікому і в голову не спаде, кому треба кланятись?»². Котенко робить їй різні капості, але розуміє, що без Лучицької трупа не матиме успіху, не буде великих зборів. А гроші Котенко любив над усе.

Та найбільш за всіх у трупі невавидить Марію Іванівну бездарна актриса, коханка Котенка Квятковська. Підступна, заздрісна, брехлива, розпутна колишня прима трупи, про талант якої редактор газети сказав Лучицькій: «Она по сравненію с вами ничтожна... просто жалка». Квятковська готова свою суперницю «в ложці води утопити». Разом з Квіткою вона влаштовує в театрі скандал, глумління над хворою Лучицькою. Побачивши свого чоловіка разом з Квятковською, почувши його образливі репліки, а тоді ще й шикання та свист підкупленої Квятковською гальорки, ганебні вигуки «Вон Лучицьку!», Марія Іванівна відчуває подих смерті і жахається. Це була смерть душі, бо актриса в ці трагічні для себе хвилини втратила віру в свого бога — в театр. Віра в театр була для неї рівноцінна вірі в життя. Зникла перша — не залишилося сенсу жити на світі. «Женіть! Сльози лила... Кров точила... для вашої втіхи!.. А тепер... плюйте на мене — для втіхи! Бийте — для сміху!.. Топчіть на регіт!.. Хіба в актриси є серце, є честь? Нема, нема! Вона бездушна забавка, вона запроданка ваша!»³. Який біль, який відчай у цих словах, останніх словах до свого глядача. Кров'ю серця окроплені вони. У кінці п'єси Лучицька помирає.

¹ М. Старницький, т. III, с. 480.

² Там же, с. 473, 474.

³ Там же, с. 542.

Але щоб донести головну ідею твору, показати що театр потрібен людям, Старицький не обриває подій на трагічній ноті. Після останнього виступу Лучицької в театрі він малює картину зустрічі безнадійно хворої актриси з друзями в себе вдома. Вони прийшли до неї, щоб привітати з іменинами і сказати добрі слова про вартість акторської праці, про те, що ніколи не зникне та борозна, яку Марія Іванівна проклала в душах людських.

«Не марно пройшло молоде ваше життя, не-дарма талант просіяв... Хай ми і не тішемо тепер слухача новинкою та дивовинкою, але наше народне життя, з його радощами і горем великим, наша рідна мова з'єднали його з меншим братом, прихилили серце до його... І поміг сьому й ваш талант: він окрасив сцену, освятив її сяйвом яскравим і привабив до себе весь люд,— говорить Марії Іванівні Безродний.— Але скільки під вашим крилом виховалось і чесних, і добрих, і милостивих! А серце ваше всіх гріло, всім давало і світло і тепло...»¹

Ніби підтвердженням цих слів був прихід до Лучицької студентів — молодих українців і росіян — палких шанувальників таланту актриси. Їх слова остаточно переконали її, що життя пройшло не марно. А це вже — щастя.

Висловлюючи думку про напрямок розвитку театрального мистецтва, Старицький начебто утверджує, що театр — явище демократичне, бо його сяйво, його енергія мусить «обігрівати всіх обійдених і задублих». Демократизм цього виду мистецтва пояснюється ще й тим, що й сама героїня Марія Іванівна Лучицька, і її близькі друзі та однодумці — люди з народу або близькі до нього. Це одна з причин зневажливого ставлення панства до працівників сцени, яких воно вважало людьми другого сорту. Через це і мати Квітки була проти шлюбу свого сина з Лучицькою. І коли все ж Квітка одружився з Марією Іванівною, вона сприйняла це як біду, бо через цей шлюб від них «всі отшатнулись». Цією втратою свекруха коле очі невістці, докоряє, що та її синові зламала «и жизнь, и карьеру», що «все люди именитые... оскорбились на Антуана, что унизил себя перед ними». Ця стара дворянка не може змиритися з присутністю в домі «артистки поганой», пускає в хід брехні, клепи, підслухування та підглядання, навіть викрадання паперів із невістчиної скриньки, підтасування фактів, аби розлучити сина з дружиною. І сам Антон Квітка, який шалено кохав Лучицьку, говорить про театральну трупку, як про щось ганебне.

Драму «Талан» Старицький присвятив Марії Костянтинівні Заньковецькій, яка у 1894 році першою виконала роль Лучицької. Але, як згадував біограф Заньковецької С. Дурилін, Марія Костянтинівна не любила грати цієї ролі, бо не хотіла, як вона

¹ М. Старицький, т. III, с. 551.

пояснювала, грати саму себе. Справді, Лучицька має багато спільного, звичайно, крім фіналу, з геніальною українською актрисою. Заньковецьку можна вважати прообразом Лучицької. Та й інші образи мають своїх прототипів. Котенко, наприклад, і характером, і своїми вчинками дуже нагадує Кропивницького, Безродний — самого Старицького. Чимало фактів з біографії колишнього антрепренера мали місце і в житті драматурга. Навіть той факт, що в другій картині IV дії, коли на сцені було показано театр, грали актори уривок з історичної драми Старицького «Богдан Хмельницький», до речі, тоді ще не дозволеної цензурою до постановки, також свідчить про певний автобіографізм драми «Талан». Однак використання фактів з біографії письменника та його оточення не знижує реалізму твору. І тому дожовтнева і головним чином радянська критика мали підстави віднести п'єсу Старицького «Талан» до кращих зразків української драматургії.

Особливе значення в драматургічній спадщині Старицького слід надати оригінальним п'єсам на історичну тему. До них належать драми «Богдан Хмельницький», «Оборона Буші», «Остання ніч».

Драму «Богдан Хмельницький» Старицький вважав найкращим своїм твором. Працював він над нею майже десять років, але, на жаль, переробляв її неодноразово не з метою вдосконалення, а прагнучи домогтися дозволу цензури на постановку й друкування. Перший варіант був завершений у 1887 році, та через наявність епізодів «збуджуючого характеру», як відзначив цензор, не був дозволений головним управлінням у справах друку. Така ж доля спіткала і другий варіант. І лише третю редакцію 12 січня 1886 року дозволено було опублікувати в журналі «Киевская старина» в номерах 4 і 5 за 1897 рік. Тоді ж одержано було й дозвіл на постановку. Під заборонаю залишався лише епілог, у якому показано було Переяславську раду.

Звертаючись до історичних подій, що мали місце на Україні з 1648 по 1651 рік, Старицький намагався показати і перемоги, і поразки, що їх мало козацтво у боротьбі з польською шляхтою. Але, крім того, він робить спробу вияснити причини тих перемог і поразок, головним чином пов'язуючи їх з постаттю керівника цієї боротьби гетьмана Богдана Хмельницького.

Користуючись історичними документами, а також народними переказами та легендами, драматург не ідеалізує образ Богдана Хмельницького. Він намагається побачити й те позитивне, що було у цієї людини, що зробило її легендарною, вождем козацтва, і ті чисто людські слабкості та вади, які шкодили загальній все-народній справі і якоюсь мірою були причинами військових поразок, несли горе посполитим, простому українському люду.

Уже на початку п'єси люди з оточення Богдана говорять, що

він «не приятель Речі Посполитій, а ворог злий, що він «шепчеться з голотою і попами» і що «його гризе нудьга», бо «постає з усіх усюд недоля». Причини ворожнечі з шляхтою не показані. Але з монологу головного героя драми видно, що між ним і магнатами виник конфлікт на основі домагань Богдана встановити якусь справедливість. З гіркотою говорить він, що «нема там ні суда, ні захисту, ні правди», що на його скарги «сміялись прикро і кричали». І навіть сейм «підняв іще на глум».

Порвавши стосунки з шляхтою, Богдан йде на зв'язок з українським народом. Він зразу навіть не може пояснити, чому це робить. «Невже про свій живіт я тільки дбаю? Невже засів у серці сатана?» — запитує він себе. У цих хитаннях і непевності нема нічого дивного, бо чигиринський сотник Богдан Хмельницький досі мало чим відрізнявся від іншої старшини, яка зрадила народ і пошилася в католики. В той час коли навколо чинилися грабунки та гвалти, коли народ «по лісах ховався та по шибеницях гойдався», старшина бенкетувала. А в Богдана була ще одна причина, що сприяла відходу від православного люду, — любов до католички шляхтянки Єлени. Однак «на терези він свою долю кинув». Разом з вірними товаришами козаками-січовиками вирішує стати рятівником України, щоб вона могла «від ворогів позбутися навіки і процвісти на славу всім». У даному випадку його особиста образа, яку мав спочатку від Чаплинського, що «відтягав у нього хутір, землі», та від магнатів і сейму ніби злилась з ганьбою, яку терпів увесь український народ. Спрямовували його до народу, до козаків і спогади про нахваляння магнатів під час суду «у раби повернути козаків».

Іде Богдан до народу не з порожніми руками. Він вирішив відібрати у «недоляшка і злодія» полковника Барабаша надані королем козакам привілеї, які той утаїв. З привілеями Богдан «летить орлом» на Запоріжжя, щоб разом з козаками-лицарями розпочати боротьбу з ворогами народу.

За наш народ ограблений, за віру,
За рідний край я голову несу,—

виголошує Хмельницький. Підсилює войовничий дух Богдана, його бажання знищити ляхів-магнатів ще одне особисте лихо колишнього чигиринського сотника — захоплення і знищення Чаплинським нового Богданового дому, викрадення Єлени і смерть найменшого сина, якого замучили нападники. Ненависть Богдана до ворогів, бажання помститися за кривди, вчинені ляхами і йому особисто, і його народові, привернули до нього козаків, і ті обирають його за гетьмана.

«Хай нас веде на ворогів Богдан!» — виголошують запорожці.

У новій ролі гетьмана Богдан не приймає рішень зопалу. Він розуміє, що перемогу над польською шляхтою можна отримати лише при умові, коли на боротьбу підніметься увесь український народ, і тому зразу ж «кликачів послав по хуторах і селах». Народові, селянам обіцяє після перемоги надати всі права, «зрівняти чернь з лейстровиками навіть». Богданове військо, що складалося з козаків і голоти, здобувало перемогу за перемогою. Дійшло аж до Збаража. І ось тут, коли залишилося зробити останній крок до повної перемоги, бо ворог уже був знесилений, Богдан наче втрачає свій гострий розум, не стало в нього й ненависті до напасників жорстоких. Під впливом зрадника Тетері він уже згоден зупинити «розсатанілу чернь», яка разом з татарами готова «Польщу всю розграбити», стримує своїх хоробрих полковників:

Завзяті ви, полковники, занадто:
Як так чинить — пустиня буде скрізь.
Та й не впада, панове, будь жорстоким:
Лежачого уже, мовляв, не б'ють.

Однак почувши новину про те, що Богун з своїми козаками розбив коронне військо під Зборовом, запалюється військовим азартом. Хоче за дві години взяти Збараж і йти на Варшаву.

І тут знову сталося зіткнення власних інтересів і всенародних. Тетеря приніс новину про Єлену, яку пани обіцяють йому видати, якщо він відмовиться від наступу на Збараж. І пристрать бере верх над розумом. Богдан відмінює свій наказ про наступ. Він розуміє, що це якоюсь мірою зрада загальної справи, тому намагається виправдатися перед соратниками по боротьбі:

Я ... не хочу марно лити
Рідної крові..., бо здадуть і так...

Перед собою ж нема чого хитрувати і виправдовуватися:

Ні, там вона! Як тут пече у грудях...
Зірвали знов з старої рани струп.

Була мить, коли він прозрівав. «Невже за ту красу продам я Україну?» — запитує себе і продає. Зраджує народ, який чекає визволення «від рабства і неволі». Єлену йому повернули, і він готовий уже пробачити їй зраду. І тільки після образливого, кинутого Богуном слова «Бабій», Богдан намагається пересилити себе. Він починає демонстративно виявляти зневагу до своєї коханки, він навіть впевнений, що ненавидить її. У хвилини протверзіння Богдан починає розуміти, яку дорогу ціну заплатив він за цю жінку шляхті. Новими наступами намагається спокутувати свій гріх, свою провину перед українським народом.

Та ось перемогу отримано. Укладено Зборівський мир. Богдан

у Смілянському замку приймає послів. Він мислить, щоб повести «рідний край до слави», веде розмову про владу, яку має в руках. Хмельницький стає дипломатом, виявляє свою державну мудрість. Але слава й влада поступово починають засліплювати його. Богдан уже схожий не на козацького ватажка, а на багатого польського магната, який влаштував для гостей пишній бенкет. Гетьман одривається від сили, що підняла його на височінь. Він радіє не з того, що звільнив посполитих від польського ярма, про них він уже не думає, він радіє зі своєї перемоги над тими, хто сміявся з нього у Варшаві, радіє, що помстився. У цей час Богдан відмежовується від своїх полковників-побратимів, зневажливо ставиться до козаків. «Але час знать, що я вже їм не рівня!»— говорить Виговському. «Вишкіряє зуби» на козацьку вольницю. Йому байдуже, що багатії знову почали чинити гвалт над посполитими, які «кров'ю купили свої права».

Перестав Хмельницький тішити свою гординю тільки тоді, коли прийшло нове лихо: зламавши угоду, Польща знову пішла походом на Україну. Устами бандуриста народ звинувачує в цій біді гетьмана Богдана Хмельницького:

Ти не вважав, чого бажає матір,
Знеможена на ранах, на сльозах,—
І сам тепер накликав рідній муки.
Ну і неси ж її все горе сам...

У поразці під Берестечком, де через зраду татар, яких Богдан узяв за спільників у боротьбі проти шляхти, і прості козаки, і хоробра старшина теж вважають винним Богдана.

Як ремство скрізь на батька накипа,
Зрина щодня наклеп, невдача, зрада...—

говорить Ганна. Але то був не наклеп. В ситуації досить критичній, коли «тисячі, десятки тисяч» могли загинути, і воля козака знову потрапити в кайдани, Богдан тримав сина Тимка з військом на хуторі без діла, де той, за висловом Богуна, «мачуху від когось стереже».

Замість відваги, хоробрості, мудрих рішень у душі гетьмана панує страх. Він нудиться, опустив руки, бо мучить сумління, що даремно «змив кров'ю рідний край».

Чи визволив тим люд свій із неволі,
а чи завів ще в гірші кайдани?—

розмірковує він на самоті і тремтить від передчуття неминучої кари, яку готують йому у Варшаві.

Богдан думав про себе, про свої вчинки, про свою долю, тоді як слід було думати про Україну, рятувати її. Особисте взяло верх над загальнонародним.

... тут доля на вазі
України, а я злиденим серцем
В Суботові ... коло тої змії! —

зізнається він Ганні. А коли одержав звістку, що Тимко за зраду повісив Єлену, обуренню Богдана не було меж — він сатаніє і готовий покинути військо і в найскрутнішу хвилину їхати в Суботів:

Коня мені? В Суботів! Ох, дарма!
Нема її! Могила і публіка!
Куди ж мені? На що я? Надто муки!

Цілком справедливий докір кидає Богун Богданові наприкінці п'ятої дії:

Про себе дбав, безумче?!
Иди ж поглянь на те, що ти вчинив:
Братів-орлів, зборонців чесних краю,
З усіх боків укрили вороги —
І з славою летять козаці душі.

Богдан не має чим заперечити побратимові. Він зізнається, що не гідний прощення, бо

Сп'янів од слави, і хотів
Тільки собі украсти ласку божу!

Хмельницький відмовляється від гетьманства і просить у колишніх друзів, як ласки, смерті. І тут чомусь всі прощають йому, знову називають батьком: «Живи, живи, наш батьку!» Такий кінець свідчить про великодушність українського народу, про те, що всяке добро не забувається.

Епілог драми «Переяславська рада» ніби ніяк не пов'язаний зі змістом п'єси. Події, про які розповідається в епілозі, відбуваються через три роки після поразки під Берестечком. І постать Богдана, який підписує угоду з московським царем, зовсім не схожа на того гетьмана, про якого йшла мова в п'єсі. Це людина мудра, розсудлива, ширий патріот, здатний до кінця рятувати свій народ від знищення. Він не зовсім довіряє російському цареві. «Непевність скрізь...» — каже він, коли Виговський висловив припущення, що Москва, зміцнивши сили у спілці з Україною, зможе повернути ті сили проти України.

Богдан не вірить ляхам, які обіцяють йому «скарби і булаву у рід».

Особливо цікавим в епілозі є зміст того листа, що його Виговський прочитав на раді. Українці просять, щоб російський цар прийняв їх «яко рівних до рівних, яко вільних до вільних». А в грамоті царя говориться, що він «жалує нам премногі свої милості, обіцяє від всяких ворогів і напасників нас боронити, змоцняє всі привілеї наші і права, старшину і козацтво із своєї казни

жалуванням жалує і зволяє під свою могутню руку прийняти на звеличання і славу християнської, благочесної віри...»

Змальовуючи атмосферу, у якій відбувається прийняття цієї угоди, Старицький показує, що одностайності не було. Козацькі лицарі, такі як Чарнота, Кривонос, не ймуть віри цим обіцянкам царя:

Не вірте й слову ані сим, ні тим:
Пошніємось колись у дурні добре!

Старшина задоволена, бо в неї залишаються права. Богун же, що вболіває за народ, побачив інше:

Може, права й дістануться значним.
Але прощайсь з ними навік, голота,
Та й з волею, козачество, прощайсь!

Та й сам Богдан не йме віри, що все буде так, як значиться в укладі:

Ще багато
Нам випаде і злигоднів, і втрат,
Хоч до братів ми горнемося ширю.

Однак в його останньому монологі звучить оптимістична нота, вона породжена вірою в майбутнє, коли настане час —

І брат обніме брата,
Без каменя у пазусі, без лжі,
Без утиску душі його святині,
А з любов'ю і сльозою на очах
Вчуватиме і нашу пісню-тугу,
Широкою, без краю, як степи,
І нашу мову голосну правдиву,
Та, взявшись за руки, піде враз
Широкою дорогою до слави!

Це були думки не стільки Богдана, скільки самого Старицького. І ясно, що їх пустити в люди цензура не хотіла.

Другою історичною драмою після «Богдана Хмельницького» була «Оборона Буші». Тематично, вона ніби продовжувала першу, бо списані в ній події відбувалися в часи Хмельниччини, після Переяславської ради. І якщо серед дійових осіб немає ні Богдана, ні його побратимів, ні його ворогів, вони у п'єсі присутні: їх згадують, від них залежить розвиток подій.

Історія написання цієї п'єси цікава. Спочатку Старицький написав історичну повість російською мовою «Осада Буши». Це було у 1891 році. Потім він її переклав на українську мову і навіть надрукував у львівському журналі «Зоря». І лише в 1898 році переробив повість на драму. У листі до Панаса Мирного Старицький писав: «Я оце написав історичну драму «Облога Буші» (за часи Хмельниччини: геройська оборона твержі жонотою).

Написав її білими віршами, як «Богдана» і «Марусю Богуславку», тепер обробляю, вивершую...»¹

Починаючи працювати над драмою, письменник спочатку хотів наблизити події, що відбувалися в Буші, до подій, описаних у п'єсі «Богдан Хмельницький». У фондах, зібраних онукою Старицького Іриною Стешенко, є незавершений варіант цієї п'єси, де драматург вказує, що «драма діється в часи Берестецької Січі», і тут же дає пояснення: «Насправді цей історичний факт сподіявся трохи пізніше, після Переяславської ради; але для драматичного інтересу я переніс його в корисніший для колізій і боротьби час. Най уже з ласки вибачать мені історики цю поетичну «ліценцію»². Пізніше письменник відмовився від такого зміщення подій у часі. Той варіант, що був надрукований у «Киевской старине» у 1899 році уже під назвою «Оборона Буші», відповідає історичній правді, хоч незначні відхилення від неї все ж мають місце. Передусім він змінив імена учасників цієї події: замість Гречки, керівника оборони, став сотник Завісний, а з жінки Гречки зробив дочку сотника Мар'яну. Епізод з пороховою бочкою теж використовується інакше. У п'єсі пороху багато, вибухає він під фортецею, перетворивши її на руїни, у зв'язку з цим став зайвим факт затоплення жінок-оборонців у печері.

Оскільки, як визначає сам автор, цей твір про героїзм жінок, то найбільше уваги приділено змалюванню образу головної героїні Мар'яни Завісної. Молода дівчина «глибокої, думної вдачі» стає «отаманшою» не через те, що в неї войовничий характер, що вона сильніша духом за чоловіків. Стати воїном примусили її обставини, бо не стало оборонців чоловіків — усі вони загинули в бою з ляхами під Кам'янцем. У селі залишилися лише старі діди, каліки, підлітки та жінота, які подалися до фортеці, щоб заховатися від ворога, який під командуванням Чарницького вирушив «на простий люд, на бідарів незбройних, на баб, дідів, дітей». Однак в оборонців Буші була й інша мета — довше затримати ворога біля себе, дати час Богданові з'єднатися з козаками Богуна і разом виступити проти Чарнецького. Підзамче «грудьми боронили» чоловіки на чолі з сотником. Усі вони загинули. Сам замок — жінки й каліки на чолі з Мар'яною. Образ Мар'яни складний — у ній іде внутрішня боротьба між коханням до Антона Корецького, ляха, католика, польського князя, і любов'ю до батьківщини, до України.

До того часу, як їй стало відомо, що її коханий не козак, не українець, вона щаслива:

Кохаю я, кохаю!
В тім почутті злилось моє життя:
У серці лиш Україна й мій сокіл...

¹ М. Старицький, т. VIII, с. 597.

² Там же, т. IV, с. 698.

Людина виняткової чесності, вона не здатна йти на компроміс:

Для серця ж я ні правди не зламаю,
Ні з кривдою не помярюсь ніколи,
Ні ради втіх, ні ради вражінь кволих,
Ні ради сліз і тяжкого жалю,—

проголошує вона. Але перемогти своєї любові Мар'яна не може. І хоч при розставанні каже йому:

Не бути нам укупі:
Наші шляхи навіки розійшлись,
і полягла між нами чорна прірва...—

вирвати його з серця не може. Коли він опинився з ворогами під стінами фортеці, Мар'яна з болем думає про те, що він, її «скарб найліпший», може бути убитим нею. Коли ж одержує від нього листа, у якому Антон просить прийняти його як посла, вона на якусь мить відчуває безмежне щастя:

Антось живий?! він пише! Ой, вгамуйсь! (хапається за серце).
Які слова... Вогнем займають кров! (цілує листа).

Ще більше щастя відчуває, коли дізнається, що Антон порвав зв'язки з шляхтою. Але на його пропозицію втекти з цього пекла Мар'яна відповідає відмовою. Вона не може зрадити братів, з якими поклялась «кістками полягти за рідний край». В її уяві щастя й зрада не можуть бути поруч:

Та хоч би я, забувши честь і сором,
І утекла, як зрадниця, як шпиг,
То чи змогла б найти в неслав'ї щастя?

Єдине, на що вона згоджується,— це вмерти разом з коханим, коли прийде остання хвилина.

Ворог переміг, обороняти замок вже не було кому, тоді Мар'яна виконує батьків наказ — підриває фортецю разом з залишками оборонців і ворогами, що її захопили. Щасливою дівчина приймає смерть, бо вже не стало в її душі боротьби між почуттям і обов'язком. Вона відчуває себе щасливою, бо виконала свій святій обов'язок перед вітчизною і що повернувся до неї її Антось.

Крім Мар'яни, заслуговують на увагу ще й такі образи, як Катря, подруга Мар'яни, і стара Свиридиха. Обидві вони розкриті переважно в психологічному плані. Катря живе своєю незвичайною гарячою любов'ю до чоловіка. Цим почуттям керується вона в усіх своїх вчинках. А Свиридиха — це втілення священного гніву проти ворогів. Її ненависть до ляхів не має меж, вона сповнена бажанням помсти. У цьому, здається, суть її жит-

тя. Старицький намагається показати і причини цієї фанатичної ненависті. Проводжаючи в похід свого єдиного онука, вона каже:

Ну, внуче мій єдиний, пам'ятай,
Що весь твій рід тепер в одній бабусі:
Я мала трьох синів, як соколів,
І дочок п'ять — красунь на всю Україну...
Благословив господь їх і дітьми:
Гойдала вже унучок та унуків...
І всіх кати порізали, спекли
Живцем в огні... до немовляти навіть!
О прокляті! Бодай увесь ваш рід,
Все кодлице гадюк і жаб смердючих
Пропало в пень! Гляди, всіх ріж і тни!

Цікавою знахідкою для драматурга був образ Антона Корецького. Дехто з літературознавців оцінював його як цілковиту протилежність Мар'яні. Однак згодитися з цим навряд чи можна. Шляхтич за походженням, вихований в українській сім'ї, Антон дивиться на боротьбу українців з поляками більш тверезо, ніж ворогуючі сторони.

Спочатку він іде разом з українцями бити ляхів, відгукнувшись на заклик Богдана Хмельницького. Коли ж потрапляє в полон і ляхи пізнають у ньому сина небіжчика князя Корецького, у нього пробуджується почуття вірності своєму польському народові, своїй католицькій вірі. Йому важко тепер йти проти ляхів, бо то уже зрада. Але він не хоче йти і проти повсталих українців, які не могли вже терпіти гноблення польських панів. Певну роль в його поведінці відіграє ще й кохання до Мар'яни, дівчини іншої національності, чужої віри.

Роздвоєна душа молодого шляхтича шукає компромісу, засобів припинити кровопролиття, помирити два народи. Він приходить до думки, що ворогом українського народу є тільки шляхта, а не весь польський народ. У цьому він намагається переконати Мар'яну та її батька: «Нам увірились не ляхи, а пани... а це не все їдно. Польський народ такий же нещасний харпак, як і наше поспільство; давно уже він на панів тих запродавсь, як віл під'яремний... а до нас він не тільки не ворогує, а сприяє й не зазіхає на наше добро; та у самій же Польщі й в Мазовії було повстання... тільки що перемогла його панська сила, а прийди ми,— то піднялась би і там завірюха...»¹.

Цей юнак замислюється і над причиною релігійної ворожнечі. Як людина освічена, він знає, що основа і католицької, і православної віри була спільна, що Христос хотів посіяти серед людей зерна любові та братерства, то й засуджує винних, які спровокували цю ворожнечу. «Знов-таки — католики-пани з другими панами-єзуїтами...» — каже він.

¹ М. Старицький, т. IV, с. 392.

Антон розуміє, що така ворожнеча, інколи сліпа, не може принести щастя ні тому, ні тому народові. А війни, що ведуться між ними, можуть лише сплюндрувати рідний край, перетворити в пустелю. Засуджуючи тих, хто «на людській ріллі посіяв віро-ненависть», Антон вірить, що народи своє щастя можуть здобути тільки об'єднавшись. Він просить бога:

Смири твоїм синам
лиху лиху і серця злу гординю,—
Даруй любов і згоду вічну нам...»¹

Помилка Антона була в тому, що він, засуджуючи польську шляхту, не наважувався почати з нею боротьбу, боячись «зрадцем стать». Він шукав іншого шляху примирення цих дорогих йому двох народів —

Опросвітити і пана, й козака,
І харпака,— та й помирить...

У цій філософії він посилається на політиків «чужих країн», які, мудрі, домислились, що «щастя всіх людей — у лагоді, у братстві, у освіті. Що віра-но тоді святійша річ, коли вона любов і згоду сіє»².

Однак у погляди цього освіченого шляхтича життя вносило корективи. Скоро він переконався, що шляхту просвітити не можна, бо то не люди, а «звірі», і він про це говорить їм у вічі. Не стало в нього надії «підняти угору чесний стяг разом з панами», бо їхні зашкарублі душі уже ніхто не зворухне. Зрозумівши, це, він іде до Мар'яни, до оборонців Буші і разом з ними приймає смерть.

Пристрасні характери, небуденні вчинки героїв надають п'есі «Оборона Буші» романтичного забарвлення.

Історична драма «Остання ніч» в основі сюжету має дійсну подію — повстання волинських селян проти польської шляхти у 1702 році під керівництвом Данила Братковського (у п'есі — Степана Братковського). Драма невелика за обсягом, усього на одну дію. Та й дії, по суті в ній немає. Це розповідь про думки, почуття і спогади засудженої на смерть людини. Часово події охоплюють одну ніч — останню ніч перед стратою. Образ головного героя глибоко психологічний. Степан Братковський не може погодитися з тим, що у вирокі його називають зрадником. Він вважає себе «вірним сином свого народу».

Хіба ж любить отчизну свою — зрада?
Хіба ж стоять за кривих — вчин лихий? —

¹ М. Старицький, т. IV, с. 405.

² Там же, с. 413.

запитує він. І думає він не про свою долю, а про рідних, друзів, братів, про «людське поспільне горе, ярмо і бич голоти».

Братковський дуже порядна людина. Він не здатний відкрітись від святого діла — боротьби за волю українського народу — навіть перед очима смерті. Представник суду — інстигатор — обіцяє йому за зраду не тільки зберегти життя, а й службу, кар'єру. Але спокусити Братковського не вдається.

Стійкість і порядність цього в'язня прихиляють до нього сторожа в'язниці, який радить Братковському прикинутися й одурити ворогів, аби вирватися на волю, «приспать злодюг і в Київ утекти». Він обіцяє допомогти, «дать способи на втеки». Подібну пропозицію — «прикинутись, а потім... вільний шлях» — дає Братковському ксьондз. Він щиро жаліє ватажка повстанців, готовий клопотатися про його визволення. Але не вдалося йому «лихих» ублагати. Вранці в'язня ведуть на страту.

Щоб більше розкрити духовний світ свого героя, показати його і як ватажка повсталого народу, і як ніжного люблячого чоловіка і батька, Старицький використовує прийом сну. У сні Братковський зустрічається з друзями, у сні він повертається у свій рай, до дружини й сина. Картини сну овіяні романтикою. У першому — в'язневі з'являється якесь Страшидо — символ пануючої влади. Воно — «золото», яке може «і волю, і долю купити», воно — сила, бо хоронить у глибоку могилу і волю, і життя кожної людини; воно — влада, що за клейноди мав «ярмо та батіг». У другому сні приходять до Братковського мати, щоб благословити сина на смерть, надати сили бути стійким, не нарікати на долю.

Твоя любов розбуркала знебулих,
А смерть твоя скріпить ряди рясні,
Йі замає стяг братерства, правди, волі... —

каже вона синові.

Історична драма «Остання ніч» була надрукована в «Київській старині» № 10 за 1899 рік. Ставити її на сцені дозволено було у 1902 році.

Останньою п'єсою Старицького була драма «Крест життя», написана російською мовою у 1901 році. У ній розповідається про шляхи колишніх спільників українофілів — народників. Українська народницька інтелігенція, як і колись громада, втратила спільність думок і прагнень, розшарувалася. Найпрогресивніша її частина пішла шляхом соціал-демократів, а залишки перейшли на реакційні позиції. Усе, що сталося в народницькому русі наприкінці ХІХ століття, було зрозумілим і близьким Старицькому, і тому герой його драми Володимир Наумов, як і сам драматург, переконаний, що боротьба не була даремною, що «взойдет солнце и потоками света откроет всем очи», а головне, що «капита-

лизм есть зло», яке відслужило свою службу культурі, що він «обогатил немногих и обнищил миллионы». Напередодні першої російської революції такі думки висловлювало чимало прогресивних письменників, які сліпо вірили в нову, соціалістичну систему. Як свідчить ця п'еса, Старицький йшов з ними разом.

Чимало п'ес написав Михайло Петрович Старицький за своє життя. Різні теми, різні герої захоплювали уяву цього митця. Але на першому плані завжди були правда, синівне почуття до свого народу і бажання допомогти йому. Громадянського звучання не позбавлений жодний написаний ним драматургічний твір.

ГОЛОС ЙОГО ДУШІ

В українську літературу Михайло Петрович Старицький прийшов як поет. І драматургом, і прозаїком він став пізніше, коли виникли відповідні обставини: п'єси писалися, бо нічого було ставити на сцені, романи і повісті, бо потрібні були кошти для утримання родини. А поезія завжди була голосом його душі. Проте, що Старицький почав писати вірші ще в дитинстві, коли навчався в полтавській гімназії, свідчила Олена Пчілка у своїй статті «М. Старицький (пам'яті товариша)». Вона згадувала, як її брат, Михайло Драгоманов, привозив з Полтави в Гадяч вірші Старицького, читав їх уголос і розповідав про автора. Та й сам Драгоманов через багато років у своїй праці «Австро-руські спомини», згадуючи Старицького, називатиме його «поетом-полтавцем», «досить плодовитим віршарем».

Якими були ранні поезії Михайла Петровича, нам не відомо, бо жодного вірша, написаного ним до середини 60-х років, до нас не дійшло. Зникло чимало й тих, що були написані в пізніші роки. Частина загубилась у нетрях цензури, частина — у мандрах по закордонних видавництвах. А деякі рукописи були знищені ним самим, як, до речі, і листи, в чорні дні реакції. За рік до смерті в листі до І. Франка він писав про свої поезії: «Оригінальних я зібрав уже і дописав на 122 номери, але сила розгубилась і розвіялась по вітру»¹.

Із того, що зараз становить поетичну спадщину Старицького, найбільш раннім твором є вірш «Жадання», датований 1865 роком. Це типовий зразок любовної та пейзажної лірики. Такого ж плану у нього поезії «У садку», «Парно, душно, як ніколи», «Ох, і де ти, зіронько», «На озері». Усі вони випадають з загального напрямку творчості поета-демократа, поета-бунтаря, яким був Старицький. В інших віршах, на яку б тему вони не були — про природу чи кохання, про зустрічі чи розставання, про життя чи смерть, — поет обов'язково знаходив засіб торкнутися тої благородної ідеї служіння народові, якій залишався вірним до кінця своїх днів.

Ця ідея захопила його ще в студентські роки, коли доля вперше і востаннє звела його з Тарасом Шевченком. Зустрічаючи й проводжаючи труну з тілом Кобзаря, Старицький за короткий час збагнув, що правильнішого шляху, ніж той, що вказав небіж-

¹ М. Старицький, т. VIII, с. 649.

чик у своєму заповіті, йому не знайти. З тих днів Шевченко став для нього вчителем, зорею, прапором. Михайло Петрович, як і інші молоді шістдесятники ХІХ століття, присягався Кобзареві бути вірним його «Заповіту» — всім серцем любити український народ. Та не просто «возлюбить», а допомагати голоті позбутися кайданів, щоб над убогим селом засяло «світло правди, любові, науки».

Ідучи у своїй творчості за Т. Шевченком, Старицький не став його епігоном, як більшість поетів пошевченківської доби. На думку І. Франка, Старицький «був першим з тих, кому довелося проломувати псевдошевченківські шаблони і виводити нашу поезію на широкий шлях творчості»¹.

Крім Шевченка, вплив на формування Старицького як поета мав ще й Некрасов, поезією якого захоплювався Михайло Петрович. Більшість віршів Старицького була просякнута бунтарським духом і через те за життя письменника не побачила світу. Друкувати він їх міг лише за кордоном, а це не так часто вдавалося. У Росії його поетичні твори почали з'являтися на сторінках газет, альманахів та окремими збірками лише у 80-х роках, коли трохи послабилися цензурні утиски. Але то вже були вірші-каліки, понівечені і цензурою, і самим автором.

Тематика поетичної спадщини Старицького досить різноманітна. Це показ життя темного безправного народу і засудження сваволі розбещених панів, осмислення ролі митця в суспільстві і оспівування героїзму та самовідданості борців за народне щастя, вираз любові до рідного краю і гімн вірності, таврування зради та ін. Характер поетичної творчості, звучання поетичного слова Старицького протягом усього його життя в різні періоди був неоднаковий. Як поет-громадянин, він завжди відчував дух епохи, як учасник боротьби — гостро реагував на її злети і спади. Відповідно до цього вірші його звучали радісно, мажорно, заклично або ж печально, смутно, з брентінням сльози.

У 60-і роки, крім поезій, у яких оспівувалася любов або чарівні картини природи, з'являються й такі, де автор торкається соціальних проблем. Наприклад, у вірші «Вечірня», який був надрукований у 1868 році у львівському часописі «Правда», йдеться про селянське життя, про «людські сльози і турботи». Старицький не малює картин, які сам побачив, не описує вражень від почутого про злиденне існування трударів. Його ліричний герой, опинившись на вечірній відправі у церкві, робить припущення, за що може просити бога той чи інший з присутніх. Він звертає увагу не на стару, але бліду і змучену жінку. Вона молиться щиро

За свою дружину?
За сина — далеко він,
Не вернеться, марно на чужину
Гадками тя літатимеш.

¹ ЛНВ, 1902, кн. V. с. 132.

Або, може, діти
Від холоду та голоду
Плачуть неповиті,
Малесенькі, дрібнесенькі —
Нема запитань,
Я за їх дрібними сльозами
Ти благаєш бога.

Автор не уточнює, що сталося з дружиною — чи захворів, чи помер. Не говорить і про причину заслання сина на чужину — може, в солдатах, а може, і за пошуки правди відбуває кару, бо в кінці 60-х років багатьох бунтарів виганяли з України або до Сибіру, або на Північ. Однак те, що ліричний герой має в душі рану «незагійну», що його душа сповнена смутку, вказує на типовість того, про що йдеться у вірші.

Ніби варіантом цього вірша є поезія під назвою «Молебінь» (дата написання невідома). У ній теж ідеться про село, де «сумно, холодно і голодно». Де всі селяни «од старця до молоді» — благають бога, «щоб зглянувся на голоді». Про це ж просить його і поет:

Вчуй ти благання гарячі та щирі,
Тих, що слугують землі,
... тих, що віками боролись з неволею
й не подались в боротьбі;
Чули прощання з кріпацькою долею...»

Інша тема у вірша «До подруги». Це сповідь ліричного героя про свій душевний стан. Йому тяжко, бо навколо «багато сліз» — і не його єдиних, — «багато сліз чужих, гірких і тяжких дум, багато крові є». Такий настрій викликаний тим, що ідеали, які ліричний герой та його однодумці носили в душі, були зражені. Він тепер нікому не вірить, не відкриває душі.

Невже таки юрбі холодній і зрадливій
Я звирив би нудьгу і жаль свій голосний,
Невже на регіт їх, на регіт їх кривдивий
Я показав би враз моїх отрутих гній?

У такому ж плані написана й поезія «Мій рай». Тут ліричний герой радить коханій дівчині не показувати нікому свого горя, своїх сліз, бо люди, «байдужі, холодні, німі, кепкують над краєм твоїм сиротливим». У кінці робить сумний висновок: «в світі кривдивим ні ради, ні правди нема».

Ще більш прозоро розкрито причину пригніченого настрою ліричного героя у вірші «І знов нудьга»:

Була доба, надія розцвіла,—
І багатир пізнав сірому-брата.
І працею заворушилась хата
На користь рідного села...

Та скоро все те минулося, бо було:

... одурено гадки,
Оббрехано псалми моєї віри,
Знесилено кайданами заміри
І стоптано найкращі квітки.

І. Франко, оцінюючи цей вірш, вважав його «не менш цінним документом, як рівночасні вірші Некрасова або й інших тодішніх поетів, що в своїх поезіях торкалися «злоби дня», а не воліли ховатися в світ класичних абстракцій»¹.

З оригінальних віршів, написаних в 60-і роки, до нас дійшло дуже мало. Всього чотири з них були надруковані у Львові в часописі «Правда».

Спадщина 70-х років порівняно з попереднім десятиліттям значно багатша. Розширилася й тематика віршів. Як відзначав І. Франко, «указ 1876 року, яким заборонено українське слово в Росії, не лише не знеохотив д. Старицького до праці на ниві українського письменства, але, навпаки, додав йому бадьорості до охоти»².

У першій половині 70-х років активізується громадська діяльність Старицького, змінюється й характер поезії. На другий план відходить смуток і печаль. У вірші «До альбому» (Олені Пчілці) поет запевняє, що «не скривдив він святій любові і пориванням давніх днів». Замість коханої дівчини чи жінки, героїнею його поезій стає жінка-борець. Старицький був першим з українських письменників, хто оспівав тих подвижниць. У вірші «Як часом у тебе заграє...» поет замислюється над тим, чи зможе його товаришка по боротьбі встояти перед спокусами спокійного багатого існування. Він запитує:

Чи зможеш боротись у світі?
... Чи ти між тієї пишноти
Розкішних осяяних заль
До рідного краю й голоти
Сховаєш на серденьку жаль?
А чи на єдвабі та злоті
Забудеш найкращу мету,
Та в тім запанілім болоті
Потопиш і душу святу?

Він тривожиться, щоб не сталося зради, яка мала місце серед побратимів-полтавців наприкінці 60-х років. Боляче йому за тих, хто сходить з шляху боротьби, у кого серце сном нечулим, мов павутіною, устиг час оплести... У вірші «До Н. Я. Р-а» (друга назва «До І. Білика»), написаному в час розквіту діяльності українофілів, Старицький з бодем каже:

¹ І. Франко. Твори в 20 томах, т. XVII, с. 312—313.

² Там же, с. 326.

Де ж ви тепер, товариші-братове?
Чи привітала доля вас в житті?
Чи гинете в снігах за слово нове?
Чи продали свої гадки святі?
Невже у вас припало серце гниллю
І не вража сльоза бідот людських?

Невже усі сердечні наші муки
Не падихнуть бодай хороших снів.
І над сльозами страдників-дідів
Ще насміються звічині внуки?

Він ставить під сумнів і результативність своєї діяльності, де головна мета — «розбуркати співочим словом край, скропить цілющою незрячим людям очі й навіяти сподіванку на рай». Але сам він зраджувати свої «парубочі надії» не збирається. У вірші «Весна» («Весна іде. Сніги чорніють...») поет зіставляє умови життя селян, які, в латаних-перелатаних свитах, босі, голодні, йдуть до міста шукати заробітку, бо взимку «позбулись хліба і худоби, до того й пошесть, мов чума, забрала геть робочих з хати», і умови життя міського панства, яке «розкішне та прекрасне, убране мов би на святках, гуляє... зустрічає собі на втіхоньку весну». З щирим співчуттям і душевним болем звертається він до молодих селянок: «Хто ж вас, дівчатка, привітає? Хто пустить на ніч? Чи без сну й без хліба вам отут стояти?». У цьому вірші поет вперше зачіпає й іншу болючу проблему, проблему розкладання народної моралі розбещеним панством. «Не потрібні тут мозолі: шукають іншого пани неситим оком...». Він знає, яку тяжку ціну можуть здерти з сільських красунь за шмат хліба пани в «байдужих пишних шатах». Співчуття до обдурених селянських дочок, яких горе послало до міста, до їхніх понівечених доль Старицький не позбувся до кінця життя. У 1902 році він пише вірш про будинок розпусті, куди вночі поспішають «збещені ситі пани». Поет жаліє нещасних дівчат, називає їх «дочками щербатої долі», які «марно ждуть від образ забуття».

Про тяжку долю голоти і зокрема селянки-вдови розповідає поет у поезії «Край компанка». Він малює картину страшних злиднів: у порожній непаленій хаті на соломі сплять дрібні діти, а мати «наче з хреста сьогодні знята» цілу ніч сидить і при каганці шие — заробляє на хліб. Про «згорьований» шматок хліба йдеться й у віршах «Швачка», «Не сумуй, моя зірко, кохана...», «Серце моє нудне...» та ін.

Про те, як змінилося життя на Україні від часів козаччини, як нащадки колишніх лицарів стали «слабими, понурими», живуть у злиднях, без землі і без духовного життя, бо «смердять тепера тільки броварі й льохи горілки...», розповідає поет у вірші «За лихими владарями». Про те, як народ «принизився у рабській покорі, відцуравшись, нарешті, й себе» говорить й у віршах

«Тяжко, важко по світу нудитись...», «Нива». В останньому прав-
да, є заклик до дії:

Гайда в поле! Гине нива!
Додамо до праці руки:
Хоч не ми, то, може, внуки
Дочекають того жнива!

Ніби узагальнюючи всі народні лиха, Старицький пише вели-
кого за обсягом вірша «Нема правди». Адресує він його інтели-
генції, дворянству. Звертаючись до України, до її минулого, він
бачить «річеньки крові» та «могилки високі». З бодем говорить
і про сучасне йому життя народу: «Ох ти люду, нещасний люду!
Як і перш твою кров п'ють всюду». Кровопивцями він називає
і шинкарів, і панів — чужих та своїх. Старицький дає оцінку
реформі, яка буцім-то принесла селянам волю.

Тільки слава, що ти маєш волю,
А і досі прокленаєш долю,
Бо з твоєї багатіють праці
Ті, що мають цукерні й палаци.
А у тебе все старі ще латки,
Лиш щороку більшають податки...

Саме злиднями й безправ'ям поет пояснює духовний розклад
народу, зокрема пияцтво. «У кухлі тієї отрути» селянин хоче
затопити «своє горе й скрути». У вірші дається історія занепаду
колись хороброго, сильного вільного народу.

Мені б хотілось помолитись, брате,
За наш темний всетерплячий люд,
За той люд, що полягав кістками,
Що наш край від лиха боронив!
І за те зробився кріпаками
У своєї старшини — панів;
За той люд, що незлічимі роки
Нам робив сутужно під ярмом
Та з нужди, з натуги, з замороки
Помарнів і перевівсь гуртом;
Що тепера без освіти й віри
Йде з клеймом догани на лиці
Мов заблуда в пущі неомірій
В глупу ніч без світла у руці.

У деяких творах поет протиставляє розкошам панських пала-
ців злидні селянських осель. Зокрема, це добре видно у вірші
«Учта». Пани влаштували обід на користь голодних чернігів-
ських селян, перетворивши його на свято, не думаючи, що кошти
на його влаштування вкрадені в тих самих голодних. У 1882 році
цензура не дозволила цей вірш до друку, побачивши в ньому
«глумление над благотворительностью». У поезії «Весна» («Сві-
тить сонце...») зіставляється життя панських дітей з «долею за-

бутим дівчатком», її жебрацьким поневірянням, з тими приниженнями і образами, які вона зазнає. Подібні контрасти є у віршах «Сумно і тьмяно», «Марусі».

У всіх поетичних творах, де показано життя народу, ліричний герой співчуває трударям або виступає в ролі їхнього оборонця. Він прагне допомогти темним прозріти і здобути волю.

У другій половині 70-х років зміст громадянської поезії Старицького трохи міняється. Поет починає розуміти, що його покоління — він і всі його однодумці — виявилось неспроможним досягти поставленої мети, допомогти народові позбутися своєї неволі, своїх злиднів. Потрібна нова сила, нові борці, сміливіші, рішучіші. Михайло Петрович пише послання до молоді:

На вас, завзяті-юнаки,
Борці за щастя України,
Кладу найкращі думки,
Мої сподіванки єдині...

Поет вказує на переваги молодого покоління перед старим. У молоді «в думках немає бруду», а в серці не тліє, як у «декого з старших, а «палає... любов до обездоленого люду». Він просить не розгубити тої святої любові, бо «вона гартує дух у чесній, славної боротьбі».

У першому варіанті вірша «До молоді» було дві строфи, які автор пізніше чомусь викреслив. У них ішла мова про єдність слов'янських народів, що було головним пунктом в програмі Кирило-Мефодіївського братства.

Бо зло буя, бо гвалт кругом,
А між слов'ян немає згоди.
Так заспіваймо ж ми псалом
Братерства, рівності, свободи.
Забудьмо чвари вікові,
Подаймо руку, як братове,
І на пролитій в нас крові
Збудуймо щастя народове.

Далі в першому варіанті йде заклик негайно «підняти угору стяг, а світоч — в руки» і, що б не сталося, йти вперед.

Ми насталим і серце, й волю,
І чересло на переліг
Та нашу знищеную долю
Поведемо через поріг.

Закінчує Старицький цього вірша згадкою про Тараса Шевченка як про незламного борця:

І не поклонемось кумиру,
Як не вклонивсь і наш співець.
Що за любов, за правду щирю
Прийав стражденицький вінець.

Перший варіант цього вірша було надруковано у Львові в альманасі «Молот» 1878 року під назвою «До молодезі» і підписаний не звичайним псевдонімом — Гетьманець, а двома латинськими буквами St.

У переробленому ж варіанті автор зняв політичну гостроту. Уже немає заклику до боротьби за корінні зміни в житті народу. Тут він обмежується просвітницькою діяльністю молоді.

Поки ще стогне темний брат,
Поки живий,— мерщій несіть
Сліпому світиво просвіти.

Поет закликає молодь назвати народну мову «без хитрощів своєю» і «любити свою окрадену родину».

Таке спрощення ідеї твору викликалося обставинами. На рукопису другого варіанту, що зберігається в рукописному відділі Інституту літератури АН УРСР є помітка, зроблена рукою Старицького, «Читаний на роковинах Шевченка 22 марта 1898 року». Крім того, текст цього варіанту є в рукописній збірці 1884 року, а вона готувалась до друкування в Росії, де панувала влада цензури. Отож переробляв поет свій вірш з урахуванням вимог цензури, яка у 1882 році і в такому вигляді заборонила його, бо, як писав цензор, «автор покладає надію на молоде покоління, яке любить Україну і співчуває стражданням знедоленого люду, що воно не припинить відстоювати його права і турбуватися про нього доти, поки ще стогне темний брат»¹.

На першу половину 70-х років припадає захоплення Старицького слов'янським рухом, що почався тоді на Балканах. Першим твором на цю тему був вірш «Поклик до братів слов'ян».

Історія цього вірша незвична. Це переробка «Пісні київського слов'янина», яка без підпису автора в рукопису поширювалася серед київської прогресивної громадськості і навіть була пристосована до якоїсь відомої мелодії. Взявши за основу той «нічийний» твір — ідею, образи і навіть якоюсь мірою поетичний розмір — Старицький написав свою пісню, яку Лисенко поклав на музику. Поет не знав, що автором «Пісні київського слов'янина» був Драгоманов, що написана вона була в Гейдельберзі, а потім переслана до Берліна приятелеві з України, з яким перед цим зустрічався автор у Відні і Мюнхені. Той приятель, повернувшись до Києва, «розпустив серед людей ту пісню», про що й сповістив авторові.

Про все це пізніше Драгоманов розповість у своїх спогадах, але імені людини, яка привезла до Києва «віршовану політичну статтю», з причини конспірації не назве. З цього приводу досі робляться тільки припущення. Кореспондентом Драгоманова,

¹ ЦДІА в Ленінграді, ф. 777, оп. 3, од. зб. 61, ч. 41.

якому той надіслав свій поетичний твір, міг бути Русов. Саме від нього влітку 1871 року Житецький дізнався, що Драгоманов у Гейдельбурзі. Русов їздив того року у відрядження до Німеччини і Австрії за завданням Міністерства народної освіти з метою вивчення організації роботи гімназій і міг зустрітися з своїм учителем у Відні, про що згадується в роботі Драгоманова «Австро-угорські спомини». «Нас тоді з'їхалось у Відні четверо російських українців: я з жінкою та двоє приятелів, бувших моїх слухачів по університету, з котрих один узявся за мене доглядати переписку історичних пісень на час мого перебутку за кордопом», — писав Драгоманов¹. Тим учнем Драгоманова, що прилучився до роботи над історичними піснями, був Русов. Встановити прізвище другого приятеля-учня, який був разом з Русовим у Відні, не вдалося. А він теж міг бути тою особою, якій автор довірив свій твір.

Старицький, мабуть, не зустрічався з тим княгиним, що привіз пісню Драгоманова і, звичайно, не знав, хто її автор. Протягом усього 1871 року він жив на Поділлі.

Коли саме потрапив до рук Михайла Пєтровича твір Драгоманова, ми можемо тільки робити припущення. Можливо, це сталося в останні місяці 1871 року або на початку 1872, бо перший номер журналу, де було надруковано перероблений варіант, вийшов того року аж у квітні.

Драгоманов не образився на Старицького за використання його поезії. «Я навіть був радий, що так вийшло: все-таки в д. Гетьманця зосталося дещо із мого панславїзму, і навіть з мого «москвофільства», а без мого єретичного імені пісня ця пішла в збірки...» — згадував він пізніше².

Порівняння текстів пісні Драгоманова і вірша Старицького дає підстави зробити висновок, що Старицький написав оригінальний твір, запозичивши лише сюжет чужої «пісні» і анітрохи не перекрутивши ідейного змісту твору. Обидва письменники закликали слов'ян до єднання, до спільної боротьби за свободу й освіту.

Тема слов'янського руху ще більше зацікавила поета після повстання болгар проти турків. З'являються вірші «На прю!», «До броні», «До Дунаю». Автор у цих творах говорить не лише про визволення краю від турецької неволі. Він розглядає це питання як початок всеслов'янського руху за «світло лагоди, любові, братерства, волі і добра», вірить, що ця боротьба «з'єдна слов'ян до купи, дасть силу серцю, голові — і на замученії трупи повстануть страдники нові!». У вірші «Слов'янська доля» взагалі йдеться не про боротьбу, а про спільність долі всіх слов'янських

¹ М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці, т. II, с. 170.

² М. П. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці, т. II, с. 181.

народів. Поет сподівається, що не може не прийти такий час, коли між всіма слов'янськими народами «настане правда і згода».

Абсолютно позбавлена декларативності, закликів остання поезія на слов'янську тему «Смерть слов'янина», написана в 1877 році. Це твір сюжетний. У ньому розповідається про почуття й думки, що охопили на порозі смерті тяжко пораненого борця. Бій програно. Ворог чинить наругу над невольниками, палить їхні оселі. «Пронизаний ножем» борець за волю, лежачи в калюжі крові, мучиться від того, що не може допомогти братам, які ще не випустили зброї з рук. Йому пригадалося «гірке життя під канчуком ворожим», коли разом з усіма він покійно ходив у «невольницькому ярмі», і коротке щастя від побачень з коханою дівчиною. А потім «скрута знов — невільна праця, нуд, наруга над святим... невіри-пана» і повстання всього люду проти бузувіра. Помирає борець непримиреним:

Востаннє взір борця зайнявся з гніву
І з стогоном в несилі тяжкій згас.

У 70-і роки Старицький робить спробу розповісти у своїх віршах про долю борців за щастя й свободу свого українського народу. У поезії «Чудова ніч» таким борцем виступає жінка, молода, гарна, з душею, у якій горить вогонь любові до знедоленого люду:

Не словом, ділом ти стояла
За край, за брата у ярмі.
Тепер сама, либонь, в тюрмі
Ти лиха тяжкого дізнала.

Цей вірш був написаний у 1875 році і з певними змінами опублікований у збірці «З давнього зшитку» 1883 року.

На цю ж тему, про розправу уряду над захисниками бідарів, Старицький ще раніше (у 1870 році) написав поезію, яка ніколи не друкувалася. Її в 1876 році автор подав до українського альманаха «Батьківщина», укладеного О. Кониським. Цензура не дозволила друкувати той альманах і не повернула рукопису упорядникові. До сьогодні він знаходиться у фондах цензури. Вірш Старицького називається «H Beato». Текст його друкується вперше:

Попід дахом так високо,
Що заледве кинеш оком.
Крізь віконце одиноке
Світло миготить:
Колихає мати сина,
Сама впала на коліна,
Зажурилась, а дитина,
Мов той янгол, спить

Тихо промінь від лампади
На святе обличчя пада
Того мученя, що ради
Нас прийняв вінця.
Мати широко так благає.
Білі рученьки ламає,
Сльози каплють — не втирає
З смутного лица.

«Хрест здійми ти з немовляти,
Обгорни в святії шати,
За любов до нас розп'ятий
Від людських же рук!
Взяли мужа вороженьки,
Не візьми ти сина в неньки,
Бо розбитеє серденько
Не знесе тих мук.

Як і ти, любив він брата,
І йому така ж заплата,
За любов він в руки ката
Дав життя своє.
Одведи ж од немовлятка
Злую долю його батька:
Перед тебе янголятко
Спить тепер 'моє».

Святий мучень кинув оком
На благання те глибоке:
Його янгол світлоокий
Нахилив свій лик
Над дитиною малою, —
Пригорнув її до лона, —
І в блакитній оболоні
Світлим променем ізник¹.

Хоч як намагався автор за релігійним сюжетом приховати ідейну суть своєї поезії, всевидяще око цензора її побачило. Цей вірш постановою цензурного комітету було заборонено до друку, хоч сам Старицький вважав його «дуже навіть легеньким»².

Про те, що «сіячі народні», борці проти темряви, безправ'я і злиднів, взявши на плечі важкий тягар, приречені на «дочасну смерть» або «жити по нетрях несходимих, на чужині в тяжкій самотині», говорить поет і у вірші «На новий рік». Ці люди позбавлені радості пізнати вповні особисте щастя («я не цілком твій»). Неодноразово Старицький називає їх святими. Інколи, розповідаючи про цих борців, він використовує релігійні сюжети. У цьому плані цікавою є поезія «На страстях», написана в час, коли розгул реакції набрав великої сили. Говорячи про Христа, поет називає його «богом мученів-рабів» і вважає, що розп'яли його «за слово те, що зняв проти панів», що він «борець за люд-

¹ ЦДІА Л., ф. 777, оп. 3, од. зб. 61, ар. 83

² М. Старицький, т. VIII, ст. 444

ські сльози», бунтар. У цьому ж вірші Старицький висловив ще одну цікаву думку. Він говорить, що темний люд через свою сліпоту, по-перше, терпить панів-мучителів, а по-друге, може віддавати, «як в оний час, так і тепер на муки... апостолів своїх».

Не обминув поет сказати своє слово і про російсько-турецьку війну. У вірші «Редакторові» він обурюється тою брехнею, яка заповнює сторінки продажних часописів, де стверджувалось, що солдати з радістю ідуть воювати, бо прагнуть слави, і заради неї готові покласти голови.

«О наймите, продажний лихослове!
Чи ти ж питав, що думав скорбний люд?
Чи ти ж ходив по тих хатах обдертих,
Де з сліз людських аж вогкість полягла,
Де голод — паң, де своєволя смерті,
Де вікова неволя й чорна мла?
Чи ти ж вбачав, як точить доля ржава
Ще змолода робітничу сім'ю? —

звертається до редактора. А далі запитує:

На що ж старцям здалася ота слава?
Чи закрасить вона біду свою?

Старицький доводить, що війна для народу — велике лихо. А на смерть солдати йдуть спокійно, бо звикли — та смерть чекає їх дома на кожному кроці. Композиційно твір цей нагадує вірш Некрасова «Думи при вельможному ганку»: після основної частини, де говориться про життя народу, йде розповідь про розкіш, яка оточує Іуду — редактора.

У 70-і роки Михайло Петрович писав вірші без усякої надії побачити їх надрукованими, особливо після появи емського циркуляру. Мабуть тому їх і не так багато. Ще рідше звертається письменник до поезії в наступне десятиліття, коли головним ділом став для нього театр, а в літературній творчості — написання п'єс. І все ж без поезії він жити не може.

На початку 80-х років, коли цензурний зашморг трохи послабшав, Старицький, готуючи до друку альманах «Рада» та збірку поезій «З давнього зшитку», доробляє і переробляє те, що було у нього написано раніше. Але з'являється й чимало нових віршів. Зараз відомо 9 творів, датованих 1880 роком, 5 — 1881 і 4 — 1882. Є й такі, що без дати написання, яку можна визначити умовно цими роками.

До збірки «З давнього зшитку» Старицький хотів умістити, крім перекладів, 35 оригінальних поезій. Цензура третину з них визнала «крайне тенденциозними» і не дозволила друкувати. Серед них — «До молоді», «Чудова піч», «Бажання», «Україно моя, рідна пенє», «Ох, ночі темні, непрозорі», «Вечірня», «Мару-

сі», «Нива», «До Н. Я. Р-а», «На страсті», «Редакторів», «Обід на користь голодних».

А в альманасі «Рада» ч. I він надрукував вісім поезій, серед яких була і «Учта» — переробка забороненої цензурою «Обід на користь голодних».

Тематика творів початку 80-х років мало чим відрізняється від тих, що писалися раніше. Лихоліття, темнота, убозтво рідного народу ятрять душу поетові. Йому болить, що нема на Україні такого куточка, «де б лани свої, не панські, слались килимами... де б не бачив по сахарнях змученого брата, де б не гинули в багні тім зірочки-дівчата, де б з голодного не драли рваної одежі...» («Бажання»). Але в цьому глибокому горі, яким «до краю душі повні», у поета оживають спогади про минулу боротьбу. Він згадує ті часи, коли «братам в нещасті поміч давали гоже». З сумом говорить, що залишилися в минулому «німі руїни», що «зламани сповіданки святі». Та крізь суцільний смуток все ж пробивається промінчик надії на нову хвилю боротьби. У вірші «Темрява» Старицький говорить, що «довше так несила жити, краще вмерти...», і звертається до молоді:

Гей, юнацтво, чесний люде!
Тяжко слову у неволі!
Ой, коли ж то інше буде,
Ой, коли ж ми діждем долі,
Щоб вона, брати, засяла
Ясним сонцем понад нами,
Люте лихо одігнала,—
Тугу, змочену сльозами!

Він радить новому поколінню «добувати сили, гоїти знанням темні очі», щоб взятися за те діло, яким займався сам поет разом з побратимами. «Гей, колись братам в нещасті поміч ми давали гоже...» — згадує він про своє минуле.

У поезії «Непевність» Старицький так само, як і у вірші «Темрява», звертаючись до минулого, дає оцінку діяльності українофілів, які домоглися, що «розточаться став туман негожий, і вбачавсь уже кінець бідам...». Наступ реакції був тим «громом», від якого все було знищено, діяльність борців придушена і «заніміла річ». Якщо раніше він вважав, що та ніч буде нескінченною, то тепер виникає сумнів: а що, як була це «остання гримота з хмари»?

В іншому вірші «Сиділи ми, каганчик миготів» поет уже запитує: «Чого чекать?» Треба йти в наступ. І коли навіть доведеться загинути, то «боління — тільки мить...»

З'являється в творчості Старицького і нова тема — тема жертвеності. Боротьба не може бути без крові й смертей. Але той, хто

хоче бути борцем, іти попереду, мусить бути готовим до загибелі в ім'я тої справи, за яку став на боротьбу.

1881 року поет написав сюжетний твір «Дочка Ієфая». У ньому говориться про долю дівчини, яка свідомо йде на смерть, щоб «дати відвагу і силу борцям, які б'ються за рідний край, за те, щоб народ не носив більше ярма, а розправив «натруджені груди» і щоб «правди сонце засяло повсюди», щоб ратай обробляв «вільні поля», а красуня-дочка збирала врожай, не даючи напаснику мита. Тоді ж з'являється і вірш «Борцю» (з британського). Так само, як і дочка Ієфая, борець за волю гине, але не даремно:

Ти загинув, але твоя кров
Натхнула до брата любов —
І в серце, прибите згола,
Відвагу і силу влила.

Віддає своє життя за народ та його волю і герой поезії «Остання ніч». Він вмирає за свій край, який любив змалку, вмирає, щоб змити кров'ю «дідівську догану». І в останню ніч він з боєм думає про те, що «вороги скривджують голоту, та й свої торгують нею радо», що навколо повно «сліз катованого світу».

Теми подвигу лицарів-борців торкається письменник і у вірші «Ночі темряві з завірюхами». Ночі — символ неволі, безправ'я і темноти народу. Вони мають своє «грізне і нежалісне» військо, яке напускають на бідарів.

Ох, і в війську тім — темінь перший бич,
Другий — кривда, гвалт від подужого,
А що третій вже — голод, вбожество
В спілці з неміччю та хворобами.

Не велика честь, каже поет, «бить безсилового, беззаступного, грабить бідного та убогого, на гробки нести дітей вдовиних, сиротить вдову безталанну». Він пропонує «помірятись боєм з дужими», з тими, хто стає на захист безсиких. Він вірить в їхню могутність і перемогу.

У ці роки Старицький знову згадує свого вчителя — Т. Шевченка. Згадує його як борця-страдника, який ішов у бій з найгострішою зброєю — словом і вірою, що скоро «окроплена злою ворожою кров'ю» воля народу буде здобута.

У вірші «На спомин Т. Г. Шевченка» через двадцять років після його смерті Старицький говорить, що Тарасові учні, і він в тому числі, не втратили надії на здійснення Шевченкового заповіту:

... ще ховаєм надії,
що спадуть кайдани вікової зими,
І тоді здіймуть слово німії.
Заспівають гуртом братолюбний псалом,
В спільній праці зміцнять свої руки...
І засяє тоді над убогим селом
Світло правди, любові, науки.

Поезія «На роковини Шевченка» (1883 рік) теж просякнута вірою в здійснення Тарасових мрій. Чи не вперше Старицький говорить тут про те, за що вели боротьбу «пророки-борці», тобто про прозріння народу, яке вже почалося. Народ йде до Шевченка, і щороку стежка, по якій він іде, ширшає. Закінчує поет цей вірш образним порівнянням народної сили з закутою у кригу річкою напровесні:

Що ж станеться, коли ріку глибоку
Не здержить більш уже підталий лід?!

Старицький зараховує до гурту борців, які приносили своє життя в жертву ідеї, і ліричного героя в поезії «Забутливі люди» (на мотив з венгерського). Цей герой уже в зрілому віці йде на тортурі за ті ідеї, яким почав служити ще в юнацькі роки. Його обурює зрада товаришів і наставників, розходження в них слів з ділом. А про себе він каже:

Чого ж мене гонить повсюду догана,
Що я захищаю бездольця від пана?
Що я не боюся ворожого миру,
А руку здіймаю за правду за щирю?

Цей борець готовий за свої переконання «нехибно стоять до загибну», хоч би й довелося в заранню могилу покласти «надломану силу». Сталося так, як він і сподівався,— його захопили вороги й кинули за ґрати.

Про таких лицарів волі, яких царський уряд засилав «у сніги несходимі Сибіру», розповідається у вірші «Зустріч». Це поетичний малюнок про коротку зустріч на етапі чоловіка й жінки — двох товаришів по боротьбі, які щиро кохали один одного, ніколи не виявляючи своїх почуттів. І хоч у нервовім стисканні рук була «безодня і щастя і муки», говорили ж вони між собою «про skutки нерівного бою».

Віра в перемогу, за яку клали голову борці, одностайці поета, звучить і у вірші «На смерть друга». З сумом говорить Старицький про те, що не стало ще одного «борця народного» Миколи Васильовича Ковалевського, який «серце, і душу, і силу невтомною» клав «на рідну справу».

Вік побивавсь за бідноту бездольною,
За її працю криваву.

А в кінці твору проголошуються оптимістичні слова: «Зійде зоря твоїм мріям!»

Тему жертвності Старицький розкриває і в своїй єдиній історичній поемі «Mogituri». Він описує бій козаків під Берестечком. Через зраду спільників-татар той бій закінчився поразкою. Щоб врятувати оточені ворогами полки, які були приречені на знищення, якщо не від куль, то від голоду, бо татари, тікаючи, забрали

весь провіант, Богун пропонує ризикований вивід війська вночі через болото. Врятування козацьких полків потрібно було народові, бо Україна, «коли вже останніх синів похова», сама загине.

На рідні оселі, на луки, лани
Злетяться ті шуліки гарма,—
Ой, стануть знущатись над людом вони
Та знов запрягать його в ярма...
І воля добута, і любий наш край
Тоді вже до віку, до суду — прощай!

Виконати цей план порятунку можна було лише тоді, коли сили ворожі будуть сконцентровані на протилежному боці. Треба було підняти «фальшивий вояцький бурун». Хтось мусив йти у лігво вороже, де його чекають тортури і смерть. Добровольців виявилось чимало. «Смертником» же з доброї волі став Лисенко-Вовгура, який «всякі тортури стерпіти ладен» за свій народ, за свою Україну. Смертниками стають і керівники загонів Джерджалій, Дуб та Крутий, які з своїми козаками повинні йти на інсценізацію прориву. Виконуючи святий обов'язок, загинули козаки, не давшись живими до рук жорстокого ворога. Йдучи за Шевченком в оцінці ворожих зіткнень, боротьби між українцями та поляками, Старицький в кінці поеми пророкує Польщі:

Ой, швидко дістане заліз і собі —
В ярмі її слава поляже!
Оце моє слово останнє тобі,
Ксьондзами нацькований враже!

В епілозі поет з гіркотою констатує, що кров проливалася даремно, гинули люди, і не просто люди, а велетні духу, герої, борці за вітчизну, не відаючи, що скоро воля народу згине.

Платформа, на якій стояв Старицький, беручись за створення образів проводирів у боротьбі проти суспільного зла, збігалася з платформою російських письменників революційно-демократичного спрямування, зокрема М. О. Некрасова. Щоб переконатись у цьому, досить згадати перекладений Старицьким вірш Некрасова «Пророк».

Не говори: «Забув він осторогу!»
Його своя недоля покара,
Не згірше нас він бачить неспромогу
Без мученства служити для добра.
Проте коха щиріш він і святіше,
В його душі нема заман людських:
«Для себе жить між миром можна лише,
Але сконать можливо для других?»

Майже в усіх поезіях про борців, і особливо, коли це стосувалося сучасників поета, він говорив про безсмертя подвигу, вчиненого в ім'я свободи, в ім'я торжества правди.

Про те, що борцем, захисником інтересів знедолених може бути не всякий, що перешкоди, труднощі, підступність і зрада побратимів можуть зламати не досить міцного й викинути на дно життя, поет розповідає у вірші «Монолог бездольця». Герой твору — людина освічена, з дипломом. Але його вигнали з роботи, «не вказуючи причин». Удар був несподіваний і такої сили, що він ледве не наклав на себе руки. Та потім вирішив, що «ради вищих святинь» треба забути власні біди, і якщо вмирати, то в боротьбі, в бою. Однак «голод, холод, безпорада» і «зрада товаришів» таки зломали. До повного відчаю привела втрата коханої. Герой став злочинцем, а потім п'яницею.

Значне місце в поетичній спадщині Старицького належить творам на тему мистецтва та його ролі в суспільстві. Вперше заговорив поет про це у вірші «Коли засну навіки в домовині» (1877 рік). Твір цей сповнений смутку, бо ліричний герой відчуває наближення смерті. Він замислюється над тим, що залишить на землі після себе, який слід, «чи хто згада поета на родині, чи прийде хто на гроб сумний, чи ні?» Як не печально, але доводиться зізнаватись, що ніхто не згадає, бо «свої думи-муки співав собі в святій самотні». Було багато ворогів, які «в'язали руки», і ненадійних друзів, які «не рятували». Доля митця тяжка — «життя пішло на боротьбу з бідною», тяжкий труд не приніс слави.

І в пізніше написаному вірші «Поету» (перша назва «Боротьба») Старицький вказує, що шлях поета небезпечний і важкий. Він прирівнює образ поета до образу борця, що змагається з сліпою силою, як сміливий плавець з хвилями буремного моря. Висновок: не одного митця поглинуло життєве море. Та коли поет буде налаштовувати свою ліру «для власних мук, для власних сліз», «для потайних з кутка погірз», його пісень не буде чути. Справжній митець мусить свій талант віддавати людям, служити їм, особливо в часи лихоліття. Він мусить породжувати віру, надихати на боротьбу, рятувати від відчаю, «коли кругом в дочасні труни борців лягає гурт», розважати брата, «що й не виходить із заліз». Важка, але почесна місія митця, який своєю зброєю бореться проти «скрути, туги та віковичної бід». І хоч поетові доведеться «замість лаврового терновий вінець узяти на чоло», у цьому його щастя, у цьому його безсмертя.

Подібну думку висловлює Михайло Петрович і у вірші «До М. Лисенка», у якому закликає композитора творити таку музику, яка б піднімала «брата з могили», наверхтала «до праці за чесне, за праве», просвіщала «вікового раба». А в поезії «О, вернись, моя музо, на мить...» Старицький дає право ліричному героєві — поету — самому оцінити свою творчість. І він приходить до думки, що не все робилося так, як хотілося, що не раз він кривдив музу — писав таке, що «йшло впоперек любій меті», буденне, дрібне. Але частіше і «серед буденного чвару» були в його поезії

«поривання святі». Його Муза, його поезія «вабила серце до бою, в ньому гріла широку любов». Старий поет просить музу, щоб і остання його пісня була піснею борця.

Не обійшов Старицький і такої теми, як життя акторів. Він першим розповів про митців сцени в українській драматургії, першим сказав болюче слово про їхню долю і в поезії. У вірші «Чертог сіяв» поет малює сумну картину, коли актриса змушена грати на сцені веселу, легку роль, тоді як удома в неї залишилася хвора дитина на «проханих нежалісних руках». У залі сміх, «гоготіла зала», а перед очима в актриси її мале дитя «в гарячці злій без пам'яті». Чи могла б вона покинути трупу або хоч день побути біля дитини? Ні! Покинути роботу не може, бо театр «їй дасть хоч копійчину, хоч крихотку злиденного добра, яке злегчить її слабу дитину». Хазяїн же думає тільки про прибутки, про задоволення низьких смаків глядача, який за це несе йому гроші:

Бридкі пісні геть залу роз'ятрили,
І захватом реве й буя жага...

Шалений крик. Всі потребують «біса». Актриса-запроданка, актриса-невольниця не має права відмовити вимогам глядача. Коли ж вона не витримує душевної боротьби і падає на сцені зомлівши, то глядач обурився

На мить одну занішкла смутно зала,—
А через мить у ній розлігся свист.

У цій невеличкій поезії про страдницю акторку-матір Старицький висловив свою позицію театрального діяча. Театр не може бути балаганом, йти на поводу у розбещеного глядача, бо це є глумлінням над мистецтвом, над талантом. Завдання театру, як і поезії, і музики — «просвіщать вікового раба», нести йому зі сцени ідею правди і свободи.

Дещо змінився характер поезії Старицького у дев'ятсоті роки. Почався новий період у розвитку Росії. Посилюється революційний рух. Пробуджується селянство — усе частіше до Старицького надходять чутки про селянські бунти, яких він і його друзі-однодумці чекали ще в 70-х роках. І в старого хворого борця ці новини підіймали дух, воскрешали віру в можливість нарешті побачити торжество правди і свободи в рідному краї. З-під пера поета з'являється по-справжньому революційний вірш «Борвій» (1902 рік). Борвій — буревій — буря — це та сила, яка мусить дати надію бідарям, бо:

Після борвію гляне сонечко
І остріє всіх рівним променем,
Вороги життя згинуть пропадом...
І скриляється знов надіянка,
Що і окривдженим правда станеться!

Цей вірш дуже схожий, з «Буревісником» М. Горького, а може, й написаний під його впливом, бо з'явився пізніше. Старицький і в «Борвії», і в деяких інших поезіях дає протиставлення багатих бідним, панів мужикам. Від наближення борвію панів охоплює страх:

Багатирщики зачинаються
По своїх дворах і по горницях,
Затуляючи вікна коцями,
Щоб не чути їм грому-гуркоту...
Щоб не бачити спалу блискавки,—
Так жахаються смерті наглої:
Жаль їм злинути з світу ласого,
Від утіх-розкош...

Зате сіромі-злидарю нема чого боятися, бо «гвалт безжалісний, скрута, горенько та темнота» не давали йому втіх і радощів, а давали лиш муку, нуждоньку. Нема чого з ними ховатися. А як позбутися всього того, може, пораду дасть отой борвій — «бунтівник навіжений».

Співзвучний з «Борвієм» і вірш «Занадто вже! Чим дихати нема!». У ньому автор висловлює сподівання на те, що «глупа ніч не буде вікувать». Міняється життя. Народ уже не хоче ходити в «державному ярмі», «з затягнутим арканом на шиї», не хоче терпіти зло. Увірвався йому терпець» — засвідчує поет. Він з піднесенням, з радістю і великою надією каже:

О, вірю я, що з'явиться вона,
Загублена, сподівана воля —
У промені, як пишная весна,
В вінку з квіток ріднесенького поля,
Зо світочем-зорею на чолі,
З ухмилкою несказаної вроди...
І відітнуть натруджені, малі
Під прапором любові, правди, згоди!

Тема селянських бунтів, які уряд часто придушував військом, розкривається в поезії «І гвалт, і кров...». Розправа над повстанцями жорстока. Багатії, сповнені ненависті, «з піною на сціплених вустах» не мають меж своїй сваволі. Але поет звертає увагу і на тих, хто продався багатіям, на «рабів густу отару, озброєну залізом і вогнем», руками якої здійснюється розправа. Автор таврує запродавців, що «за цяцьку в півталяра» готові знущатися над братом-«бідарем».

І брата брат катує, ріже, коле,
Незбройного кладе, немов снопи,
І трупом геть укрилось рідне поле,
Покрасилось од кривної ропи.
Раби сліпі! Знаряддя кляте влади!
За що, про що катуєте рабів?
Самі ж себе ви губите з розради,
Зміцнюючи сваволю дукарів!

Розправи над повстанцями, роз'єднання народу, зрада частини його породжують у поета зневіру в здійснення своїх ідеалів. «Де ж та правда? Де та любов над нами?» — запитує він.

Невже й вона химера лиш одна,
І мусить люд, уярмлений віками,
Пить з власних сліз отрути ківш до дна? —

робить припущення, від якого «холоне кров, німіє серце в грудях». Старицький, як колись Шевченко, звертається до бога, просить «правого гніву» проти «посіпак неситих і катів», що перетворили життя простого люду в пекло. Останню строфу вірша поет починає словами: «Але вгорі безжурно та яскраво...» Нема гніву бо-жого, нема надії, нема любові, нема правди...

Розправи уряду над селянами-бунтарями так вражали Старицького, що він не міг про них ні на хвилину забувати. У невеличкому за обсягом ліричному вірші «Ніч» (1902 рік), де в основному йдеться про безсоння, про нудні тіні від думок, що з'являються і зникають, поет використовує незвичне, але таке характерне, відповідне часові порівняння: його думки, а точніше, тіні від думок —

То тремтять неначе струни,
То їжаться у штики,
То витягуються в труни
Чи у шибениць рядки...

Але Старицький не хоче поховати своїх надій, не хоче згодитися, що сенс усього його життя — побачити народ вільним і щасливим — був ілюзорним. І хоч на зорі ХХ століття боротьба народу не приносить ще бажаних наслідків, вогник віри в перемогу правди над злом жевріє в його душі. У поезії «Звитяга», написаній 10 березня 1903 року, поет, використовуючи художній засіб паралелізму, малює нестримний потяг до сонця, до життя приречених стихією до загибелі квіток ромена болотяного і «палке і пікчемне» поривання до щастя тих бідарів, за яких він уболіває («І я сліпий болю за сліпих»). Майже безнадійний порив до життя залитих водою квітів закінчується перемогою:

... Ромен болотяний
Досяг стрімкої оболоні —
І сріблом скрізь розсипавсь цвіт рясний.

У душі поета-борця, що був свідком боротьби й перемоги квітів, враз спалахнула віра в те, що й народ, який так довго й наполегливо тягнеться до щастя, намагається здобути його в тяжкій кривавій боротьбі, стане переможцем.

Зринає нам надія і розвага...
Я затремтів від поривань святих
І вигукнув у захваті: «Звитяга!»

Якби в поета не було цієї віри в перемогу, навряд чи могла б у 1903 році з'явитися поезія «Добраніч». У ній автор бажає хоч хвилинного спочинку «змученим нужденним трудівникам, що віддали всі сили ситим — і заробили пекло мук», усім покривдженим, що ніколи не знали «красних днів», їхнім захисникам, «страдникам за брата», що за свої дії сидять у в'язницях або заслані до Сибіру. Спочинок їм потрібен «до перших променів зорі», коли настане час, щоб гукнути: «Вставайте, браття, та, повні спільного завзяття, поставим правді вівтарі!»

Але 900-і роки — останні роки життя поета. Він уже дивиться не вперед, а оглядається назад, на прожите життя, підсумовує здобутки і втрати. У зв'язку з цим з'являються нові мотиви в його творчості. Часто його вірші — це сповіді або заповіти. Цікавим у цьому плані є вірш «Молитва», написаний за рік до смерті. У ньому автор відмовляється від раю, де «турботами серце не сповите», бо він не хоче й після смерті поривати зв'язків з народом і рідним краєм, не хоче бути байдужим до людських печалей, «до тих країн, де не втихає стогін, до сліз людських, до крові й боротьби». Він молить бога послати його хоч у пекло, але не одбирати мук за народ. Бо рай у його серці може бути лише тоді, коли запанує в рідному краї добро:

Я мир люблю, ним вік болить жадаю,
В його добрі чувати серцем рай.

Старицький не абстрактно розуміє те добро, бо за нього він чесно боровся в 70-і роки.

У поезії «Весна», написаній тоді ж, як і «Молитва», автор відчуває наближення нової бурі — революції. Радіючи пробудженню в природі, він жде й пробудження в народному русі, він чекає нового злету боротьби народу за «визволене життя», закликає його, «кревний люд», прокинутися знищити «усе негоже» і здобути право на «новий суспільний труд». Старицький хоче побачити здійсненими мрії Т. Шевченка про «сім'ю велику, вольну, нову».

І у вірші «Псалом» поет, звертаючись до «братів своїх», закликає їх брати в руки зброю.

Гей, брати мої, до зброї!
І з проясненим чолом
Вільна братія розкута
Заспіва святій псалом...

Ніби продовжуючи тему «Борвія», поет у цьому вірші в алегоричній формі малює революцію як бурю, яка мусить знищити все зло, що його міцно тримав у своїх пазурях Орел-потвора.

Грім розлігся, залунав,
Освінула блискавиця
Темінь дику, нічню.
І прокинулася птиця,
Геть знялася в вишину
Ї занесла колишні чвари
За північні чорні хмари.

Адресований той псалом, у якому «запекла кров», «батьків стогнання, серця вільного благання, люду вільного любов», через богородицю богові правди і волі.

У цей тривожний передреволюційний час у Старицького «на душі у Правду стигне віра». Як здавалося йому, він стояв на порозі здійснення мрії своїх молодих літ, але, на жаль, і одночасно на порозі могили. В цьому був трагізм. Доля наче посміялась над ним. З гіркотою і болем звучать слова з невеличкого вірша без назви, датованого 1903 роком.

Невже під ногами у мене чорніє розкрита могила?!

Але і перед розкритою могилою, коли «необорима сила» несла його в «страховищну темінь», коли «холола кров і мозок ціпенів» від жаху перед неминучим кінцем, поет всенародну біду ставить над власною — його душа болить за «окривджений народ».

Чи світла ти добудеш до боріння,
Чи досягнеш хоч краплі щастя ти
За труд тяжкий, за вікове терпіння? —

запитує він у вірші «Сон» і сумує, що скоро стане непричетним до тієї боротьби, не знатиме, не чутиме «ні мук, ні стогону, ні плачу» народу.

В останній рік свого життя Старицький часом линув думками в давно минуле дитинство. Ці спогади породжували невеселі думки про плинність життя, про безповоротність минулого. Вилив він їх у невеликому віршику-спомині «Мов бачу тихую оселю».

Неодноразово висвітлювалась у поезії Старицького тема смерті, як явища неминучого і небажаного. Коли хвороба наступала так навально, що здавалося вирватися з її пазурів не стає сили, поет говорив про кінець життєвого шляху.

Вперше ця тема прозвучала у вірші «Прощання», написаному 1 серпня 1875 року. Тут він говорить про смерть, як про страшну несправедливість, як про лихо, що насунулось на нього.

Зламались крила,
І я сиджу біля могили
Ї питаю долю навісну:
Нащо ти серце ошукала
І замість слави дарувала
Мені заранню сю труну?
За віщо вас, мої надії,
Минулі сни, поблідлі мрії

Окрив той морок і мана?
Невже мирська біда — облуда,
Невже на посміх тільки люду
Здалась сльоза моя сумна?

Зовсім по-іншому розкрито цю тему у вірші «В грудях вогонь, холодне повівання...», написаному 1878 року. Чуючи «холодне повівання» смерті, ліричний герой ставить філософську проблему:

Чи в ту страшну, сподівану хвилину,
Коли перерветься життя,
Все, що любив, і сам цілком я згину?
Погаснуть враз всі почуття?

Чи та любов переживе могилу,
І буде внов моя душа страждать
За свій народ, за Україну милу,
Про неї думати, гадать?

Над селами обдертими літати
І люду, в темряві кутку,
На боротьбу відвагу надихати
Й будити силу в сповитку?

А в 90-і роки в поезіях про смерть уже нема ремствування, що прийшла вона невчасно, немає філософствування. Кінець сприймається як логічне завершення життя. Ліричний герой спокійно оцінює той вантаж, який він приніс до фінішу («Остання дорога»). І якщо його оповиває смуток, то не від неминучості смерті, а від даремно прожитих років. Його печалять «порожнісінькі сакви», у яких колись були і «научне надбання», і «душевне добро», і «кип'ячих сил без міри, і хороших красних мрій, і святої в правду віри, і нехиблених надій».

Була там і віра в те, що «неуків владичних світ науки побідить і до благ суспільних, вишніх правді шлях опорожнить», шлях до щастя всіх людей, усієї дружної громади. Правда, він не розгубив того неоціненого скарбу — його розікрали вороги.

У вірші-мініатюрі «Останні сили дарма трачу» — те саме. Плаче герой від усвідомлення, що були «зневажені символи і перемучені літа».

У поезії «Всьому кінець», оглядаючись назад, на прожиті літа, Старицький намагається оцінити всі свої вчинки, усе те добре й зле, що супроводжувало його на життєвому шляху. Він прощається з минулим:

Прощайте ж ви, ріднесенські краї,
Осяяні, оздоблені красою,
Де в боротьбі точились дні мої,
Де ворог наш знущався наді мною!
Де задрість зла вергала з-за кутка
На страдника і стріли, і каміння,
Вербуючи із дружнього гуртка
Поплічників...

Багато на тім шляху було лихого для поета:

На тім шляху тернистім я дістав
За серця жар, за вибухи змагання,
За сіянку моїх питимих мрій,
Сподіванку народного пробудка!..
Не раз мене всипав наклепів рій —
І від кого ж? Від брата-недолюдка!
А спільники, що в супрязі були,—
Дивилися байдуже на цькування...

Це був, як оцінює сам поет, «останній вибух горя». Але любов стоїть у нього над горем, над злом. Наприкінці вірша автор висловлює свою любов до всіх людей, що залишаються на землі, а особливо «до спільників тяжкої боротьби». Поет сповнений любов'ю до навколишнього світу, до життя, з яким доводиться прощатися назавжди. Він востаннє згадує свої рідні думи, голосні пісні, стогін бездольної юрби, регіт сваволі навісної, «омочені плачем, обвіяні зітханням хирно-кволих» ниви і степи, які упорані «тяжким нужди бичем», насичені «кривавицею голих».

За народним звичаєм, перед тим, як іти в небуття, людина просить простити її за все, не пам'ятати зла. Це робить і ліричний герой Старицького.

Мабуть тому, що почуття любові мають таку силу, яка інколи здатна перемогти смерть, Старицький на заході свого життя знову звертається до теми кохання. Тільки тепер він робить спробу осмислити філософію цього вічного святого вогню. Буває любов — жага, пристрасть. Вона приносить короткочасне щастя:

Нап'ємося ми чар і замрем у розкошах щасливі!

Більш довговічна і цінна любовь. Коли вона являє собою «спів, зальот душі — не тіла». Коли в закоханих стає одна душа, спільна, то «вона зорить в дитиннім сяйві віри» і «бажається незбутнього чогось»...

Але найсильніше це почуття, коли воно виходить за рамки інтимних стосунків, коли воно «благу сильному сприя». В такому випадку «кохання тане у любові, але любов у нім буя!». Поет зізнається, що в нього саме таке почуття: це —

Прихил до люду, до бідах,
Яких призначення — наруга,
Нужда, бідота, праця, страх...
Які добра повік не мають,
Які від голоду конають,
... Яких бліді, нужденні діти
Не знають забавок, сміху
І в'януть в хліві чи льоху.

Силою свого почуття поет «гамує муки борцям і в місті, і в селі— за благо всіх, за світ науки, за спільне щастя на землі...»

Чи не першим Старицький спробував показати, що така любов часто буває без взаємності, трагічна. Він говорить про жінку—

провісницю зорі, яка йде до бездольців зі своєю незмірною любов'ю. А вони «темні, дикі, її ж волочать до владики, і, мов буруни навесні, ревуть: «Розпни її, розпни!»

І все ж автор хоче, щоб була саме така любов, щоб вона породила «вірне дружнє побратання», щоб вона примусила людей «любити ревно»

И віддати ширю ту любов
За рідний край, за рідну кров!

У вірші «Коли ми уперше кохались» говориться про кохання у зв'язку з циклом фізичного життя людини — молодість, зрілість, старість.

Тематичний аналіз поетичної спадщини Старицького дає підстави зробити висновок, що поет був реалістом. Це відзначив і І. Франко. Він писав: «Можна сміло сказати, що в ту пору на Україні не було поета, що міг би був на таке сильне та енергічне слово і не взяти в нім ані жодної фальшивої ноти»¹. Не можна не погодитися з І. Франком й в тому, що лірика Старицького «більше громадська, ніж індивідуальна»².

Щодо художнього відображення дійсності, то М. П. Старицький на той час був оригінальним поетом, не схожим на інших сучасників, які в більшості своїй були епігонами, наслідувачами Шевченкової манери, Шевченкового стилю. Старицький в поезії ні під кого не підроблявся, а залишався самим собою. Таку ж думку висловив і Франко. Він писав: «Се говорить український інтелігент не до фіктивного українського народу, який з елементарних причин не міг ані слухати, ані розуміти його — але до своїх рідних інтелігентів, про свої інтелігентські погляди і почування»³. А погляди і почування в Старицького були такі ж, як і в передової російської інтелігенції, яка після пострілу Каракозова зрозуміла, що чекати позитивних змін для народу зверху, від влади, даремно. Однак він — український поет, писав українською мовою і в першу чергу про рідний український народ.

Палітра художніх засобів Старицького-поета досить різноманітна. Є в нього поетичні твори, написані в стилі народної пісні. Це такі, як «Ой, де ти, зіронько», «Виклик», «Туман хвилями лягає», «Не сумуй, моя зірко кохана», «Заходить місяць, гаснуть зорі», «Зорі, зорі, ясні очі» та ін. Саме тому деякі з них були покладені на музику, а такі, як «Виклик» і «Туман хвилями лягає» стали народними піснями. Є в нього вірші закличні, агітаційні («До молоді», «Борвій», «До броні!», «Псалом» та ін.). Деякі твори становлять собою послання («До М. Лисенка», «Артисту М. К. Садовському», «На проводи», «Прощання», «До

¹ ЛНВ, 1902, кн. V, с. 130.

² Там же, с. 132.

³ Там же, с. 311.

Н. Я. Р-а», «Борцю» та ін.). Є романтичні, типу балад («Гетьман»). Є сатиричні («За лихими владарями», «Бажання», «У пишнім салоні» та ін.).

Старицький, як правило, в ліричних віршах особливо на тему кохання, акцентує увагу читача на тому, що людина і природа становлять єдине ціле. Але в творах на соціальні теми, у творах громадського звучання, яких у поета більшість, картини чарівної природи протиставляються стражданню, злидню, безпросвітному горю людей. Прийом контрасту поет використовує також і для показу суспільства, яке складається з дукарів і бідноти («Учта», «Сумно і тьмяно», «Весна») і при змалюванні святих лицарів, що вийшли на нерівний бій за правду, і при зіставленні юнацьких нездійснених мрій з старечим безсиллям людини, яка стоїть над розкритою могилою.

Глибоке знання життя, побуту українського народу, спостережливість поета сприяли тому, що його вірші часто вражають читача, створюючи певний настрій, акцентуванням уваги на окремих деталях («Замість шкла з паперу латка», «Нема заводу чи постелі... лиш двоє ряден старових та оберемочок соломи», «в хурі ведмежому тепло велиможному», «мокра сорочка на тілі змерзається» та ін.). Вражає також різноманітність композиції, метрики. Є в поета вірші, побудовані з чотирирядкових строф, п'яти-, шести-, восьми-, десятирядкових. Є строфи, що за формою відповідають сонетам. Щодо рими, то Старицький використовував і паралельну, і перехресну, і опоясуючу. У деяких віршах її взагалі немає. Строката в нього й метрична схема: є твори, написані ямбом, хореем, дактилем, амфібрахієм.

Дуже колоритна мова поезій — багато метафор, епітетів, порівнянь. Але найбільшу увагу критиків — і сучасників поета і тих, що досліджували творчість Старицького в пізніші часи — привертала неологізми, яких в мові поезій чимало. З його легкої руки в нашій лексиці з'явилися такі слова, як «мрія», «жадати», «вразіння», «тривати», «супокій», «зрадливий», «бойовище», «спочин», «дурманити», «страдниця», «бруднити», «приємність», «недбальці», «нестяма», «байдужість» та ін. Однак ним були створені й такі слова, які не прижилися в українській літературній мові. Вони не сприймалися читачами ні тоді, ні зараз. Це такі слова, як «дружа», «щасна», «згола», «світиво», «нудливо» та ін.

За кування нових слів поет мав багато неприємностей, не тільки від ворогів, а й від друзів. Драгоманов, наприклад, вважав, що Старицький псував мову народну. Часто звинувачення критиків поетові доводилося спростовувати, інколи через газету. Про мовні баталії і про свою позицію в цьому питанні Старицький написав вірш:

Ой, знущались з мого слова,
В рідне кидали каміння,

А воно, живуче, знова
Одягалося в проміння,

Окрилялось в дивні згуки
І будило, знай, орлицю —
Нашу матір зняти руки
До синів своїх оспалих,

Що калічаться знесли,—
Щоб своїх хоч діток малих
Рабським духом не труїли...
І вогнисте слово лине,
Пробива задублі груди
І добро для всіх єдице —
Волю й правду — сіє всюди...

Найбільш об'єктивну оцінку мові поезій Старицького дав І. Франко. Він вважав: «Справді, його мова не всюди взірцева, хоч треба сказати, що загалом вона чиста, сильна і пластична... можливо, що, пошукавши, можна би ще набрати з десятків нещасливих слів, неологізмів або незручних фраз у всій масі його писань. Але не забуваймо, що писання Старицького — плоди перехідної доби, коли українському слову приходилось здобувати нові поля невідомих досі понять!»¹

І над формою, зокрема, словом, і над змістом своїх поетичних творів Старицький працював протягом усього життя. З одного боку, він домагався досконалості, чіткого звучання вірша, з другого — дозволу цензури на друкування. У переважній більшості рукописів, що збереглися, знаходимо елементи авторської правки. Наприклад, у вірші «До слов'ян» (перша назва «Поклик до братів слов'ян») четвертий рядок першої строфи «Невже не брати між собою» був виправлений на «Невже не одної ми матері діти», а потім ще раз виправлено — «Чи ми ж не одної пак матері діти». На початку другої строфи слово «зневага» поет замінив на «розрада». Двічі змінював слова в останньому рядку третьої строфи: замість «рідного розвою родині» стало «рідної освіти родині», а потім виправив на «розвою й освіти родині». Більш докорінно перероблялась четверта строфа. Було:

Щоб дума славутня і мова співуча
Ширіли і пишались в народі.
Ми всіх пригорнули б до серця охоче,
Якби нам хоч трохи свободи.

Стало:

Щоб правда, свій розум і слово співоче
Та щастя — ширились в народі!
Ми всіх пригорнули б до серця охоче —
У власній та вільній господі.

¹ І. Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVII. с. 343.

У шостій строфі було замінено «шукаємо волі» на «шукаємо долі».

Замість строфи:

Ми тільки за наше лягали кістками,
Коли нам чинилися шкоди,
Ніколи не гралися ми кайданами,
Чужої не гнули свободи,—

Старицький написав нову:

Якби єзуїти не стали між нами,
Не знали б ми вкупі недолі;
Бо ми не кували других кайданами,
Чужої не нищили волі!

Слово «днедавні» замінив на «старезні», «ні цяти» на «ні кроку» та ін.

Інколи заміною слів чи словосполучень Старицький не тільки домагався точнішого виразу думки, а й загострював або послаблював ідейне звучання твору. Наприклад, у вірші «До альбому» початок був вираженням психологічного стану героя:

Нехай згадається в цих думках
Здавен прихильний вам піїт:
Багато сховано в них суму
І поривання давніх літ.

Згодом автор переробив перший і третій рядок:

Хай нагада себе в цім слові
Здавен прихильний вам піїт,
Не скривдив він святій любові
І поривання давніх літ.

Тепер це вже була заявка на вірність святим ідеалам молодості.
У поезії «Тяжко, важко по світу блукати» рядки:

Як блука у моральній сліпоті,
Не познавши й самого себе, —

замінено автором на нові, які звучали більш осудливо:

Як принизивсь у рабській покорі,
Відцуравшись нарешті, й себе...

Є виправлення у віршах «Звитяга» та ін. Та особливо багато змін робив автор у творах, що спочатку друкувалися за кордоном, а потім готувалися до друку в Росії. З'являлися нові варіанти, часто гірші, ніж був перший. Деякі твори друкувалися скорочено або з значними купюрами. Наприклад в поезії «І гвалт, і кров...» четверта строфа була перероблена, а п'ята викреслена.

Та чи не найбільших змін зазнав вірш «До молодіжці» (пізні-

ша назва «До молоді»). Другий варіант став на вісім рядків коротший. І майже в кожній строфі були зміни. Наприклад, у першій строфі замість рядка «Борці за щастя України» з'явився інший — «Що возлюбили Україну». В другій строфі замість «падає любов» — «гріється любов». А далі наче новий твір — жодного рядка не взято з першого варіанту.

* * *

У Старицький увійшов в українську літературу ще й як талановитий перекладач. У його спадщині багато перекладів поезій російських письменників — Лермонтова, Пушкіна, Жуковського, Огарьова, Надсона, Крилова, Некрасова, — а також творів Міцкевича, Спрокомлі, Байрона, Гейне, Гете, Шекспіра, Гюго. Перекладав він сербські народні пісні, російські вірші українських письменників — Гребінки та Боровиковського. Робив він також переклади прозових творів Гоголя, Андерсена.

Над поетичними перекладами письменник почав працювати в 60-і роки. Перші з них уже в 1865 році були надруковані у львівському журналі «Нива». Це поезії Лермонтова «І тяжко і важко», «Оповіті тьмою», «Козача котова пісня», «Як жито хвилями», «Сон», а також вірш Огарьова «Заврядне оповідання» (пізніша назва «Світова річ»), дві байки Крилова та сім віршів Гейне. Це взагалі були перші твори Старицького, винесені на суд читача.

У наступні роки поет береться за переклади творів Пушкіна. Вірш «Козак» у часописі «Правда» був надрукований 1867 року, «Зимовий вечір» та «Утоплений» — 1868 року.

Важко сказати, за яким принципом добирав Старицький твори Лермонтова і Пушкіна для перекладу. Може, брав такі, що були співзвучні його настрою — «І тяжко і важко» (пізніша назва «І нудно і душно») Лермонтова або «Зимовий вечір» Пушкіна. Може, привертало увагу вираження в поезіях громадянської позиції автора — «Козача котова пісня» Лермонтова, «Село» Пушкіна, а може, наявність у російських поезіях українських мотивів — «Козак» Пушкіна. Щодо вірша Огарьова, який навіть російською цензурою пізніше визнаний аполітичним, то його Старицький взявся перекладати, мабуть, тому, що Огарьов був йому цікавий як особистість, як друг Герцена. Байки Крилова могли привертати увагу своєю народністю. Лише поезія Некрасова оцінювалась перекладачем як духовна зброя, що потрібна була і йому, і його товаришам по боротьбі.

У порівнянні з попередниками — Гребінкою, Боровиковським та іншими, хто брався за перекладання на українську мову творів російських поетів — перекладач Старицький був набагато прогресивнішим. Він не стилізував віршів російських чи зарубіжних авторів під український фольклор або бурлеск. Навпаки, зав-

жди намагався зберегти не лише зміст, а й художні особливості оригіналу, ритміку. Цим він доводив великі лексичні можливості української мови. У цьому плані можна заперечити М. Дяченку, який у передмові до збірки поетичних творів Михайла Старицького, виданої 1958 року, висловив думку про те, що, перекладаючи Пушкіна, Старицький стилізував його твори під громадську поезію 70-х років, зокрема М. Некрасова. Щоб переконатись у цьому, досить зіставити переклад з оригіналом. Вірш «Зимовий вечір», наприклад, починається строфою

Буря млою небо крне,
Хуртовиною зрива;
То як звір вока завне,
То застогне, мов сова,
То по стрісі старогодній
Очеретом зашуршить,
То, мов пізній подорожній,
У вікно застугонить

У перекладі, як бачимо, не відповідає дослівно оригіналові лише один рядок — «то застогне, мов сова». У Пушкіна «то заплачет, как дитя». Та ще слово «солома» перекладач змінив на «очерет». Але таке в перекладі цілком допустиме й неминуче. У цьому ж плані зроблено переклад останніх трьох строф. Подібне можна спостерігати й у віршах «В'язень» «Елегія», «Чи я по торжищам блукаю», «Остання хмарина», «Мара», «Святі пухляки і жони преподобні» та інші. Навіть у поезії «Надгробник» («Памятник»), який у Пушкіна написаний урочистим «високим» стилем, перекладач намагався по змозі не відступати від оригіналу.

Я спорудив собі надгробник вікопомний;
До нього шлях людський не заросте зелом:
Піднісся чолом він, погордий, непоклонний
Над всяким Кесарським стовпом.

Щодо строфи, у якій виражена пушкінська головна оцінка своєї творчості, то й вона майже тотожна оригіналу.

І любий буду тим я кривому народу,
Що лірою в серцях я ласку викликав,
Що в мій жорстокий вік прославив я свободу
І словом скривдженням сприяв.

Ніякого загострення ідейного змісту не відчувається. Єдиним перекладом Старицького з Пушкіна, де справді можна відчутти намагання перекладача підсилити громадське звучання твору, є вірш «Село». Зроблено це засобом скорочення твору — випущено другу частину, де йшлося про особисте поета. Через те розповідь про життя кріпаків і особливо заключні рядки звучать з більшим громадським пафосом.

Коли б мій глас здолав людські серця зрушати, —
Вогнем би їх спалив і стрілами пройняв.
За лемент, стогін, плач... за ті обдерті хати...
Але намарне зойк: ксбети бог не дав!..

Ох, чи й побачу я мій люд непід'яремним
І рабство, знищене правицею царя,
І чи розвидниться над краєм нашим темним
І волі, й розуму сподівана зоря?

У перекладах Лермонтова інколи Старицький надавав творам українського колориту. Це, наприклад, добре помітно в поезії «Родовище» («Родина») та «Жидівський спів» («Еврейская мелодия»). У першому він згадує чумака, що ночує серед степу, а замість узагальненого поняття «пляски с топаньем и свистом», говорить про дівочий повільний танок і енергійний український гопак, який танцюють хлопці. У другому — образ співака заміняє на кобзаря, і замість арфи той бере до рук кобзу.

В інших перекладах поет не відступає від оригіналу, особливо в тих, де звучать громадські мотиви:

Йому ж, свавольцю, бурі треба, —
Неначе в бурі спокій є... («Парус»).

Щоб в грудях бриніли завжди сили,
Щоб повік в них жевріло життя».
(«Ой, виходжу сам я на дорогу»).

Розповідать я всюди став
Науку, правду та любову,
А люд братерній привітав
Мене камінням за ту мову («Пророк»).

Однак серед усіх російських поетів, і сучасників, і попередників, найближчим до Старицького по духу був Некрасов. Якщо порівняти літературну спадщину цих двох письменників-патріотів, то не можна не помітити і спільність тематики, і ідейну спорідненість їхніх творів. Тому, мабуть, і перекладав Старицький Некрасова більше ніж інших. Це можна пояснити ще й народністю поезії соратника Чернишевського та Добролюбова, революційним характером її. Для перекладів бралися кращі твори про тяжке життя російського народу або про долю борця. Серед них: «Чи їду зимою, — а ніч непрозора» («Еду ли ночью по улице темной»), «Невижата риза» («Несжатая полоса»), «Саме в розпалі година жнив'яная» («В полном разгаре страда деревенская»), «Думи при вельможному ганку» («Размышления у парадного подъезда»), «Сіячам» («Сеятелям»), «Пророк» («Пророк») та інші. Українською мовою вони звучали так само пристрасно і щиро, з тим же пафосом, як і російською. Старицький не відступав від оригіналу, зберігаючи навіть мелодику вірша.

Ох, і земле моя дорога!
Назови хоч одну ти країну, —

Я такого й кутка не вбачав —
Де б не тяжко було селянину,
Де б твій син та сівач не стогнав?
Стогне він по полях, по дорогах,
Стогне він по темницях, острогах,
Під землею в тяжких кайданах;
Стогне він по степу коло стогу,
Стогне він коло воза важкого;
Стогне він і по власних хатах,
Навіть божому світу не радий;
Стогне він по усіх городах,
По прихожих судів і уряду!
Глянь на Волгу! Чи чуєш ти, рветься
Тужний стогін з тієї ріки?
Отой стогін в нас піснею зветься:
То ідуть на гужах бурлаки!..

Муза «журби і печалі» була музою самого перекладача. І, відносячи себе до «сіячів правди по полю народному», він ніби від себе промовляє слова, сказані раніше Некрасовим:

Сійте, немруще навік, добро всякеє,
Сійте розумне: колись вам подякує
Щиро наш люд!

І коли у вірші «Пророк» Некрасов запевняє, що борець «бачить неспромогу без мученства служити для добра», то це одночасно і думка Старицького-поета, не раз висловлена в його оригінальних творах.

Крім лірики, Старицький перекладав поеми Некрасова, «Марина, солдатська мати» та «Мороз». Останню, як і поему Лермонтова «Пісня про царя Івана Васильовича, молодого опричника та одважного крамаренка Калашникова», видав «метеликами» для народного читання.

Старицький робив переклади і з слов'янських літератур. Вперше це було 1868 року, коли через Лисенка редакція журналу «Правда» замовила йому перекласти «на малорусский язык поэзии сербских поэтов, так как сербы этим крепко интересуются»¹. Таких перекладів Старицький зробив тоді чимало. Частину одіслав до Львова, а частину залишив, щоб, «як ті її надрукують та потреба буде й надалі, то він вже має наготові доволі тих перекладів»².

На початку 70-х років, а особливо після повстання в Герцеговині, Старицький перекладає сербський епос. Деякі переклади народних дум у 1873 році з'являються в друкові в журналі «Правда» у Львові. А 1876 року Старицький з частини тих перекладів укладає окрему книжку і видає її в Києві. Він сподівався надрукувати ще дві книжки «Сербських народних дум» — частину II

¹ М. Лисенко. Листи, с. 73.

² Там же, с. 83.

і частину III. Але на перешкоді стає Емський указ. Підготовлені рукописи довелося відкласти до 80-х років, коли утиски цензури трохи послабшали.

Орієнтуючись на народного читача, Старицький в 70-х роках взявся за переклад байок Крилова. Він переклав 32 байки і в 1874 році видав їх окремою книжечкою. Підхід до перекладу байок у Старицького був такий же, як у Глібова. Це були скоріш переробки в національному плані, ніж переклади. Для прикладу можна взяти байку Крилова «Демьянова уха». Старицький назвав її «Панасові галушки». Сюжети подібні, але в українській байці замість Дем'яна та Фоки героями виступають Панас та Савелій Макуха. Замість юшки з риби, господар пригощає галушками, щербою з тарані, картоплею, цибулею, рибою. І одяг згадується інший: у Крилова — кушак та шапка, а в Старицького — жупан, свита, очкур. У перекладі є елементи протиставлення панів та мужиків. Аж двічі згадує автор панів: вперше, щоб підкреслити, що пани завжди їдять кращу страву, ніж селяни, а вдруге, що вони багато їдять («що ж там за мисочка? Хіба се у панів?»). Крім того, у байці Старицького відсутня мораль.

Подібні переробки та зміни допускалися і при перекладі інших байок Крилова. Письменник переносив сюжети творів байкаря на український ґрунт.

Помітне значення для розвитку української культури мали і поетичні переклади з західно-європейських літератур — твори Байрона, Гете, Гюго, Шекспіра та ін. Сам Старицький про цей вид своєї творчості писав в листі до В. О. Коннор-Вілінської: «Пам'ятаю, що в усіх перекладах, за які я брався, моїм головним завданням було передати усі тонкощі первотвору тими ж самими барвами, і уникав обминати трудне місце, або переказувати його власними словами, або іноді й зовсім випускати. Ні! мені хотілося виробити саму мову до повного комплекту всіх барв на палітрі»¹.

Критика ж перекладацької спадщини поета не була однозначною. Костомаров, наприклад, рецензуючи альманах «Луна», що вийшов у Києві 1881 року, перекладацьку діяльність Старицького оцінив негативно. У статті, що була надрукована в «Літературном обозренні» журналу «Вестник Европы», він писав: «Ми помічаємо, що в останній час у малоруських письменників з'явилося особливе бажання до перекладів. Ми думаємо, що переклади на малоруську мову можуть бути доречні лише тоді, коли те, що перекладається, може бути близьке й зрозуміле народному серцю і розумовому розвитку. Краще залишити всіх Байронів, Міцкевичів у спокої і не вдаватися до насильного кування слів та виразів, котрі народові незрозумілі і п'бки що не потрібні»².

¹ ЛНВ, 1914 р., кн. IV, с. 48.

² «Вестник Европы», 1882, т. I, кн. 2, с. 200.

У Костомарова були в цьому питанні однодумці, зокрема критик В. Горленко, який в наступному 1883 році в статті про київські видання і в приватному листі до Панаса Мирного негативно оцінював спадщину Старицького-перекладача. Він вважав його засновником в літературі «нестерпної, фальшивої школи».

Особливо багато галасу було зчинено після виходу у світ поетичного перекладу трагедії Шекспіра «Гамлет» у 1882 році. Реакційна газета «Киевлянин» в № 232 писала: «Українофіли взагалі, і д. Старицький зокрема, хочуть штучно створити літературну українську мову, не розуміючи того, що це йде врозріз з історією, з розвитком культури. Малоруська мова як мова літературна не має майбутнього, бо вона зайва; як така, вона є мовою мертвою».

Про переклад «Гамлета» вороги склали і пускали в хід анекдоти, які потім використовувалися у фейлетонах та статтях. Ними придумано було начебто в перекладі центральний монолог Гамлета починається словами «бути чи не бути, ось заковика». Насправді ж у Старицького — «Жити чи не жити? Ось в чім річ». Перекладач навіть зробив пояснення до цих слів. «У Шекспіра, — писав він, — «To be, or not to be», себто, по-англійськи, бути, существовати, пробувати в житті. Я перевагу дав слову жити, бо тут про це саме йде річ»¹.

Але мали місце й позитивні оцінки. Наприклад, у рецензії на переклад «Гамлета» київської газети «Заря» № 226 за 1882 рік відзначалася сумлінність перекладача. Рецензент писав: «Болючі питання героя в монологах передані, на нашу думку, цілком задовільно... Настільки ж мастерно передана значно більша частина трагедії». Пізніше, у 1894 році, коли відзначалося тридцятиліття літературної діяльності М. П. Старицького, добре слово сказала Леся Українка, назвавши його «працівником», що йде в першій лаві. Вона писала: «Втішно єсть думати, що настав таки час, коли замовкло всяке глузування та клепання, а вимовилась вголос честь і дяка, справді належна тому, хто весь свій вік дбав, ... щоб наше слово не вмирало. І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде), — тоді, спогадуючи перепис робітників, що працювали на невправленому, дикому ще ґрунті, українці певно спогадають добрим словом Ваше ім'я».

Мені судилося жити і працювати у тяжку добу — хто знає, чи діжду я кращої! — Я знаю, яка тяжка і терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавать Вашу працю і Ваші заслуги. Розумію і признаю я і те, що моя

¹ Михайло Старицький. Поетичні твори. К., 1958, с. 455.

власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби прийшлося працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві...»¹.

Про те, що Старицький в українській літературі був першим орачем на новому клині літературної ниви, свідчив і І. Франко у статті «Михайло П. Старицький». Він писав, що вірші Старицького — і оригінальні і перекладні — хоч старанно змайстровані, але «плинуть важко», що в них немає «тої легкості і грації, якою визначаються твори першорядних ліриків», однак «такими самими хибами визначається в значній часті й лірика геніального німецького поета Шіллера»².

І. Франко дав також оцінку тим, хто критикував, хто нападав на Старицького за його мову. «Не забуваймо,— писав він,— що на ковані слова, провінціалізми та неологізми д. Старицького нарікають звичайно ті, які або раді би звузити обсяг українського письменства до рамок «домашнього обіхода» і яким українська мова видається а ргіогі* непридатною для вислову інтелігентних думок і відносин...»³.

¹ Леся Українка. Твори в п'яти томах, К., 1956, т. V, с. 141.

² І. Франко, т. XVII, с. 329.

³ Там же, с. 343, 344.

* (без доказів)

ОСТАННІ СХОДИНКИ ЖИТТЯ, ОСТАННІ РОКИ

Дев'яності роки були для Михайла Старицького важкими. Він уже не бачив нічого доброго попереду. Оце головне, заради чого можна було жертвувати всім і навіть життям, одійшло в минуле: не стало сил, зрадливими виявились деякі друзі, сплюндрована улюблена справа — театр.

Не раз тепер Старицький ремствував на таку долю. «Безпомічна доля випала на старість разом з важкими хворобами»¹, — писав він М. Комарову. Такий же смуток і в листі до П. Куліша: «Сумно з такою торбою стояти край могили». Бідкається, що струни душі, порвані лихоліттям та друзями, «дзвонять собі тихо сумну і безрадісну пісню»².

Але життя не відпускало, тримало його своїми турботами — треба було піклуватись про хвору дружину і чотирьох дітей — трьох дочок на виданні і малолітнього сина. Грошей, як завжди, не вистачало — гонорар від постановки його п'єс чужими трупами був невеликий, до того ж значна частина його йшла на покриття боргу по «безобразним іскам», підлягала арешту кредиторами. Щоб зберегти хоч частину тих грошей, довелося «продати» право на одержання гонорару М. В. Лисенку строком на п'ять років. При цій умові якась сума через нового власника потрапляла в родину Старицьких. Але того було дуже й дуже мало. Михайлові Петровичу доводилося шукати нові джерела заробітку. Головним з них залишалася літературна праця. У цей час Старицький стає постійним поставником літературного матеріалу для російських газет, пише для них прозові твори російською мовою. Свої оповідання, повісті і навіть великі романи друкує головним чином у газеті «Московские новости».

І хоч твори ці писалися не рідною мовою, але тематика їх була українською. Старицький не хотів та й не міг зійти з свого шляху служіння Україні. У цитованому вище листі до М. Комарова він писав: «Працюючи і на чужій ниві, все живописую тільки своє рідне з минулого й сучасного життя і прихилью тим симпатії сотень людей до нашого поля, до наших розкіш...»³.

Творчий здобуток прозових творів у Старицького значний. Це історичні повісті «Червоный дьявол» та «Первые коршуны» про

¹ М. Старицький, т. VIII, с. 501.

² Там же, с. 534, 535.

³ Там же, с. 501.

боротьбу українського народу проти польської шляхти в кінці XVI — на початку XVII століття, роман-трилогія «Богдан Хмельницький» і повість з часів Хмельниччини «Осада Буши». Останню за художню досконалість деякі дослідники творчості Старицького ставлять поруч з повістю І. Франка «Захар Беркут». Взагалі в літературознавстві побутує думка, що до Старицького в українській літературі історичної прози майже не було, а його історичні твори і досі належать до кращих зразків цього виду літератури.

Цікавила Старицького-прозаїка й епоха Коліївщини. На цю тему він написав роман «Последние орлы», який по духу співзвучний посмі Т. Шевченка «Гайдамаки». Останнім великим прозовим твором був історичний роман про керівника селянського руху на Поділлі в першій половині XIX ст. Устима Кармелюка. Називався він «Разбойник Кармелюк» і був опублікований в газеті «Московские новости» 1903 року. Як і в казці М. Вовчка на цю тему, письменник в романі зробив деякі відступи від історичної правди. Він, наприклад, змінив ім'я героя — замість Устима назвав його Іваном. У Старицького Іван Кармелюк в кінці роману змирився з долею, припинив боротьбу. Насправді ж того не було. В основному ж боротьбу українського народу проти панів за часів кріпацтва в творі показано правдиво.

Особливого значення написанню російських прозових творів сам автор не надавав. Як зазначає він у листі до І. Франка на початку 1902 року, історичні романи з українського життя, написані російською мовою, писалися ним «хліба ради»¹.

Великих прибутків друкування прозових творів не давало. Але разом з гонораром від постановок п'єс, що його передавав Лисенко, складався бюджет, при якому численна сім'я могла ледве-ледве зводити кінці з кінцями. І тому, за наполяганням родини, Михайло Петрович змушений був почати клопотання про пенсію. Влітку 1895 року, коли стан здоров'я в нього був особливо поганий (діяльність серця зовсім послабилась, почався нефрит — ноги попухли майже до колін), Старицький у листі до дочки Марії, яка тоді була в Петербурзі, просить дізнатися про пенсійні справи в далекого родича — сенатора Єгора Павловича Старицького.

У фондах Інституту російської літератури АН СРСР зберігається «Прошення», написане Михайлом Петровичем тоді ж на ім'я товариша президента академії наук Л. М. Майкова. Розповівши про свою літературну та театральну діяльність, Старицький просить визнати його роботу на чиві мистецькій та літературні праці «достойними уваги» і призначити йому «до кінця життя можливу пенсію для підтримки існування мого і моєї родини».

¹ М. Старицький, т. VIII. с. 641.

Того року Старицькому пенсії не дали, але виділили одноразову допомогу в розмірі 40 карбованців. Та вже в наступному 1896 році на нове прохання йому пенсію призначили. Михайло Петрович одержував протягом трьох років по 480 карбованців. Чому Старицький не мав цієї, дуже потрібної йому допомоги в останні роки свого життя, невідомо. А вони, ті роки, були особливо тяжкими, бо до сутужу на гроші додалися ще образи, наклепи, розчарування.

У 1897 році в Москві відбувся перший Всеросійський з'їзд сценічних діячів. Старицький виступав на ньому з доповіддю, у якій порушив три питання: 1) про підпорядкування українських спектаклів загальним правилам і про відміну існуючих обмежень у дозволі цих спектаклів, 2) про підпорядкування українських п'єс цензурі на однакових умовах з драматичними творами, написаними російською мовою, 3) про занесення українських п'єс до списків п'єс, дозволених для народного театру.

Виступ українського драматурга не сподобався шовіністам, ворогам українського прогресу. Один з них, співробітник реакційного «Киевлянина» І. Александровський, надрукував в газеті «Мировые отголоски» статтю-пасквіль під назвою «Драматурги-хищники». Автор статті звинувачував усіх талановитих українських драматургів, і в першу чергу Старицького, у крадіжці чужих літературних творів, у незаконному присвоєнні гонорару.

Найгостріше зреагував на брехливий наклеп Александровського Старицький, бо саме йому часто доводилося працювати над слабкими творами інших драматургів, робити їх сценічними, художньо досконалыми, при цьому залишати ім'я автора. Це були п'єси Александра «За Немань іду», Костянтиновича «Був кінь, та з'їздився», Тогобочного «Загублений рай», Гушалевича «Підгоряни», П. Мирного «Лимерівна», Суслова «Галя». Від цих доробок користь мав не Старицький, а український театр, бо, побувавши в руках у досвідченого драматурга, п'єси ставали кращими, їх вводили до репертуару.

Ще до І. Александровського таке образливе звинувачення пробував кинути Старицькому драматург В. Александров. У травні 1890 року в газеті «Южний край» він надрукував відкритого листа, у якому звинувачував Михайла Петровича в плагіаті, ніби той видає написану В. Александровим драму «Не ходи, Грицю, на вечорниці» за свою. Старицький не зміг визнати таке звинувачення справедливим і, щоб захистити свою честь, звернувся до третейського суду совісті. Той суд у складі професорів харківського університету Д. Багалія та О. Потєбні і громадського діяча О. Русова, порівнявши твір Александрова «Не ходи, Грицю, на вечорниці» з п'єсою Старицького «Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці», не побачив ніякої крадіжки і вирішив справу на користь Старицького. У рішенні суду, що було опубліковано в тій

самій газеті, де й звинувачення, говорилося, що в історії світової драматургії випадків запозичення сюжетів було чимало: твори стародавніх грецьких трагіків, «Енеїда» Вергілія, драми Шекспіра, «Фауст» Гете, «Кам'яний гість» Пушкіна, «Мертві душі» та «Ревізор» Гоголя, байки Ляфонтена та Крилова, і що «в драматичних творах запозичення фабули не є плагіат».

Після суду В. Александров відмовився від своїх претензій, вибачився перед Старицьким. Та не минуло і п'яти років, як подібну образу кинула драматургові людина, з якою Михайло Петрович пліч-о-пліч крокував тернистими шляхами служіння театрові. У львівському журналі «Зоря» надрукував пасквіль на Старицького колишній актор його трупи Ю. Косиненко. Перед ним письменник не став виправдовуватися, доводити свою правоту. Та, на жаль, то була не остання образа, кинута в обличчя чесній людині. Послідовником Косиненка в цій неблагородній справі став письменник Б. Грінченко. 1897 року у тому ж журналі «Зоря» він вмістив статтю про драматургічну творчість Старицького, у якій всю діяльність драматурга звів нанівець. Стаття та була написана в неприпустимо грубому тоні і підписана не власним прізвищем, а псевдонімом. Навіть редакція журналу, яка схвалила матеріал до друку, у наступному номері змушена була висловити свою позицію щодо цієї статті, визнавши, що автор її висловився про Старицького «занадто остро, а тим самим несправедливо», що редакція не поділяє поглядів критика, що інсценізація та переробка творів інших авторів «се для автора не є ніяка нечесть, а при стані нашого письменства може бути навіть значною заслугою... Заслугу д. Старицького вважаємо за тим ще більшу, що він вже зверх 30 літ трудиться невсипуще на ниві українського письменства і не перестає трудитись далі, хоч у нас не приносить це ні користі ніякої, ні навіть подяки у земляків бодай за життя письменника, а противно дуже часто спроваджує на нього всілякі некористі або й шкоду». В кінці автор замітки від редакції називає Старицького письменником «вельми заслуженим... яким і в багатшій від нашої на робітників та читачів літературі не сором було б повеличатися»¹.

Однак Б. Грінченко не обмежився однією пасквільною статтею. Трохи згодом він виступив у тій же «Зорі» з негативною рецензією на 1-й і 2-й томи збірок драматичних творів Старицького «Малороссийский театр», підписавши її іншим псевдонімом. Тяжко переживав тоді Михайло Петрович несправедливу критику. Боляче йому було, що негідно повелася людина, якій він відкривав шлях у літературу, що обривав його поет, якого він колись підтримував, якому давав поради писати такі поезії, які були б здатні «надихати одвагу другим, а не наводити гробковий спів».

¹ «Зоря», 1897, ч. 12, с. 240.

Однак найгострішого душевного болю зазнав драматург, коли з'явилася стаття Александровського. Цей журналіст спробував кинути тінь на всю українську драматургію, а точніше, на всю українську літературу, показавши її немічність, нездатність до дальшого розвитку. «Тринадцять—чотирнадцять вкрадених п'єс—не малий процент для бідної малоросійської драматургії, яка ледве нараховує десятків зо три репертуарних драм і комедій»—писав Александровський. А про Старицького він говорив, що той «найбільш плодovitий, найбільш популярний і... найбільш безцеремонний серед малоруських драматургів».

Нападки з боку Грінченка, його образливу злу критику Старицький пояснював суб'єктивними рисами характеру цієї людини. У листі до Мордовця він писав, що Грінченко «не борець, не фанатик, і навіть не Донкіхот—це... личина, напакована пекучою заздрістю та злобою лютою до суборців»¹. Звичайно, у цій характеристиці відчувається і упередженість, і згущення фарб. Але підстави, щоб так думати, у Старицького були. Справа в тому, що Грінченко виступив з своїми пасквілями в «Зорі» після того, як Старицький покритикував його переклад п'єси «Вильгельм Тель». Певну роль зіграла тут і та перша премія, яку одержав Старицький на конкурсі, оголошеному трупю М. Кропивницького, за свою історичну драму «Богдан Хмельницький». Грінченкові ж за його п'єсу «Ясні зорі» було присуджено другу премію.

Після появи першої критичної статті в «Зорі» драматург навіть не вимагав пояснення редакції за несправедливий докір, що його поезія «не має жодних ідей». Прикро йому було, що Грінченко назвав його «мізерним» і відніс до таких поетів, що «тільки за чаркою транди б'ють». Але він перетерпів, та й не знав ще тоді, хто ховається за псевдонімом Вільховатний (Вільхівський).

Зате виступ Александровського, що ганьбив усю українську драматургію, примусив Старицького шукати захисту в суді. І на другий виступ Грінченка (Гримача) в «Зорі» вже іншою була реакція Михайла Петровича. Він сприйняв цей виступ як підтримку Александровського, бо надруковано його було через два тижні після статті «Драматурги—хищники». До того й приводу для критики тоді не існувало, бо ті твори, які критикував Гримач, з'явилися у друку «сім год назад».

Редакція газети «Мировые отголоски», довідавшись, що справа передана до суду, спробувала, як колись «Зоря», відмежувати свою позицію від позиції автора статті «Драматурги—хищники». Вона надрукувала таку заяву: «Напечатанная в 130 номере «Мировых отголосков» от 13 мая с. г. статья под заголовком «Драматурги—хищники», написана г. Александровским, содержит в себе ложные факты, уничтожающие доброе имя г. Старицкого».

¹ Театральний музей, ф. Старицького, № 2405.

Убедившись, что факты, изложенные в этой статье, оказались в действительности неправильными, мы с особым удовольствием считаем своим долгом объявить об этом в нашей газете и просить г. Старицкого не считать появление этой статьи в «Мировых отголосках» намерением редакции нанести ему оскорбление ибо мы г. Александровским были введены в заблуждение».

На судовому процесі, що відбувся через три роки після появи статті, суд виніс вирок на користь Старицького, але те, чого намагався позивач, а саме, врятування репутації української літератури, не сталося. Суд не захистив її. А тим часом стаття Александровського зіграла свою негативну роль. Після її появи підняла голову реакційна шовіністична преса, посилювалися нападки на українську драматургію демократичного напрямку.

Як людина мудра, Старицький розумів, чому зразу ж після Всеросійського з'їзду сценічних діячів почалася кампанія проти українських драматургів. У листі до Сумцова 9 грудня 1901 року він писав: «Це їм необхідно, щоб припинити всі клопотання по розширенню прав української мови, та й сама стаття Александровського в «Мировых отголосках» має таку основу: «Як же можна вірити доповідним і скаргам тих хижаків — Старицького, Садовського, Кропивницького, Карого, Манька та Писанецького, коли вони і без того грабіжники»¹. Цю ж думку Михайло Петрович висловлював і у відкритому листі до журналу «Зоря». Він писав: «В одній російській часописі надрукована була розправа відомого всім українофоба проти українських драматургів і літераторів взагалі, а найголовніше проти мене. В розправі сій ясно була показана і мета її — оганьбити наше ходатайство перед вищим урядом о поширенні цензурних прав»².

На цю боротьбу, яка точилася довгі чотири роки, Старицьким витрачено було чимало нервів і здоров'я. Мучила старого хворого письменника і зрадливість друзів. Мало хто зважився підтримати його в змаганні з ворогом, сказати на захист добре слово. Наче й не було братерського спілкування у 70-і роки, творчого горіння однодумців у 80-і. У листі до молодого поета Ц. Білеловського він скаржився: «Ех, гірко умирать, бачачи, що цілим життям своїм і невсипущою працею заробив тільки посміх... поклав всю свою спадщину на український театр, зостався жебраком на старість — і ніхто цього не згада»³.

Влітку 1902 року Старицький хотів поїхати за кордон лікуватися. Випросив у Товаристві російських драматичних письменників і оперних композиторів позичку у розмірі 600 карбованців строком на два роки. Одержав закордонний паспорт. Та лікарі, точніше, хвороби, не пустили.

¹ М. Старицький, т. VIII, с. 628, 629.

² «Зоря», 1897, ч. 21, с. 419.

³ М. Старицький, т. VIII.

Хоч був яким недужим, але до останнього подиху Михайло Петрович намагався щось робити, бути комусь потрібним. У голові його народжуються цікаві задуми, плани. Один час він вів переговори з редакцією львівського дитячого журналу «Дзвінок», пропонував видавати його й для Східної України. З його ініціативи була створена київська редакція «Дзвінка» в складі М. Старицького, М. Лисенка, Л. Старицької та Лесі Українки. На один з номерів цього журналу були підібрані матеріали й відправлені до Львова. У листі до Барвінського Михайло Петрович дає слушні пропозиції щодо напрямку дитячого часопису, посилається на поради «педагогів та мудреців». Говорить він і про розмір книжки для дітей, радить яким шрифтом набирати вірші, статті та оповідання, яка мусить бути густота рядків. На думку Старицького, журнал мусить ділитися на дві частини: в одній друкувати матеріали для дітей 8—10 років, а в другій — від 10 до 14. Київська редакція склала проспект першого свого номера, знайшла художників для його оформлення.

Однак втілити задум у життя не вдалося. Між редактором «Дзвінка» Шухевичем і Старицьким виникло розходження в оцінці вміщених в журналі віршів Чайченка, і спілка розпалася.

Клопотався Михайло Петрович також про увічнення пам'яті Котляревського — збирав матеріал до збірки, присвяченої авторові «Енеїди», їздив до Полтави на урочисте відкриття пам'ятника. Не пропускав він ніколи вечорів, присвячених пам'яті Т. Шевченка — виступав з читанням творів Кобзаря або своїх. У київському літературно-музичному товаристві з його ініціативи відзначалася річниця з дня смерті Куліша. А за рік до смерті він задумав видати альманах під назвою «Нова рада», планував зробити його щорічним. Навіть звертався по матеріали до І. Франка, М. Коцюбинського та інших.

Задуми, плани, клопоти... На превеликий жаль, багато з них так і залишилися нездійсненими. 27 квітня 1904 року обірвався тернистий шлях письменника-демократа, невтомного шукача правди, чесною доброю людини.

По смерті довгі роки ім'я Михайла Петровича Старицького було затіненим, оповитим туманом забуття. Настав час тому туману розтанути.

ЗМІСТ

	Стр.
Полтавець з берегів Сули	3
Член київської громади	37
Театр — то не просто захоплення	80
У золотий фонд української драматургії	106
Голос його душі	145
Останні сходишки життя, останні роки	180

96000694

Життєвий і творчий шлях Михайла Старицького

ОЛЬГА ЦИБАНЬОВА

І ЛАВРИ, І ТЕРНИ...

Редактор *Ольга Юцук*

Художнє оформлення та технічне редагування
Миколи Возного

Здано на виробництво 12.11.96. Підписано до друку 21.11.96. Формат 60×84^{1/16}.
Папір друкарський. Друк високий. Умовн. друк. арк. 10,93. Тираж 1000 прим.
Зам. 99д.

252034, Київ-34, вул. Володимирська, 46

ДВПП ДКНТПП, 252171, Київ-171, вул. Горького, 180.

912-17

50000

BA568447